

ДОБА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ДОБА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ДОБА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ДОБА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Національна Академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ДОБА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

*(До 400-річчя від дня народження
великого гетьмана)*

Збірник наукових праць

Київ 1995

Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. — К.: Інститут історії України НАН України. — 285 с.

У збірнику висвітлюється широке коло питань, пов'язаних з державотворчою діяльністю творця незалежної Української держави середини XVII ст. гетьмана Богдана (Зиновія) Хмельницького. Різноманітні аспекти цієї діяльності (адміністративні, політичні, військово-стратегічні тощо) досліджуються на широкому історичному тлі епохи. Містяться оцінки: життєвого шляху вождя України в науковому доробку вчених, народній творчості.

Матеріали збірника розраховані на наукових співробітників, студентів і викладачів вузів, широкий читацький загал.

Редколегія:

В. А. Смолій (відповідальний редактор),
О. І. Гуржій, П. М. Сас, В. С. Степанков, Т. В. Чухліб,
Ф. П. Шевченко, В. М. Матях (відповідальний секретар)

Літературні редактори:

С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький,
М. Б. Озерова, Г. Я. Туранська

Оригінал-макет підготував

О. І. Мостяєв

Набір підготували

І. М. Варганова, Н. В. Шостік, Л. Г. Смолякова

З М І С Т

ІСТОРІЯ

<i>Смолій Валерій</i> . Гетьман Богдан Хмельницький і його доба	7
<i>Мицик Юрій</i> . Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації	25
<i>Степанков Валерій</i> . Розвідувальна служба Української держави в роки Хмельниччини (1648—1657)	40
<i>Стороженко Іван</i> . Воєнно-стратегічна мета повстання під керівництвом Богдана Хмельницького у березні — травні 1648 р.	62
<i>Горобець Віктор</i> . Переяславсько-Московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Богдана Хмельницького)	73
<i>Шевченко Федір</i> . Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького	94
<i>Гурбик Андрій</i> . Сподвижник Богдана Хмельницького Антон Жданович	109
<i>Брехуненко Віктор</i> . Донське козацтво як чинник зовнішньої політики Богдана Хмельницького	120
<i>Чухліб Тарас</i> . Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648—1679 рр.)	142

ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Гуржій Олександр</i> . Про деякі оцінки політичної й військової діяльності Богдана Хмельницького в історичних піснях та думках українського народу	161
<i>Пінчук Юрій</i> . Постать Богдана Хмельницького у творчості М. І. Костомарова	167
<i>Мельник Леонід</i> . Державотворча діяльність гетьмана Богдана Хмельницького в оцінках М. Грушевського і В. Липинського (порівняльний аналіз)	185
<i>Гром Віктор, Цибульський Валерій</i> . Передумови і причини козацького повстання 1648 року у висвітленні української зарубіжної історіографії	201

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Стафійчук Владислав. Розвиток формуляру директивно-розпорядчих документів Гетьманщини 223

АРХЕОГРАФІЯ

Матях Валентина. «Шведська карта» у політичних комбінаціях Богдана Хмельницького (з приводу неопублікованих праць І. П. Крип'якевича та М. Ф. Владимирського-Буданова) 235

Крип'якевич Іван. Данило Олівеберг де Грекані дипломат часів Хмельниччини 243

Владимирський-Буданов Михайл. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655—1657 гг. 253

Мищик Юрій. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі 265

АРХЕОЛОГІЯ

Горішній Павло. Археологічні дослідження у Суботові . . . 275

ІСТОРІЯ

Валерій Смолій

ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ЙОГО ДОБА

У багатомісячному розвитку українського народу XVII ст. займає особливе місце. Невибачливий і повільний плин суспільного життя, характерний для середньовіччя, змінився різким прискоренням, своєрідним катаклізмом, що ознаменував у політичній сфері створення етнічної держави українців, а в економічній — поступовий перехід до більш високого рівня суспільного виробництва. Перехідні періоди від одного цивілізаційного етапу розвитку людства до іншого завжди висували на політичну арену певні сили або окремих осіб, які їх уособлювали, що далеко неадекватно відповідали існуючим на той час стереотипам мислення, поведінки і дії. У сфері соціальних відносин такою новою силою стало козацтво, яке з явища побутового на рубежі XVI—XVII ст. перетворилося у суспільний стан, що відбивав основні тенденції розвитку України. Не випадково нині представники різних шкіл та напрямів в історіографії визнають видатну роль козацтва в утвердженні нових форм власності та конституюванні політичних інституцій, які виходили за межі існуючих у середньовіччя станових рамок, традиційних світоглядних установок і уявлень про державу, право, місце людини у суспільстві і т. п.

Однак цим далеко не вичерпувалося коло політичних сил і соціо-культурних явищ, які свідчили про початок нового періоду в розвитку України. Вони проявилися у конфесійній сфері, в освітніх інноваціях, в якісних змінах суспільної та етнічної свідомості різних категорій населення тощо¹. Козацтво заявило про себе як організовану силу в боротьбі з польським режимом. Вже повстання 1591—1596 рр. продемонструвало, що на політичну арену вийшов стан, який надзвичайно динамічно реагував на найменші зміни у політичному та господарському житті України².

Нова епоха висувала також нові завдання визвольної боротьби. У свідомості частини представників шляхетського стану та козацтва визрівають перші проекти надання автономії окремим козацьким регіонам України в складі Речі Посполитої

(Й. Верещинський, С. Наливайко). Ще далі йшло керівництво козацьких ватаг, які, вийшовши на «волость», встановлювали там без будь-яких попередніх теоретичних розумувань «козацький присуд», що на практиці передбачав випадіння з-під юрисдикції місцевої королівської адміністрації цілих регіонів. В Україні почала зароджуватися стійка традиція визвольних змагань, що спиралися на військову силу козацтва, його організаційні засади та принципи.

У цій атмосфері двоїстості світу, традиціоналізму і водночас утвердження нових тенденцій, репрезентантом яких виступало козацтво, і формувався світогляд майбутнього гетьмана України та творця козацької держави Богдана Михайловича Хмельницького (1595—1657). Лапідарна формула «шляхтич за походженням, козак по духу» якнайбільше відповідає характеристиці цієї людини. Справді, родина Хмельницьких мала традицію життя серед галицької шляхти (у Жовкві чи Олеську) що, безперечно, позначилося і на вихованні Богдана. Без усякого сумніву, відповідні знання та ціннісні орієнтири юнак одержав також і під час свого навчання в двох різних за своїм характером навчальних закладах — по-перше, ймовірно, в одному з київських монастирів і, по-друге, у Львівській єзуїтській колегії. Поєднання традиційної освіти, що існувала в Україні, з європейською сприяло розширенню світогляду Богдана, дало йому можливість познайомитися з кращими зразками світових духовних надбань. Подальше життя та діяльність Хмельницького свідчили, що в юнацькі роки він не гаяв часу — вивчав історичні джерела (літописи, хроніки), праці середньовічних авторів, право, добре знав історію свого народу, його взаємин із сусідами³. Грунтовна лінгвістична підготовка дала можливість Хмельницькому розмовляти кількома мовами. Чи не тоді Богдан почав замислюватися над долею України, хитросплетіннями її історичного минулого та ймовірними моделями майбутнього розвитку?

Ще ближче з реаліями тогочасного життя Богдан Хмельницький познайомився по переїзді батька у далекий Чигирин. Почався якісно новий етап на його життєвому шляху. Шляхетське середовище і шкільну парту замінили атмосфера козаччини і ефес шаблі. Життя у краї було далеким від романтичних уявлень молодого людини — вихідця з дрібної української шляхти. У районі Дикого Поля Хмельницькому довелося вперше зіткнутися з реальною загрозою з боку турків і татар, наяву побачити суперечності, які існували між різними угрупованнями козацтва, на собі відчутти результати політики польських властей на східних «кресах». Проте, очевидно, саме ці екстремальні умови

сприяли утвердженню принципової лінії поведінки Богдана і його політичного кредо. Хмельницький зв'язав свою долю з козацтвом. Він бере участь у боротьбі з турецько-татарською експансією на Україну, а після поразки польського війська під Цецорою (1620) навіть потрапляє у полон.

Після дворічного ув'язнення Хмельницький повертається у рідні місця. У формуванні політичного світогляду майбутнього гетьмана розпочався новий етап. Він насамперед був пов'язаний з перманентною хвилею козацьких повстань 20—30-х рр. На відміну від попередніх виступів козацтва (у т. ч. повстання 1591—1596 рр.), вони відзначалися значно вищими організаційними засадами, ідеологічним вмотивуванням дій і радикальністю вимог повсталих⁴. Ряд опосередкованих даних засвідчує, що Хмельницький не залишився стороннім спостерігачем подій, які розгорталися тоді в Україні (згадаймо, наприклад, свідчення відомого польського історика другої половини XVII ст. В. Коховського)⁵.

Одночасно звертає на себе увагу й інша обставина. У Хмельницького, очевидно, саме тоді викристалізовується думка, що у боротьбі з польським режимом в Україні не варто обмежуватися лише воєнними методами. Він дедалі більше приділяє увагу політичному аспекту справи. Не випадково Хмельницький брав участь у складі козацьких посольств, які направлялися у Варшаву, підтримував зв'язки з представниками французького уряду, зав'язував широке коло знайомств з посередниками інших іноземних держав.

З яким політичним багажем прийшов Б. Хмельницький до початку повстання? Існуюче коло джерел щодо цього періоду життя майбутнього володаря України не дозволяє достатньою мірою реконструювати процес еволюції його поглядів. Разом з тим зрозуміло, що Хмельницький насамперед замислювався над перспективою розвитку України, її взаємин з Польщею. Не міг він не розмірковувати і над причинами, що зумовили невдачу козацьких виступів. Зокрема, дослідники мають про це свідчення самого Хмельницького, датоване 1648 р. У листі жителям Замостя він писав: «Я сподіваюсь, що всемогутній господь Бог з своєї ласки нагородить нас за це літо і за цю зиму тим добром з ваших маєтків, яке ви десять років у нас брали. Тоді нам було погано, коли ви нас спершу обдурили, а саме, давши подарунки запорозькій старшині, намовили нас від черні відокремитися, що ми й зробили, повіривши вашому слову. Але тепер ми всі в одному гурті і не допоможе вам більше господь Бог на нас Іздити»⁶.

Без особливого перебільшення можна твердити, що на 1648 р. Б. Хмельницький зумів акумулювати (і, звичайно, адаптувати до

тогочасних реалій) весь попередній досвід визвольної боротьби козацтва. Причому в нього рівноцінними виступають як воєнні, так і політичні методи боротьби. В політичному мисленні майбутнього гетьмана поєдналися прагматизм, схильність до компромісів та переговорів Петра Сагайдачного і непримиренність і постійне апелювання до військової сили козацьких проводирів 20—30-х рр. XVII ст. Говорити про перевагу одного з цих компонентів не доводиться. У роки Визвольної війни Хмельницький продемонстрував неперевершену майстерність добиватися поставленої мети шляхом як відкритої збройної боротьби, так і методом переговорів, компромісів і навіть тимчасових поступок.

Далеко не випадковими були його інтенсивні контакти із зовнішніми політичними силами. Очевидно, саме тоді у нього зароджується ідея використання у разі збройного конфлікту з Польшею кримсько-татарської військової сили (як відомо, такий прецедент існував — українсько-татарська угода від 1624 р.).

Однак попередній досвід боротьби козацтва за свої права тоді ще не міг дати необхідного матеріалу для вироблення якісно нової програми боротьби з режимом Речі Посполитої. Для цього потрібні були певний час і відповідні умови. Вони ж могли визріти лише в процесі нового козацько-шляхетського конфлікту, який невпинно наростав.

Заслугою Б.Хмельницького було те, що він чутко вловив нові тенденції в розвитку українського суспільства наприкінці 40-х рр. Незважаючи на певні регіональні особливості і стану специфіку, вони проявилися у формуванні атмосфери масового невдоволення існуючим режимом. У його внутрішніх змінах були зацікавлені козаки, селяни, міщани, духовенство. Трагедія в сімейному житті стала лише своєрідним детонатором, який підштовхнув Б.Хмельницького до активних дій.

У спеціальній літературі, присвяченій початковому етапу Визвольної війни, міститься твердження про традиційність, характерну для попередніх козацьких повстань. Навряд чи це так. Адже відомо, що Б.Хмельницький здійснив, по-перше, величезну організаційну роботу по підготовці повстання. По-друге, нетрадиційність дій майбутнього гетьмана полягала і в тому, що він відразу в своїх політичних комбінаціях ефективно використав кримсько-татарський фактор. Все це не могло не забезпечити перших перемог козаків під Жовтими Водами і Корсунем і невпинне поширення повстання на значні території лівого і правого берегів Дніпра.

Величезний (а подекуди й неконтрольований гетьманом) розмах повстання висував на порядок денний проблеми, відповіді

на які вже не міг дати попередній досвід боротьби. Насамперед це стосувалося перспектив і кінцевої мети війни, що розпочалася. До Хмельницького жодна з політичних сил, які на той час займали домінуюче місце у суспільстві (зокрема, українська шляхта — найбільш економічно сильний та духовно розвинутий стан), не спромоглася сформувати й теоретично обґрунтувати ідею створення незалежної Української держави. Як зазначалося, існували лише досить аморфні й несміливі плани автономізації козацьких районів у складі Речі Посполитої. Непростим цей процес виявився і для Хмельницького. На першому етапі війни гетьман не вийшов (і, очевидно, не міг вийти) за традиційні рамки «козацького автономізму»⁷. І все ж, як свідчать факти, вже у березні 1648 р. (тобто, через два місяці після початку повстання), у ході переговорів з поляками він порушив питання, яке виходило за межі звичайних вимог козацтва. Йшлося не лише про ліквідацію чинності «Ординації Війська Запорозького» від 1638 р., а знищення органів королівської влади на частині території Київського воєводства й встановлення тут козацьких порядків⁸. Вимога, по суті, означала не що інше, як надання автономного статусу частині території України (бодяй і незначній) в складі Речі Посполитої. Навряд чи можна вважати її появу явищем випадковим. У травні 1648 р. Б. Хмельницький знову повторив свої попередні думки і заявив перед М. Потоцьким про необхідність створення по Білу Церкву удільної, з визначеними кордонами держави⁹.

Поява протягом трьох місяців однотипних вимог засвідчувала якісно нову грань у формуванні політичної програми Б. Хмельницького. Однак значення її не слід перебільшувати. У червні 1648 р. загальна рада, яка зібралася під Білою Церквою, виробила інструкцію козацького посольства до Варшави. Її зміст відбивав лише традиційні вимоги козацтва (збільшення реєстру, видачу платні, право вибирати старшину, повернення церков, захоплених уніатами)¹⁰ і свідчив про відхід від ідей Б. Хмельницького, висловлених ним у березні і травні (інша справа, чи збігалися особисті погляди гетьмана з думкою козацької старшини). Отже, для цього етапу була характерна ще велика амплітуда коливань у поглядах Б. Хмельницького і його оточення на перспективи та кінцеву мету війни.

Тим часом на визволеній частині території України відбувався природний процес створення органів етнічної державності. До кінця червня на Лівобережжі, а до кінця серпня 1648 р. і на Правобережжі утверджуються нові владні структури у вигляді козацького адміністративного устрою, судів, власної національної

армії і т.п. Перемога під Пилявцями і похід Б.Хмельницького у західний регіон України стали ще однією важливою віхою на шляху остаточної кристалізації основних принципів політичної доктрини гетьмана. В історичній літературі вже аналізувався цей період життя та діяльності Б.Хмельницького. Зокрема, дослідники добре вивчили хід воєнних дій, плани та сили сторін, прагнули вмотивувати та пояснити поведінку гетьмана під Львовом і Замостям, причини, які спонукали його залишити Галичину й повернутися до Києва. Водночас існуючий документальний матеріал не дає можливості реконструювати еволюцію поглядів Б.Хмельницького. Відомо лише, що він, за свідченням одного з козаків (вересень — початок жовтня 1648 р.), знову порушує питання про необхідність «відняти польські володіння до Вісли»¹¹, (щоправда, у листах до польського короля Яна Казимира та сенаторів у листопаді 1648 р. Б.Хмельницький висунув поміркованіші вимоги, які перегукувалися з червневими документами). Разом з тим без особливого перебільшення можна твердити, що без глибоких і болісних роздумів гетьмана над майже дванадцятимісячною боротьбою з Польщею, без прискіпливого аналізу причин прорахунків (а вони, безперечно, існували), було б неможливо сформуванню національну державну ідею і розробити програмні принципи будівництва незалежної держави. Очевидно, київські розмови Б.Хмельницького лише підтвердили правоту його поглядів на майбутнє України.

Документи зафіксували, що під час переговорів з польським посольством, яке очолював Адам Кисіль (лютий 1649 р.), Б.Хмельницький заявив, що «відірве від ляхів всю Русь і Україну»¹². Для розуміння принципової лінії поведінки гетьмана на переговорах і його уявлення перспектив розвитку української державності надзвичайно важливе значення мали сказані ним 23 лютого слова: «Досить нам на Україні і Подолю і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчите, ляхи. Туди я загоню більш можних ляхів, дуків і князів. А будут лі і за Віслою брикати, знайду я їх там певне. Не постоїт мі нога жадного князя і шляхотки тут в Україні...»¹³

Прошло два місяці. Б.Хмельницький в іншій обстановці, під час переговорів з московським послом Григорієм Унковським, заявив: «...Писали к королю и к панам раде о том, будет они без измены хотят с нами мир имети, и они б мир с нами учинили на том, что им, ляхом и литве, до нас, Запороского Войска и до Белой Руси, дела нет. И уступили бы мне и Войску Запороскому всей Белой Руси по тем границам, как владели

благочестивые великие князи, а мы в подданстве и в неволе быти у них не хотим»¹⁴. Отже, гетьман не тільки повторив попередню думку про необхідність створення держави, незалежної від Польщі, але й зробив дещо інший акцент. Він наголосив на тому, що йому, як володарю України, належить право на політичний спадок Київської Русі, а отже, і формування території держави в її етнографічних межах. Таким чином, можна з певністю констатувати, що на лютий-квітень 1649 р. фактично завершилося формування програми створення незалежної Української держави. Відтоді матеріалізація цієї ідеї у вигляді життєздатного політичного організму вже ніколи не сходила з порядку денного. Цьому підпорядковувалася вся діяльність великого гетьмана — воєнна, соціальна, економічна.

Висунення ідеї створення незалежної Української держави означало, що у політичній культурі українців розпочався якісно новий етап розвитку. Логіка історії підштовхувала політичних діячів України до дальшого розвитку цієї ідеї, вдосконалення її окремих граней. За межі нашої статті виходить, наприклад, аналіз державотворчих засад І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика та інших українських гетьманів. Наголосимо лише на одному — вони, як правило, відштовхувалися у своїх думках і практичних пошуках від основних принципів свого великого попередника.

Утвердження молоді української державності відбувалося у надзвичайно складній політичній ситуації. Б. Хмельницькому довелося подолати значні перешкоди на шляху конституювання владних структур і поширення їх дії на інші території. Гетьману потрібно було виявити справжню політичну мудрість, щоб оволодіти ситуацією після укладення Зборівського 1649 р. і особливо Білоцерківського 1651 р. договорів з Польщею. Їх умови істотно обмежували автономні права Війська Запорозького в складі Речі Посполитої і територію, якою воно володіло (Київське, Чернігівське і Брацлавське за Зборівським і лише Київське воєводство за Білоцерківським), передбачали відновлення тут довоєнних порядків. Здавалося, що під впливом внутрішніх (загострення до крайніх меж соціальних конфліктів) і зовнішніх (агресія Речі Посполитої та дворушність Кримського ханства) факторів Українська держава опинилася на грані загибелі. Однак Б. Хмельницький зумів подолати ці перешкоди. Він, по-перше дещо зменшив соціальну напругу в суспільстві, визнавши основні соціальні завоювання народу і, по-друге, після перемоги під Батогом (травень 1652 р.) зумів повернути втрачені території

На 1652 р. процес складання етнічної державності в основному завершився. Він також був далеко не простим. Як відомо, Б. Хмельницький у своїй державотворчій практиці використав традиції козацтва і, зокрема, досвід його військово-політичної організації — Запорозької Січі. Використав, але не переніс механічно на новий економічний і суспільно-політичний ґрунт. Зокрема, гетьман поступово почав відмовлятися від такого громіздкого і далеко не ефективного органу, як Генеральні (чорні) ради¹⁵. Основні важелі влади поступово переходять до рук більш вузького середовища друзів і соратників Б. Хмельницького (генеральна старшина, полковники, а в окремих випадках — найбільш авторитетні сотники і рядові козаки). Очевидно, ухвали старшинської ради справляли визначальний вплив на прийняття рішень гетьманом. Навряд чи випадковим було визнання Б. Хмельницького, зроблене у 1656 р. в листі до коронного гетьмана С. Потоцького: «Що прийнято з узгодженого зі всією старшиною схвалення, то цього нам не можна порушувати приватним чином»¹⁶. Однак значення слів Б. Хмельницького і не слід перебільшувати. В його руках із самого початку війни зосередилися всі найважливіші важелі політичної влади. Він видавав універсали, карав і милував, скликав ради і впливав на їх перебіг, визначав фінансово-економічну політику держави, розглядав плани воєнних операцій і їх реалізував, визначав зовнішньополітичний курс уряду. Б. Хмельницький був справжнім лідером національної революції. Утвердженню його авторитету сприяли послідовність, з якою він проводив свою політичну лінію, і водночас здатність до критичного осмислення помилок і недоліків (а вони, звичайно, були).

Джерельний матеріал засвідчує, що гетьман ніколи не відмовлявся від нагоди ще більше зміцнити свою владу. Не випадково документи рясніють такими термінами в оцінці Б. Хмельницького, як «наш государ», «великий гетьман», «найясніший» і т. п. Зміцнення особистої влади Б. Хмельницького вимагали не лише екстремальні умови шестирічної збройної боротьби з Польщею. Цьому сприяла і харизматичність самого гетьмана, який в уявленнях широких мас української людності виступав, як «Богом даний». Реалізація на практиці гетьманських прерогатив наближала, по суті, владу володаря України до необмеженої. Звернемося знову до свідчень джерел. Полковник П. Тетеря: «...Владел всем один, что расскажет, то всем войском и делают»¹⁷. Полковник А. Жданович: «Все де встрешно гетману говорить мы не смели, а кто де молвил и тот жив не был»¹⁸. Сам Б. Хмельницький так оцінював статус своєї влади (1649): «...Мі то бог дав, тем есть

єдиновладцем і самодержцем руським»¹⁹. Не виключено, що гетьман виношував плани встановлення «гетьманського самодержавства»²⁰. У цьому контексті логічно і обґрунтовано виглядають його заходи щодо укладення шлюбної угоди між старшим сином Тимофієм та дочкою молдавського господаря Лупула Розандою, а пізніше практична реалізація ідеї спадковості гетьманської влади (гетьманську булаву в квітні 1657 р. одержав його молодший син Юрій).

У роки війни Б. Хмельницькому довелося вирішувати цілий комплекс питань, пов'язаних із зовнішньополітичним забезпеченням життєдіяльності молодої держави. В цілому гетьманській дипломатії вдавалося у процесі протиборства різних політичних сил знаходити оптимальні рішення: укласти союзи з одними або добиватися нейтралітету інших. Це привело до визнання України як суб'єкта міжнародних правових відносин. Разом з тим глибокий аналіз ситуації, яка складалася, дав можливість зробити Б. Хмельницькому невтішний висновок — жодна з тодішніх навколишніх держав не була зацікавлена в існуванні незалежної України. Зрадливість і поступливість третій стороні проявляв кримський хан. Жодного політичного уроку з минулих подій не винесла Річ Посполита, яка готувалася до нового наступу на Україну. Далекими від союзницьких залишалися відносини з Молдавським князівством, Валахією і Трансільванією. У контексті розвитку цих подій перед Б. Хмельницьким постала дилема: залишитися наодинці з королівським військом і, можливо, втратити основні завоювання, досягнуті в ході війни, чи заради їх збереження прийняти протекторат однієї з держав — Порту або Росії. Крім того, гетьман у розробці своїх зовнішньополітичних планів змушений був рахуватися з внутрішньополітичною ситуацією: кризовими явищами в економіці, знищенням продуктивних сил, спустошенням території України і навіть деморалізацією частини населення. Крім того, слід враховувати, що під гетьманською булавою знаходилася лише частина (близько половини) етнічної території України.

Відомо, що українська дипломатія у пошуках союзників працювала у двох основних напрямках — вона вела паралельно переговори і в Москві, і в Стамбулі. Однак врешті-решт Б. Хмельницький пріоритетною визнав можливість протекції московського царя. Цей крок гетьмана не можна вважати ні випадковим, ні кон'юктурним. Він був буквально вистражданим у процесі болючих роздумів над долею України, над її майбутнім. Характерно, що Б. Хмельницький, будуючи свої плани, шукав аналогій у минулому, оперував не апріорними судженнями, а

конкретним історичним матеріалом. Ще під час згаданої вже розмови з Григорієм Унківським він наголосив на тому, що «от Владимирова святаго крещенія одна наша благочестивая християнская вера с Московским государством и имели едину власть»²¹. У майбутньому мотив спільності конфесій українців і росіян вже не сходив з політичного лексикону гетьмана.

Яким уявлявся характер українсько-російських взаємин Б. Хмельницькому? Існуючий нині фактичний матеріал дає можливість відповісти на це запитання однозначно: відносини між Україною і Москвою, на думку гетьмана, мали будуватися на договірній основі, де б кожна із сторін взяла на себе певне коло обов'язків. Очевидно, не випадково ще у серпні 1651 р. генеральний писар І. Виговський у розмові з російським послом Григорієм Богдановим заявив, що має намір їхати до Москви, щоб «о тех о всех статьях успет договариватца, на которых статьях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою»²². У наступний час гетьман продовжував добиватися реалізації своїх відносин з Москвою саме у такому варіанті. Рішення Переяславської ради 1654 р. і Московсько-Переяславський договір стали, по суті, логічним завершенням цієї політики Б. Хмельницького.

Пішовши на конфедеративний союз з Москвою (гадаємо, саме така оцінка найповніше характеризує юридично-правовий зміст цього договору), гетьман показав себе реалістичним і тверезо мислячим політиком. Цей політичний акт він розглядав лише як засіб для досягнення задумів і планів більш масштабних і глибоких: утвердження державності і об'єднання під гетьманською булавою всіх етнічноукраїнських земель. Логіка наступних подій, одним з основних учасників яких був Б. Хмельницький, продемонструвала, що він діяв саме у такому напрямі (похід українсько-російських військ в західний регіон України, домагання від урядів Швеції й Трансільванії зафіксувати територіальні межі України у відповідних договорах і т. п.).

Як відомо, історія не знає умовного способу. Тому не коректними є спроби реконструкції історичного процесу в Україні в разі іншого варіанту розвитку подій. Натомість дослідники мають достатньо широке коло документальних матеріалів для відтворення складної палітри політичного життя у подальші часи. Джерела ж ще раз підтверджують, що у зміні політичної карти Європи та в існуванні незалежної Української держави не була зацікавлена жодна з великих держав. Невипадково лише на папері залишився Гадяцький договір, підписаний у 1657 р. І. Виговським з Польщею. Не збиралася дотримуватися існуючих домовленостей й Отоманська Порта, яка

фактично перетворила край в арену жорстокої боротьби між ворогуючими сторонами. З іншого боку, реальну модель розвитку українських земель у складі Речі Посполитої (60-і рр. XVII—XVIII ст.) демонструє нам Правобережна Україна. Вона продовжувала залишатися колоніальним придатком митрополії. В її північно-східних, а з початку XVIII ст. і південно-західних районах, інтенсивно відновилася панщинно-фільваркова система господарства, спостерігалися зростання панщини та інших повинностей селян. У стані занепаду перебували міста, промислове виробництво й торгівля²³. Варшава не зробила жодного уроку з подій середини XVII ст. На Правобережжі, як і раніше, десятками років не вирішувалися конфесійні, етнічні та культурні проблеми. Все це до краю загострювало атмосферу соціального й релігійного життя, обумовлювало все нові і нові спалахи визвольної боротьби (гайдамацький рух, Коліївщина 1768 р.). Українське питання набирало загальнопольського і загальноєвропейського резонансу і стало одним з тих факторів, які спричиняли постійне втручання у внутрішню політику Речі Посполитої інших держав. Її ослабленням скористувалися уряди Росії, Австрії і Прусії. В середині 80-х рр. XVIII ст. Польща перестала існувати як незалежна держава.

Щоправда, ми не можемо обійти мовчанкою інше важливе питання — про перспективи розвитку Української держави в складі Росії. Наступні події показали, що інтереси централізованої монархії, яка еволюціонувала до абсолютизму, та Української республіки з її демократичними інститутами й особливостями соціально-економічних відносин були часто діаметрально протилежними, що й породжувало боротьбу між ними. Правлячі кола Росії не бажали миритися з республікансько-демократичними підвалинами соціально-політичного життя України, з прагненням козацької старшини відстояти політичні й соціально-економічні права українського суспільства, самостійність козацької республіки. Хід і наслідки цієї боротьби залежали від співвідношення сил обох сторін, міжнародної обстановки, мудрості політики спадкоємців Богдана Хмельницького, якої, скажемо відверто, їм часто бракувало. А трагічні події Андрусівського договору 1667 р. ознаменували поділ земель Української козацької республіки між Росією та Польщею. З цього часу розпочався навальний наступ царату на автономію Гетьманщини.

Період Хмельниччини — це не лише час становлення незалежної держави, зміни політичного статусу України і її місця на європейському континенті. Це також доба соціальних потрясінь, які істотно вплинули на підвалини тогочасного

суспільства. Специфіка подій середини XVII ст, полягала в тому, що паралельно з визвольною боротьбою відбувалася справжня селянська війна. Втягнення в Іх коловорот багатотисячних мас колишніх кріпаків внесло зміни у розстановку соціальних сил, істотно вплинуло на станову структуру середньовічного суспільства. «Усе, що живо, піднялося в козацтво» — так висловився Самовидець з приводу цих подій²⁴. Справді, в ряді районів України кількість козаків почала коливатися від 60 до 80 % від усього населення. Відповідно зазнала змін структура аграрних відносин — було знищене велике феодальне землеволодіння й панщинно-фільваркова система господарства, зменшилися латифундії шляхетського стану, ліквідовувалося кріпацтво. Відбувся справжній революційний прорив у формуванні суспільної свідомості селян. Вперше за багато століть їхньої боротьби на практиці був реалізований заповітний лозунг «землі і волі». Козацтво ж із стану гнаного і переслідуваного перетворилося у провідну верству українського суспільства. В його руках зосередилися не лише політична влада, а й великі матеріальні багатства, насамперед земельна власність. Характерно, що козацьке господарство мало чітко виражені тенденції до еволюції новим для того часу шляхом — фермерським.

Разом з тим уже перші місяці війни виявили ряд проблем, які таїли у собі серйозну небезпеку загострення соціальних суперечностей в суспільстві (навіть у вигляді крайньої форми — громадянської війни). Передусім помітнішою стала напруга між класами-антагоністами — селянами й феодалами. Селяни прямо заявляли, що вони прагнуть «навіки не мати панів», «вولیють усі загинути, ніж панам звикле послушенство віддавати», «не платити ніяких податків» і т. п.²⁵ Однак не менш тривожні симптоми намітилися і у повстанському таборі. Чотирикутник «козаки — селяни — міщани — шляхта» об'єднувався спільними інтересами у сфері політичній. Щодо соціальної, то тут він був далеким від внутрішньої стабільності. Виникли певні розбіжності між селянами й козаками, зокрема у поглядах на право володіння землею та іншими угіддями. Висловлювали невдоволення міщани, які вважали, що ущемлялися їх права у ремісничій та промисловій діяльності. Помітні суперечності існували між різними групами самого козацького стану. В цій ситуації Б. Хмельницький розробив і послідовно проводив у практиці державного будівництва надзвичайно гнучку й збалансовану соціальну політику.

Як вже говорилося, значення соціального фактора проявилось з перших же місяців війни. Побоюючись розгортання «війни

Русі з Руссю»²⁶, гетьман зробив спробу, з одного боку, заручитися підтримкою магнатів і шляхти українського походження, а з іншого — прагнув не допустити реставрації довоєнних порядків на визволеній частині території України. На жаль, шлях вирішення цієї проблеми виявився непротистим. Є. Вишневецький, З. Заславський та їх прихильники з числа дрібної і середньої шляхти категорично відмовилися від пропозиції гетьмана і залишилися на боці Речі Посполитої.

Б. Хмельницький досить швидко зорієнтувався в ситуації і зосередив основні зусилля на тому, щоб не допустити наростання конфліктів, що реально існували у повстанському середовищі. Зокрема, із самого початку війни він став на шлях заборони реставрації великого феодального землеволодіння. Підраховано, що протягом 1648—1654 рр. він видав лише 17 універсалів, які підтверджували власницькі інтереси шляхти на землю чи надавали їй нові земельні володіння. Ще жорсткішу лінію проводив Хмельницький щодо соціальних апетитів козацької старшини. Документи зафіксували лише один факт підтвердження права на володіння маєтком і не відзначають жодного універсалу, який би закріплював нові земельні володіння у руках козацької старшини²⁷.

Дещо іншу політику Б. Хмельницький проводив щодо православної церкви і монастирів. Гетьман добре розумів значення релігійного фактора в розгортанні Визвольної війни і чудово усвідомлював, що матеріальна підтримка православ'я не лише не викличе заперечення в широких мас селян і козаків, а й зміцнить авторитет гетьманської влади в їх очах. Не випадково вже у червні 1648 р. він видає перші універсали, що захищали церковне землеволодіння й передбачали суворе покарання осіб, які зазіхали на монастирське майно і землі. Характерно, що і надалі питання про підтримку православної церкви і монастирів практично не сходило з порядку денного програмних документів Б. Хмельницького та інших гетьманів.

Загроза розвалу повстанського табору і реально існуюча тенденція переростання напруженості у взаєминах між козаками і селянами у відкритий збройний конфлікт змушували Б. Хмельницького вносити корективи у соціальну політику. Сприятливе ставлення до шляхти і української магнатурії змінюється відкритою ворожістю. Гетьман вмів застосовувати метод «батога і пряника». З одного боку, час від часу видаються універсали, які страхали «бунтівників» смертною карою, з іншого, навіть під тиском польського уряду Б. Хмельницький не вдавався до відкритих репресій проти повсталих. Принципової позиції щодо

того, що він звільнить «з лядської неволі народ весь руський», і в цьому йому допоможе «та чернь всяя по Люблин и Краков, которой я не одступлюсь, бо то права рука наша»²⁸, гетьман дотримувався до кінця свого життя. Наскільки реалістичною і зваженою була ця політична лінія, свідчить, зокрема, той факт, що навіть у 1649 і 1651 рр., коли соціальне напруження у суспільстві досягло крайніх меж, Б. Хмельницький зумів зберегти відносний мир і стабільність у державі.

Реалізму і зваженості у проведенні соціальної політики Б. Хмельницький дотримувався і надалі. Симптоматичним був його лист від 21 березня 1654 р. до послів Самійла Богдановича і Павла Тетері, які перебували у Москві. Гетьман нагадував, щоб українські послы дбали не лише про свої інтереси, а й враховували при вирішенні власних проблем настрої «черні». «Аще бы в чем какая нужда была людем напоном, — писав він, — яко и сами то усмотрите, могло бы есмы от черни в великом быти в небезстрашии и тотчас бы было смятение... И то усмотрите, чтоб напоном какое безправие посполству не деялось, бояться надобно...»²⁹ Разом з тим слід відзначити, що тогочасне суспільство Б. Хмельницький не уявляв поза станових рамок, обмежень і прерогатив тих чи інших верств населення. Не випадково вже Березневі статті 1654 р. чітко визначали права і обов'язки станових груп. Українська шляхта, наприклад, «чтоб при своих шляхетцких вольностях пребывало и меж себе старших на уряды судовые обирали и добрами своими и вольностями владели, как при королях полских бывало»³⁰. Не викликає будь-якої іншої інтерпретації пункт статей про те, що «кто пашенной крестьянин, той будет должность обыкную... отдавать, как и прежде сего»³¹. Ця юридична норма, закріплена у першому договорі українського гетьмана з московським царем, згодом знайшла дальший розвиток у наступних договірних статтях, які уклалися між двома сторонами. Щоправда, і тут Б. Хмельницький проявив обачність. Розуміючи, що негайне переведення частини козаків у селянський стан може викликати невдоволення, він вирішення цього питання відкладав на невизначений час: «Когда то одержим (тобто, рішення царського уряду. — В.С.), мы сами рассмотрение меж собою имети будем...»³² Істотних змін ситуація зазнала вже після 1657 р., коли у реалізації соціально-економічних завдань з'явилися нові тенденції, далекі від задумів і планів Б. Хмельницького.

Відомо, що українські землі здавна були своєрідною контактною зоною, де перехрещувалися міграційні шляхи різних народностей. Зрозуміло й інше — війна й матеріальні труднощі,

пов'язані з нею, до краю загострили існуючі суперечності, які потенційно були здатні викликати конфлікти на етнічному та конфесійному ґрунті. До честі Б. Хмельницького зазначимо, що в цілому він зумів їх уникнути. Принципова теза про те, що «непристойна й тяжка справа, коли хто приневолює неохочих до своєї віри»³³ (в іншій інтерпретації ця теза звучить так: «А з їх м. панів, хто хоче і як хоче, хай вірять: ми не чужого, а свого вимагаємо»)³⁴, висловлена у 1650 р., проводилася гетьманом протягом усіх років його життя. Толерантність і повага до етнічних почуттів були характерні для взаємин повсталого українського люду з представниками різних національних груп, що мешкали в Україні. У нас немає підстав говорити про виняток з цього правила, зокрема, у взаєминах українських повстанців з поляками або євреями. Більше того, нині дослідники мають у своєму розпорядженні достатню кількість документів, що свідчать: представники польського і єврейського етносів брали безпосередню участь у подіях Визвольної війни (зокрема, це підтверджує аналіз такого важливого джерела, як «Реєстр всего Войска Запорожского 1649 г.»). До полків і сотень Війська Запорозького входили також росіяни, литовці, татари, вірмени, турки, чехи, серби, німці, представники інших національностей³⁵.

Щодо питання про полководницьку майстерність Б. Хмельницького, то воно є предметом окремої теми. Відзначимо лише, що гетьман став, по суті, творцем української армії, яка нічим не поступалася її європейським аналогам (а подекуди і перевершувала їх). Він запровадив ряд новацій в організації війська, тактиці ведення бою, домігся створення ряду допоміжних служб і т. п. У роки Визвольної війни яскраво засяяв полководницький талант Б. Хмельницького. Вміле поєднання традиційних для запорозького козацтва методів ведення війни і нових форм, характерних для військового мистецтва в Європі у середині XVII ст., дало можливість гетьману провести ряд операцій, які істотно збагатили скарбницю світового воєнного мистецтва (зокрема, це стосується битви під Батогом у травні 1652 р.). Не випадково події війни та окремі деталі воєнних операцій жваво обговорювалися на Заході — на рівні урядів держав, у дипломатичних кулуарах, на сторінках тогочасної преси³⁶.

Величезний вклад Б. Хмельницького у будівництво Української держави та утвердження її владних структур нині не заперечує жодний із серйозних дослідників. Водночас непоодинокими є випадки (особливо на сторінках публіцистичних видань), коли гетьман зображується діячем, який у 1654 р. «зробив фатальну помилку», людиною, позбавленою державного

таланту, в діях якої превалювали особисті мотиви і т. д. і т. п. На жаль, автори таких праць свої висновки роблять не на основі джерел, а на довільній інтерпретації вирваних із загального контексту фактів. При цьому ігнорується принцип історизму. На складну епоху XVII ст., коли діяли інші закони суспільного розвитку, переносяться ціннісні орієнтири кінця XX ст., нинішні ідеологічні симпатії (особисті чи окремих політичних сил).

Звичайно, у нас немає причин обіляти окремі вчинки, а тим більше канонізувати Б. Хмельницького. Зокрема, серйозною помилкою, якої припустився гетьман, було виведення козацьких військ із західного регіону України восени — на початку зими 1648 р., що призвело до швидкої реставрації там польських органів влади. У наступний час Б. Хмельницькому так і не вдалося виправити цей прорахунок. Недоліки мали місце і в оцінці зовнішньополітичної ситуації у 1654—1655 рр., що спричинилося до загострення відносин з Молдавією, Валахією та Трансільванією. У багатій на різні події політичній кар'єрі великого гетьмана можна знайти й ряд інших помилок і недоліків. Проте, звичайно, не вони визначають місце, роль та значення Б. Хмельницького в українській історії.

Декілька загальних зауважень. Визвольна війна не завершилася ні 1654 р., ні з смертю великого гетьмана у 1657 р. Відбулися лише зміни у розстановці політичних сил, які, очолювані іншими лідерами, продовжували між собою боротьбу. Україна ж у процесі цієї боротьби залишалася в силовому полі політичних інтересів Речі Посполитої, Отоманської Порти і, звичайно, Росії.

Смерть Б. Хмельницького істотно ускладнила також внутріполітичне становище у державі. Негативні тенденції, які з'явилися ще в роки війни, з кінця 50-х рр. XVII ст. різко прискорилися. У єдиний клубок переплелися охлократичні настрої козацької маси, боротьба за верховенство і, як результат, загострення суперечностей між окремими політичними угрупованнями старшини за владу, збільшення її соціального егоїзму, внаслідок чого спостерігалось наростання внутрістанових і міжстанових конфліктів. Намітилися різні підходи до розв'язання загальнодержавних проблем політичною елітою різних регіонів українських земель. На жаль, величезною політичною спадщиною Б. Хмельницького не змогли належним чином розпорядитися його наступники. Всі ці несприятливі обставини повною мірою були використані урядами як Варшави, так і Москви для втручання у внутрішні справи України.

І все ж Українська держава, біля джерел створення якої стояв Б. Хмельницький, продовжувала існувати, що свідчило про

II великі потенційні можливості. Свою життєздатність довела також створена в ході війни модель соціально-економічних відносин. Її основні риси екстраполювалися, по суті, на всі сфери соціального життя України не лише другої половини XVII, а й всього XVIII ст. Отже, доба Б. Хмельницького — це не тільки час активних політичних діянь самого гетьмана. Це значно ширше поняття, що увібрало у себе цілий спектр проблем, якими жила перехідна від середньовіччя до нового часу епоха. Б. Хмельницький в цілому діяв у руслі цієї епохи (в чомусь випереджаючи II, а в чомусь залишаючись II дітищем), що об'єктивно сприяло розвитку нових тенденцій, якими було обтяжене тогочасне українське суспільство. Зокрема, як зазначалося, незважаючи на суперечливий характер, певні прорахунки і періоди відступів, у менталітеті українців назавжди утверджується державницька ідея, яка стала гаслом визвольних змагань XVIII—XX ст. Водночас нової якості набули етнічні процеси, пов'язані з національним самоусвідомленням українців, визначенням їх місця серед оточуючих народів. Визвольна війна дала також додатковий імпульс розвитку буржуазних відносин, які всупереч феодалній реакції почали завойовувати господарський простір українських земель.

Безперечно, Богдан Хмельницький — це історична особа, оцінка якої не може бути однозначною. Він був однією з найвидатніших постатей в українській історії: відбиваючи загальнонародні інтереси, зробив справжній прорив у формуванні внутрішньої політики, згуртував у єдиний повстанський табір найрізноманітніші суспільні сили, організував і повів їх на повалення влади польської шляхти в Україні, стояв біля джерел створення Української держави. Разом з тим нині, з висоти XX ст., можна бачити вже відзначувані непослідовність і половинчастість дій гетьмана, часом нелогічність його вчинків, відсутність окремих ціннісних орієнтирів тощо. Однак усе це треба узгоджувати з контекстом тогочасної епохи — неоднозначної й суперечливої, де перепліталися старі й нові порядки, де все ще панував середньовічний світогляд і тільки зароджувалися суспільні явища, характерні для Європи XVII ст. В оточенні ворожих сил гетьманові доводилося маневрувати, йти на компроміси, часто відмовлятися від своїх планів і задумів. Але генеральної лінії свого життя, глибокий сенс якої полягав у визволенні рідної землі від ненависного іноземного гноблення та створенні незалежної Української держави, Богдан Хмельницький дотримувався до останнього свого подиху.

- ¹ Яковенко Н. Розятний світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // Сучасність. — 1994. — № 10. — С. 59—70.
- ² Лепяко С.А. Козацькі повстання 1591—1596 років в Україні: Автореф. дис. — канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 15.
- ³ Шевченко Ф.П. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1982. — № 2. — С. 90—100.
- ⁴ Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. — К., 1989. — 128 с.
- ⁵ Kochowski V. Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. — Cr., 1683. — Т. 1. — Р. 20.
- ⁶ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). — К., 1961. — С. 77.
- ⁷ Липинський В. Україна на переломі 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Відень, 1920. — С. 22.
- ⁸ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 2. — С. 18.
- ⁹ Цит. за: Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 19.
- ¹⁰ Документи Богдана Хмельницького. — С. 38—39; Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — Киев, 1965. — С. 72.
- ¹¹ Документы об освободительной войне украинского народа. — С. 153, 187, 194.
- ¹² Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117.
- ¹³ Там же. — С. 118.
- ¹⁴ Там же. — С. 154.
- ¹⁵ Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наук товариства ім. Шевченка. — Львів, 1925. — Т. 138—140. — С. 73.
- ¹⁶ Цит. за: Мыцык Ю.А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — Днепропетровск, 1985. — С. 72.
- ¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. II. — СПб., 1879. — С. 764.
- ¹⁸ Буцинский П.Н. О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882. — С. 214.
- ¹⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117.
- ²⁰ Липинський В. Назв. праця. — С. 117—120, 129.
- ²¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 152.
- ²² Там же. — Т. 3. — С. 120.
- ²³ Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в: Социально-экономическое развитие. — К., 1961. — 234 с.
- ²⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 57.

²⁵ *Степанков В.С.* Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648—1654 гг.) и борьба против нее крестьян и казацкой гольтыбы // История СССР.— 1971.— № 3.— С. 73.

²⁶ Документи Богдана Хмельницького.— С. 252.

²⁷ *Степанков В.С.* Назв. праця.— С. 74.

²⁸ Документи Богдана Хмельницького.— С. 54, 56—57.

²⁹ Там же.— С. 3337

³⁰ Акты ЮЗР.— Т. 11.— С. 765.

³¹ Там же.— Т. 10.— СПб., 1878.— С. 447.

³² Документи Богдана Хмельницького.— С. 325.

³³ Цит. за: *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 246.

³⁴ Документи Богдана Хмельницького.— С. 196.

³⁵ *Шевченко Ф.П.* Назв. праця.— С. 236—246.

³⁶ Див., наприклад: *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору з 1649 р. // *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті.— Нью-Йорк; Львів; Київ; Мюнхен, 1993.— С. 13—28.

Юрій Мицик

ПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ДЕЯКІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Політичні концепції Б. Хмельницького давно привертати увагу істориків, однак і досі не створено спеціальної фундаментальної праці з цього питання. Її підготовці не сприяла ситуація в українській історичній науці, котра у XIX—XX ст. розвивалася в умовах бездержавності. У пореволюційний час, особливо після сталінських репресій та опублікування у 1954 р. відомих «Тез» ЦК КПРС, де антинауковий постулат про «возз'єднання України з Росією» проголошувався як головна мета Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. (названої там «народно-визвольною»), дана проблема взагалі була «знята» з порядку денного (деякі її аспекти розроблялися українськими істориками в еміграції).

Тільки в незалежній Українській державі стало можливим повернутися до її глибокого вивчення. Протягом останніх кількох років вийшли змістовні праці Валерія Смоля, Валерія Степанкова

та Ярослава Федорука, в яких велика увага приділяється аналізу політичної концепції Б. Хмельницького¹. Активізувалися творчі пошуки у даному напрямі й за кордоном, про що свідчать насамперед праці польського дослідника Януша Качмарчика (Краків)². Однак і сьогодні не можна говорити про те, що названа проблема повністю досліджена. Це пояснюється її складністю та браком джерел. Джерельна база історії Національно-визвольної війни дійшла до нашого часу у поганому стані, причому найтяжчих втрат зазнали джерела, створені у таборі українських повстанців, тобто саме ті, де якраз і мали найповніше відбитися політичні концепції останнього. Про них власне можна судити переважно з документів самого Б. Хмельницького (понад 500), бо кількість збережених документів його сподвижників удесятеро менша, до того ж половину з них складають універсали й листи генерального писаря Івана Виговського. Звичайно, документи гетьмана нерідко відбивали колективну думку повстанського табору і тому є найважливішими, однак поки що важко визначити різницю в державотворчих планах представників різних течій в середині повстанського табору.

У статті висвітлено тільки окремі аспекти даної проблеми, які в світлі новознайдених нами у польських архівах джерел вимагають певної корекції.

Почнемо з деяких методологічних зауважень, котрі дозволять чіткіше окреслити місце й роль проблеми, що розглядається, у контексті досліджень історії України козацьких часів. Цю справу краще прояснюють певні історичні аналогії. Так, у світовій історичній науці є аксіомою, що першими державами на планеті були ті, які виникли на Стародавньому Сході (Шумер, Єгипет, Індія, Китай). Історики інтенсивно досліджують ці держави, проблеми їх виникнення та формування тощо, але не надають якоїсь особливої ваги питанню про політичні концепції перших шумерійських царів та єгипетських фараонів, тим більше, що про це в джерелах немає нічого, або майже нічого. Як бачимо, найголовнішим фактом тут є факт існування держави, а вже питання про політичні теорії її творців займають другорядне, підпорядковане місце.

Не так пішла справа з дослідженням Української держави, яка відродилася в перший рік Національно-визвольної війни, тобто у 1648 р. Вже тоді вона мала свої основні атрибути — центральні та місцеві органи влади, суд, армію, символіку тощо, що не може не визнавати кожний неупереджений історик, однак даний факт ігнорувався, замовчувався, перекручувався в офіційній історіографії держав-метрополій, під владою яких перебували

українські землі. Механіку цього явища зрозуміти неважко. Відкинувши евфемізми, треба чітко сказати, що воно диктувалося політичними міркуваннями колонізаторів, котрим з політичної точки зору було вигідно не визнавати існування Української держави у минулому, щоб зменшити шанси на її відродження у сучасному. Відомо ж, яку велику роль відіграє історія у формуванні світогляду людей, тим більше у суперполітизованій школі СРСР. Історики-великодержавники якщо й визнавали Українську державу-Гетьманщину, то представляли її як щось неповноцінне, тимчасове, приречене на поглинення сусідніми імперіями, як породження злої волі Б.Хмельницького, його егоїстичних амбіцій. Характерною рисою їх писань, котра дається взнаки навіть у сучасній українській історіографії, є прагнення вивчати Гетьманщину у відриві від попередніх етапів історії Української держави, насамперед Київської Русі; ігнорування або недооцінка державотворчих традицій Київської Русі у свідомості українських повстанців середини XVII ст., взагалі українського народу.

Не можна не відзначити певних похибок, яких припускаються навіть ті сучасні дослідники, котрі прагнуть об'єктивно розібратися в логіці Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., власне й національно-визвольної боротьби ширшого періоду (XVI—XVIII ст.). Маємо на увазі трактування браку джерел як відсутність або неповноцінність політичних концепцій лідерів повстанського табору, нерозрізнення стратегічних і тактичних цілей Б.Хмельницького, сприймання дипломатичної гри гетьмана за чисту монету. Через це робляться неточні, на наш погляд, висновки. Наприклад, такі: «Під час прийняття рішення про збройний виступ проти Речі Посполитої Богдан Хмельницький не будував ще таких далекосяжних планів», в основі яких «було б територіальне виділення частини земель Речі Посполитої, над якою повний контроль мав би перейти до рук козацької адміністрації» (словом, планів створення самостійної Української держави. — Ю.М.); твердження про те, що перша конкретна політична програма гетьмана та його оточення відбилася тільки у Зборівській угоді 1649 р. тощо³.

Незважаючи на фрагментарність джерельних даних, І.Крип'якевич довів, що, крім мінімальних конкретних вимог до уряду Речі Посполитої, Б.Хмельницький уже в перших своїх виступах формулював значно далекосяжнішу мету: захист «вольностей» і православної віри. М.Потоцький, одержавши перші відомості про повстання, відразу зрозумів, що козаки не задовольняться скасуванням старої ординації, що «вони також хочуть самовладно

панувати на Україні, складати угоди з іноземними монархами і все те робити, що їм подобається»⁴. В.Смолій та В.Степанков доводять, що вже у березні 1648 р. гетьман ставив виразні політичні вимоги, хоч і трактують їх тільки як широку політичну автономію для козацьких земель⁵. Я.Федорук відзначив: коли М.Калиновський потрапив під Корсунем у полон до українського війська, його примушували віддати свої маєтності Б.Хмельницькому для заснування «окремого козацького князівства»⁶. Додамо відомість, виявлену нами в досі не опублікованому фрагменті листа А.Киселя, писаному 31 травня 1648 р. до примаса Польщі М.Лубенського. Автор листа говорить про те, що Б.Хмельницький хоче повернутися з свого табору під Білою Церквою до Києва, що на своє місце він ставить гетьманом козака Топка, «а сам вже паном чи князем чиниться» (a sam już panem czy książęciem się czyni)⁷. Це не були такі собі чутки, бо не можна ж ігнорувати загальновідомий факт знищення на охопленій повстанням території України адміністрації Речі Посполитої, добровільний перехід багатьох міст і сіл під владу гетьмана, формування гетьманом нових політичних органів влади. У цей контекст логічно вписуються слова рядового козака, котрий потрапив у полон до поляків на початку липня і на допиті заявив: «держава від вас, ляхів, перейшла до нас, козаків»⁸. Отже, не тільки Б.Хмельницький, а й рядові учасники повстання усвідомлювали політичну необхідність здобуття незалежності.

У даному випадку ми аніскільки не модернізуємо рівень свідомості Б.Хмельницького та його сподвижників. Задовго до 1648 р. Україна вже мала свою державу і відповідні державні традиції. Не кажучи про антські часи, досить згадати про Київську Русь, про державні традиції, з котрими міцно пов'язані імена Володимира Святого та короля Данила Галицького. Наявність таких традицій переконливо засвідчують українські літописи, твори українських письменників-полемістів кінця XVI — першої половини XVII ст. І.Крип'якевич згадує, наприклад, у цьому зв'язку автора «Перестороги»⁹. Додамо, що «Пересторога» була відома Михайлу Грушевському — активному учаснику Національно-визвольної війни, дипломату, врешті зятеві Івана Виговського та автору Львівського літопису. Можна згадати також «Палінодію» та Густинський літопис, писані архімандритом Києво-Печерської лаври З.Копистенським (помер у 1627 р.), «Кройніку» Феодосія Софоновича — сучасника й близького знайомого Богдана Хмельницького. У «Кройніці» історія України розглядалася як процес розвитку Української держави, причому визначалися такі його етапи: Київська Русь (насамперед Київське

князівство) — Галицько-Волинське королівство — українські удільні князівства у складі Великого князівства Литовського — Запорозька Січ та повстання кінця XVI — першої половини XVII ст.¹⁰ Українець-холмщак Йосип Верещинський, католицький біскуп Києва, наприкінці XVI ст. радив зорганізувати козацтво на Лівобережній Україні під приводом князя. Можна покликатися і на історичні погляди самого Б. Хмельницького, дослідженням яких займається, по суті, тільки Ф. П. Шевченко¹¹. Ці традиції жили у свідомості попередників Б. Хмельницького, і навіть були спроби втілити їх у життя, оскільки вже «Наливайко виступив з проектом творення окремої козацької території між Дністром та Бугом... Ці плани зреалізувала Запорізька Січ...»¹² Не можна не брати до уваги й головного моменту: під час національно-визвольних повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. ліквідувалася влада адміністрації Речі Посполитої на величезних територіях України, а формувалася нова, українська повстанська влада. Не випадково навіть ворожі повстанцям джерела визнавали, що П. Павлюк — один з вождів повстання 1637—1638 рр. — назвав себе королем¹³. Отже, політична програма Б. Хмельницького та його сподвижників народилася не на порожньому місці, а спиралася на теорію й практику попередніх поколінь державотворців України.

Чим більшого розмаху набирала Національно-визвольна війна, чим більше етнічних українських земель опинялося під владою гетьмана, тим виразніше окреслювалася стратегічна мета його політичної програми: створення незалежної Української держави. Ряд переконливих джерельних повідомлень щодо цього відносяться до січня 1649 р., хоча вже у грудні 1648 р. гетьмана вітали при в'їзді до Києва як нового Мойсея. Один з дипломатів Речі Посполитої, посланих для переговорів з українським урядом у Переяслав, М'ясківський в одному з листів від 31 січня — 1 лютого 1649 р. писав, що єрусалимський патріарх Паїсій дав Б. Хмельницькому титул «князя Русі і прирівняв його до Костянтина Великого», тобто до римського імператора Костянтина I Великого (306—337), який державною релігією імперії оголосив християнство. Далі М'ясківський відзначав вплив на гетьмана молдавського господаря Василя Лупула: «Хміль замислив (йти) до Молдавії, але послав йому подарунки і нас підбурює, обіцяє помагати (йому) всіма мужами, аби став руським князем. Віддає Хмелеві господарство і чинить ці речі через київських ченців, від яких (ми) знаємо про це. Патріарх же (Паїсій) помчав до Москви намовляти царя до ліги з Лупулом проти нас»¹⁴. В іншому листі під тією ж датою В. М'ясківський відзначає, що Хмельницький

«величається князем Русі та Молдаві, торгується з Лупулом про нашу шкіру», що йому «пропонують князівство Руське або державу Подільську, каже, коли не буде мати того за зле Річ Посполита, то прийняв би одно з тих двох...»¹⁵ Важливо, що тут зринає звістка про князівство Руське, як відгомін Київської Русі, можливо, й «Великого князівства Руського» 1430—1432 рр., на чолі якого стояв великий князь литовський Свидригайло, і яке він хотів протиставити католицьким Польщі та Литві. Не випадково укладена пізніше Гадяцька унія 1658 р. нарекла Українську державу іменем «Великого князівства Руського».

Не можна, звичайно, проминути знаменних слів Б. Хмельницького, сказаних ним у запалі комісарам Речі Посполитої 22 та 23 лютого 1649 р.: «Лядська земля згине, а Русь ще в цьому році панувати буде..., виб'ю з лядської неволі народ весь руський...; правда..., жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським...» (виділено нами. — Ю. М.)¹⁶. Він окреслює й кордони своєї держави — по Холм, Львів та Галич, а пізніше — навіть і по Віслу. Деякі дослідники не вважають, однак, що тут Хмельницький висловив свою політичну далекосяжну програму, і вказують на те, що після запальних слів він передав послам Речі Посполитої досить скромні вимоги (Я. Качмарчик), або ж звертають увагу на полишення в цій системі місця для короля Речі Посполитої. Почнемо з першого постулату. Скромні вимоги гетьмана, сформульовані 24.II.1649 р.¹⁷ і передані послам Речі Посполитої, не сприймалися навіть останіми як стратегічні. У своєму колективному листі до короля Яна Казиміра, писаному вже після повернення (Гуша, від 8 березня 1649 р.), вони підкреслювали, що Хмельницькому йдеться «вже не про козацтво, тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скритно»¹⁸. Якщо проаналізувати дипломатичні послання гетьмана у комплексі з іншими документами, то побачимо, що покірність перед королем, особливо перед урядом Речі Посполитої, була у Хмельницького нецирою. Запевняючи у своїй покірності Варшаву, гетьман одночасно збирав проти неї свої війська і прагнув залучити до антипольської ліги ряд сусідніх держав, обіцяв корону Речі Посполитої і свою підтримку не тільки Янові Казиміру, але й правителям Трансільванії (Ракоці Д'єрдю I, потім Ракоці Д'єрдю II) та його брату Сигізмунду, Московської держави (Олексію I), а турецькому султанові Мухамедові IV, кандидатуру якого неможливо було пропонувати християнській Польщі, обіцяв, хоч і не знати наскільки щиро, солідні територіальні здобутки за рахунок земель Речі Посполитої. Тож

не випадково далекоглядні дипломати Речі Посполитої не надавали великої ваги запевненням Хмельницького у покірності й слушно зазначали, що він «одне пише, а інше робить»¹⁹. Тогочасна польська опінія з тривогою відзначала реальність відродження Української держави, і для них це було куди вагомішим аргументом на користь самостійницьких інтенцій гетьмана, ніж його компліменти та покірливий тон листів, які мали свідчити про протилежне. Це можна помітити, наприклад, у трактаті «Відповідь на сентенцію про заспокоєння Війська Запорізького», написаному в 1649 р. до Зборівського миру, а особливо у трактаті «Дискурс про теперішню козацьку війну» (1651 р.) писаному однодумцем Я. Вишневецького вже по смерті останнього²⁰. Автора «Дискурсу» жахала перспектива того, що «козаки повністю виб'ються з підданства Речі Посполитої, а собі створять нову Річ Посполиту.— козацьку, або Руське князівство»²¹, тому він і пропонував винищити козацтво вогнем і мечем, а Україну перетворити в пустелю. Навіть автономне «князівство Руське» лякало представників панівного класу Речі Посполитої, бо воно стало б перехідним етапом на шляху до повної незалежності України. Таким шляхом пішла, наприклад, Сербія, коли відродила на початку ХІХ ст. автономну державу у складі Османської імперії, а пізніше, зміцнивши свій потенціал, добилася й повної самостійності. Власне, нема потреби вказувати на приклади ХІХ ст. оскільки вже сучасники Хмельницького писали про потенційну небезпеку перетворення автономної козацької держави у повністю незалежну від Речі Посполитої, що, до речі, дуже послабило б останню. Маємо на увазі трактат 1672 р. «Думка певної особи», спрямований проти козацької держави²². Таким чином, контраст між самостійницькими заявами Хмельницького у лютому 1649 р. та скромними вимогами до уряду Речі Посполитої пояснюється насамперед його тактичними міркуваннями. У вищезгаданому листі послі відзначають, що Хмельницький наказав звертатися до нього як до володаря й князя Русі «скритно». Тут можна вказати й на спостереження Я. Федорука, який головну причину того, що в козацькій інструкції червня 1648 р. не відбилися повною мірою політичні домагання козацтва, котрі відомі з інших джерел, вбачав у «непоступливості шляхетського стану. Богдан Хмельницький мав би знати особливості польського шляхетського способу мислення»²³.

Не можна не враховувати й того, як слушно відзначають В. Смолій та В. Степанков, що відроджена Українська держава формувалася у вигляді козацької республіки, в якій гетьман у кардинальних питаннях мав рахуватися з точкою зору, виробле-

ною на козацьких радах. Звичайно, й сам Хмельницький не був вільним від помилок у своїх державотворчих та взагалі політичних планах, прикладом чого може бути полишення після переможної кампанії 1648 р. західноукраїнських земель на поталу Речі Посполитій, що В.Смолій та В.Степанков справедливо вважають найбільшою політичною помилкою гетьмана²⁴. Однак можна твердити, що стратегічний задум відродження Української (Руської) держави з початку Національно-визвольної війни мав як сам Б.Хмельницький, так і частина його оточення, проте його марно шукати у дипломатичному листуванні гетьмана, де з тактичних міркувань ставилися значно скромніші цілі).

Більш чітких обрисів даний задум чи план набув наприкінці 1648 — на початку 1649 рр. І тут не можна не відзначити вслід за нашими попередниками (П.Кулішем та ін.) ролі православного духовенства, як українського, насамперед київського, кола Києво-Могилянської колегії, так і балканського та близькосхідного. Щоправда, і тут не все ясно. Так, у світлі виявлених нами даних київський митрополит С.Косів займав у 1648—1649 рр. більш помірковану, ніж звично уявляють, позицію. Ще на початку травня 1648 р. він заборонив Хмельницькому воювати Річ Посполиту, страхаючи гетьмана палями, котрих скуштували його попередники. Розгніваний Хмельницький послав своїх людей у Київ, щоб арештувати Косова, але той врятувався втечею²⁵. Прибувши під обложений Хмельницьким Збараж, Косів просив гетьмана не чинити штурмів проти польського війська²⁶. Водночас правителі придунайських держав (Молдавії, Трансільванії, можливо, й Валахії) прагнули вплинути на Б.Хмельницького, щоб прискорити утворення ним Руського князівства.

Тепер пояснимо часті згадки про короля Речі Посполитої, котрі трактуються більшістю дослідників, у т.ч. В.Смолієм та В.Степанковим, як схильність гетьмана до козацької автономії. Тут треба звернути уваги на дві причини даного явища. По-перше, Б.Хмельницький мусив рахуватися з тим, що віра в короля, монархістські ілюзії були дуже поширеними серед повстанців, тим більше, що Владислав IV на тлі свого попередника, фанатичного католика Сигізмунда III виглядав лібералом, мав опінію прихильного до козаків і до православної церкви правителя. Відповідна лінія гетьмана надавала б ореолу законності його діям, освяченості їх іменем короля, а це у свою чергу розширювало соціальну базу повстання. Б.Хмельницький діяв тоді ніби не проги короля, а згідно з його волею, проти свавільних «королев'ят». Такі аналогії є в історії. Так, згадувані сербські повстанці початку XIX ст. (Карагеоргій та ін.) виступили спершу

у ролі помічників султана, котрі, виконуючи нібито його волю, боролися проти свавільних турецьких намісників на Балканах. Як відзначається у польському підручнику з історії південних та західних слов'ян, вожді Першого Сербського повстання «підкреслювали, що борються тільки з яничарами, котрі ламають султанську волю, а не проти турецького панування»²⁷. Карагеоргій потім відкинув цю тактику і боровся за самостійну Сербську державу. Такої ж тактики дотримувався й Б. Хмельницький на початку Національно-визвольної війни. Як показав згадуваний полонений реєстровець, гетьман діяв не тільки від імені Владислава IV, а й під безпосереднім керівництвом останнього: «Король не помер, але живий, (він) втік з Литви до нашого Війська. Тільки три намети є у нашому Війську: один для Бога і для Війська (похідна церква? — Ю. М.); другий для короля його милості, до котрого ніхто не ходить, тільки п/ан/ Хмельницький, гетьман наш коронний (підкреслено нами. — Ю. М.); третій намет — для самого пана гетьмана»²⁸. Коли ж смерть Владислава IV, яка, до речі, була великою несподіванкою для гетьмана, стала загальновідомою, Б. Хмельницький звернув свої погляди у бік Яна Казимира, серйозно вплинувши на те, щоб саме його обрали королем. Дана тактика, крім вищевказаних позитивних моментів, могла б збільшити шанси на мирне розв'язання конфлікту, дістати ймовірну підтримку короля за допомогу йому у спробах посилити свою владу проти «королев'ят» — свавільних магнатів. Але така тактика досить себе вичерпала. І вже у 1648 р. Б. Хмельницький починає пропускати у своїй титулатурі слова «його королівської милості», що свідчили про формальну залежність від польського короля, а в 1651 р. зовсім відмовляється від них. Так само чинили й інші представники уряду Української держави — Гетьманщини, навіть рядові. Красномовним є лист глухівського сотника С. Вейчика, надісланий 2. V. 1651 р. севському воєводі Т. Щербатову. Вейчик різко вичитав царського воєводу за неможливу до сприйняття інскрипцію отриманого від нього листа: «теди не до нас пишеш, а до старост та до подстаростих, которие уже третий рок як за Вислу поутекали. А до *господара нашего* (підкреслено нами — Ю. М.) не пишеш, пана Богдана Хмельницького, гетмана всего Войска Запорозского и пана Мартина Небаби, полковника черниговского, также Войска Запорозского. Теди живите з нами по-друзкий и знайте, як писат». Далі Вейчик відмовлявся навіть вирішувати питання, поставлені у листі воєводи, доти, доки не буде отримано належним чином оформленого послання, котре було б звернене не до вигнаної польської, а до нової української адміністрації.

Щоб підсилити цей момент, Вейчик демонстративно пропустив у інтитуляції свого листа згадку про Яна Казимира, через що початок послання набув такого вигляду: «Божією милістю великого государя нашого пана Богдана Хмельницького, пана гетьмана и его Войска Запорозского и именем его милости пана Мартина Небаби, полковника черниговского, также Войска Запорозского и от мене Сахна Федоровича Вейчика, сотника глуховского»²⁹.

Тепер звернемося до другої причини, яка пояснює відведення королю місця у системі державної влади України. Гетьман чудово розумів, що його владі бракує легітимності, оскільки він походив з дрібної української шляхти і не був зв'язаний з панівними династіями ні в Україні-Русі, ні за її межами. Розуміли це й у самому таборі повстанців, доказом чого є, наприклад, трактат «Пересторога Україні» (1669 р.), писаний сподвижником Б. Хмельницького — київським полковником В. Дворецьким або близькою до нього особою. Згадуючи про золоті часи Володимира Святого, про часи Б. Хмельницького, автор, однак, пропонує, у тому числі й через брак легітимності гетьманів, «вірне и мощно ся привязати до ц/а/ря московского, якого одного на світі й потужного во всем монархи православного»³⁰. (Дворецький був одним із палких прихильників орієнтації на Москву). Ми не торкаємося тут складної проблеми реформи державної влади в Україні, перетворення республіки в монархію, як того прагнув гетьман, спираючись на теорію «Київ — другий Єрусалим», творцями якої були, очевидно, представники православної ієрархії в Україні, на Балканах та Близькому Сході. Ця теорія відводила Хмельницькому роль «нового Мойсея», однак, вона не годилася для визнання легітимності гетьманської влади в очах сусідніх держав, та й не тільки сусідніх. Щоб закріпити де-юре фактичну роль правителя Української держави, Б. Хмельницький мав шукати нових шляхів.

Роль короля у системі державної влади України гетьман розглядав як суто формальну, і тому звичний термін «автономія», особливо коли мати на увазі практику Московської держави, тут абсолютно не підходить. Б. Хмельницький у своїх стратегічних планах практично не залишав королю жодного шансу для якогось реального впливу на справи у незалежній Україні — «князівстві Руському», або «Великому князівстві Руському». Про це красномовно свідчить факт підшукування гетьманом підходящої кандидатури на престол Речі Посполитої серед монархів Трансільванії та Московської держави. Навіть коли Ян Казимір був проголошений королем Речі Посполитої, гетьман, незважаючи на це, закликав на престол Речі Посполитої інших претендентів на Польщу. Він пропонує Сигізмунду Ракоці посадити

його на престол столиці Королівства Польського. Трохи пізніше, 30.V.1649 р., один польський шляхтич писав з Ясс про союз гетьмана з Д'єрдем II Ракоці, котрого Б.Хмельницький обіцяв «впровадити до Кракова на польське королівство»³¹. З пізніших інтенцій гетьмана можна згадати, наприклад, його союз зі шведським королем Карлом X Густавом. У своїх заявах у Переяславі гетьман покликався на даність йому влади від Бога і залишав за собою право не слухати короля. Більше того, оголошував себе захисником православних у Речі Посполитій, без огляду на те, чи входили б ці землі у склад Гетьманщини. Подібні претензії висували тільки московські монархи. Взагалі інколи складається враження, ніби ідеалом Б.Хмельницького у взаємовідносинах з королем була система, подібна до тієї, що складалася в Японії за часів сегунату Токугава (1603—1868 рр.). Уся повнота влади там була в руках верховного головнокомандуючого (сегуна), а формально влада належала імператору (мікадо), який був тільки маріонеткою в руках сегуна. Навряд, щоб Хмельницький знав про розділ влади у політичній системі Японії, але, скажімо, західноєвропейський досвід був йому, безсумнівно, відомий. Україну в системі Речі Посполитої гетьман бачив ще менш залежною від сюзерена, ніж, скажімо, Баварія від влади імператора «Священної Римської Імперії». Але й такий варіант з королем Б.Хмельницький розглядав як тимчасовий, про що сідчать його наполегливі зусилля у розв'язанні проблеми легітимності влади шляхом династичного шлюбу свого сина Тимофія³².

Б.Хмельницький не мав можливості формально передати владу потомкам Володимира Святого чи Данила Галицького, бо ті або померли, або (як князь Домінік Острозький-Заславський) відверто пов'язали свої долі з Річчю Посполитою, де їх нарекли шанобливим іменем «короля польської Русі»³². Не міг Б.Хмельницький використати й династію правителів останнього удільного українського князівства (Київського), яке припинило своє існування у 1471 р. Ця династія згасла на початку XVII ст. із смертю княгині Слуцької. Тому довелося шукати виходу у закладенні власної династії, пов'язаної з уже існуючими. Скориставшись з успішного походу на Молдавію (1650 р.), гетьман змусив В.Лупула дати згоду на шлюб його доньки Роксанди з

³¹ У подібному становищі опинився й сучасник Б.Хмельницького — вождь англійської революції Олівер Кромвель. І хоч перед гетьманом стояли складніші завдання, бо треба було ще розбудувати Українську державу, однак він відкинув кромвелівський шлях формування посади, подібної «лорду-протектору», і пішов далі, реально уклавши династичний шлюб свого сина.

Тимофієм³³. Такий шлюб мав би легітимізувати владу Т. Хмельницького і особливо його дітей (онуків Богдана) як в Україні і Молдавії, так і в європейських державах. Богдан же залишав собі місце фактичного правителя. Не випадково, в останньому листі Т. Хмельницького (від 19(9). V. 1653 р.) він уже титулується як «гетьман Війська Запорозького»³⁴. За розрахунками Богдана, його син Тимофій мав стати правителем Молдавії, а Василь Лупул — зайняти з допомогою українських військ трансільванський престол замість Д'єрдя II. Одна з дочок гетьмана мала вийти заміж за Михайла, родича В. Лупула, сина одного з валаських господарів³⁵, і це давало змогу взяти під контроль і Валахію. Можливо, певні надії гетьман пов'язував з племінником славного Петра Могили, потомком господарського роду, але той був потурнаком і високопоставленим турецьким пашою³⁶. До того ж реалізація цих планів зміцнювала позиції Української держави, робила її опорою національно-визвольного руху чехів і особливо православних народів Балкан. Кореспонденція Б. Хмельницького, захоплена поляками під Берестечком, довела, що він мав тісний контакт з константинопольським патріархом, котрий закликав його до союзу не тільки з Московською державою, а й з греками, які боролися проти турецького панування³⁷. Загибель Т. Хмельницького в обложеної Сучаві, програш третього молдавського походу, чергова зрада Іслам-Гірея III (під Жванцем) змусили гетьмана тимчасово призупинити реалізацію свого плану й звернути погляд у бік Москви. Оскільки про Переяславську раду 1654 р. та російсько-український договір 1654 р. нам вже доводилося писати³⁸, обмежимося стислими висновками. Договір 1654 р. при всій його недосконалоості, незавершеності, нерепрезентативності мав рівноправний характер і оформив воєнно-політичний союз України з Московською державою у формі своєрідної конфедерації. За життя Б. Хмельницького цей договір, при всіх негативних наслідках спроб Москви переглянути його і зробити нерівноправним для України*, сприяв зміцненню позицій України в результаті звільнення західноукраїнських земель від іноземного панування, серйозно послабив Польщу. Коли Річ Посполиту захлиснув потоп 1655—1657 рр., українські війська разом з союзниками (росіянами, потім шведами, бранденбуржцями й трансільванцями) беруть Люблін та Перемишль, Варшаву й Краків... Після Переяславської ради

* Цього Московській державі вдалося добитися вже по смерті Б. Хмельницького, після програшу України у російсько-українській війні 1658—1659 рр. (Переяславський договір 1659 р.).

гетьман посилив свою увагу до південно-західного напряму політики України, маючи на меті й реалізацію династичних планів. В рідному з виявлених нами документів говорилося, що Б. Хмельницький ще перед Великоднем 1654 р. «відправив з мандатами своїх ченців до Оттоманської держави, підбурюючи сербів, болгар, греків та інших християн до повстання проти турецького султана. Вже ці ченці повертаються»³⁹. Власне, відомий запис переговорів посла Речі Посполитої у Туреччину М. Бегановського (березень 1654 р.) містить пересторогу щодо дій дипломатії Б. Хмельницького на Балканах⁴⁰. Хоча турецький паша не надав нібито великого значення цій інформації, однак, з інших джерел видно, що турки були серйозно занепокоєні такими звістками.

Наприкінці життя Б. Хмельницький пов'язує свої династичні плани з молодшим сином Юрієм. Він добивається від старшини визнання прав Юрія на гетьманську булаву, і в 1657 р. іноземні послы вже звертаються до Юрія Хмельницького як до соправителя і спадкоємця гетьманської булави. Смерть Б. Хмельницького перервала здійснення його планів, але не можна проминути «Великого князівства Руського» 1658—1659 рр. гетьмана Івана Виговського; титулування Юрія Хмельницького князем Сарматії та Русі, його звернення до державних традицій батька, принаймні формальне. Подальші пошуки в архівах, без сумніву, повніше висвітлять політичну програму Б. Хмельницького і повстанського табору в цілому. Але навіть наведених вище аргументів, на наш погляд, досить, щоб переконатися в наявності у Б. Хмельницького з самого початку Національно-визвольної війни планів відродження незалежної Української держави. З тактичних міркувань гетьман у своєму дипломатичному листуванні з Річчю Посполитою висловлював поміркованіші погляди. Водночас він здійснював важливі заходи по зміцненню Української держави-Гетьманщини й зміни її політичної форми, перетворенню виборної посади гетьмана у спадкову, фактично й формально великокнязівську. Чимало зусиль докладав Б. Хмельницький і для закріплення своєї династії на чолі Української держави.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст.—К., 1992; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет.—К., 1993; *Степанков В.* Ідея української держави і Річ Посполита в середині XVII ст. (1648—1660 рр.) // Польща-Україна: Історична спадщина і суспільна свідомість.—К., 1992.—С.82—84; *Федорук Я.* Зовніш-

ньюполітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648—серпень 1649 рр.)— Львів, 1993.

² *Kaczmarczyk J.* Консерсје polityczne powstania Bohdana Chmielnickiego // Польша-Україна: Історична спадщина і суспільна свідомість. — С. 44—45; *Kaczmarczyk J.* Консерсје polityczne powstania Bohdana Chmielnickiego // Польсько-українські студії. — К., 1993. — С. 68—76.

³ *Kaczmarczyk J.* Консерсје polityczne. // Польша-Україна. — С. 44.

Щодо Зборівського договору, то в українській історіографії давно закріпилася протилежна думка. Цей мир був не виразом стратегічних цілей Б. Хмельницького, а вимушеним відступом від них, спричиненим зрадою хана Іслам-Гірея III, коли хан врятував від тотального розгрому під Зборовом армію Речі Посполитої на чолі з королем Яном-Казиміром (див., наприклад, *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 165.)

⁴ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 70.

⁵ *Смолий В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. — С. 97.

⁶ *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького. — С. 9.

⁷ Бібліотека Чарторійських (далі — Ч.) Відділ рукописів (далі — ВР). — № 142. — С. 132. Лист Киселя без цієї приписки був уже опублікований О. Гельцелем (*Księga pamietnicza Jakuba Michalowskiego* (далі — МКР). Krakow, 1864. — № 14.)

⁸ Держархів у Кракові. — Ф. «Зібрання Русецьких» (далі — ЗР), № 41, арк. 217. Лист аноніма до аноніма.

⁹ *Крип'якевич І.* Історія України. — Львів, 1992. — С. 183.

¹⁰ *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 31—33.

¹¹ *Шевченко Ф. П.* Історичне минуле в оцінці Б. Хмельницького (до 375-річчя від дня народження Б. Хмельницького) // Укр. іст. журн., — 1970. — № 12. — С. 126—132.

¹² *Крип'якевич І.* Історія України. — С. 183.

¹³ Національна бібліотека (Варшава). Відділ мікрофільмів. — № 30909. Оригінал брошури знаходиться у бібліотеці Польської Академії наук у Кракові (БПАН), № 508. St. dr.

Титул брошури: «Nowa pieśń o wojnie kozackiej, która się odprawowała pod Kumiękami nad Dnieprem».

¹⁴ Держархів у Кракові. — Ф. «Зібрання Піночі» (далі — ЗП), № 363, с. 483; Див.: МКП. — № 100.

¹⁵ Держархів у Кракові. — ЗП, № 363, арк. 247.

¹⁶ Воссоєдинення України с Росією: Документи и материалы в 3 т. — Т. 2. — М., 1954. — С. 117—118.

¹⁷ Документи Богдана Хмельницького 1648—1657 рр. — К., 1961. — № 50.

¹⁸ Держархів у Кракові. — ЗП, № 363, арк. 262.

¹⁹ Там же.

²⁰ Ч.-ВР.—№ 1657.—С.327—328; 323—324; Текст «Дискурсу» був видрукуваний відносно недавно Френком Сисиним: *Syryl F. A. Contemporary's Account of the Causes of the Khmel'nytskyi Uprising* // *Harvard Ukrainian Studies*.—New York, 1981—Vol.2.—P.245—256.

²¹ Ч.-ВР.—№ 1657.—С.323—324.

²² Цей трактат, що знаходиться в головному Архіві давніх актів у Варшаві (Ф.«Зібрання Браницьких з Сухол», № 27 (40), с.2—18) був видрукуваний нами у перекладі українською мовою: *Мищик Ю. Козацька держава очима поляка* // *Київська старовина*.—1993.—№ 4.—С.2—11.

²³ *Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького*.—С.62.

²⁴ *Смолій В, Степанков В. Богдан Хмельницький*.—С.148.

²⁵ Держархів у Кракові.—ЗР, № 31, арк.29.

²⁶ Там же.—С.321.

²⁷ *Historia słowian południowych i zachodnich*.—Warszawa, 1977.—S.259.

²⁸ Держархів у Кракові.—ЗР, № 41, арк.217.

²⁹ *Воссоединение Украины с Россией*.—Т.3.—С.25—26.

³⁰ *Мищик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат* // *Укр. іст. журн.*—1991.—№ 5.—134—135.

³¹ Держархів у Кракові.—ЗП, № 363, арк. 345—346, 349. Див. також «Оссолінеум» (Вроцлав)—ВР, № 5656 II, арк.173, 226.

³² Ч.-ВР.—№ 1657.—С.226 (трактат 1621 р.).

³³ *Rudawski W.J. Historia Polska*.—Т.1.—Petersburg; Mohylew.—1855.—S.117.

³⁴ *Мищик Ю.А. Невідомий лист Тимофія Хмельницького* // *Укр. іст. журн.*—1984.—№ 1.—С.131.

³⁵ Там же.—С.129.

³⁶ Держархів у Кракові.—ЗП, № 363, арк.1055.

³⁷ *Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.*—К., 1965.—С.750, 754.

³⁸ *Мищик Ю. Полин-корінь. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року?* // *Старожитності*.—1991—Ч.1.—С.10—11.

³⁹ Держархів у Кракові.—ЗП, № 363, арк.1179. Лист М.Яскульського до великого гетьмана коронного С.Потоцького від 30.VIII.1654 р. з Ясс.

⁴⁰ *Документы об Освободительной войне украинского народа*.—С.750, 754.

РОЗВІДУВАЛЬНА СЛУЖБА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В РОКИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (1648—1657)

У процесі державного будівництва Б. Хмельницький приділив також серйозну увагу організації розвідки й контррозвідки, від ефективної діяльності яких значною мірою залежала можливість успішного розв'язання складних питань, що виникали в ході боротьби за незалежність України. Цей аспект діяльності великого гетьмана не став у вітчизняній історіографії предметом спеціального монографічного дослідження. Започатковано вивчення лише окремих сторін даної проблеми. Коротко зупинимось на характеристиці творчого доробку науковців.

Вперше, на основі вивчення різноманітних джерел, виділив успішні дії українських розвідників у справі дезорганізації польського командування під час боїв під Корсунем і Пилявцями М. Костомаров у монографії «Богдан Хмельницький». Він же підкреслив важливу роль діяльності гетьмана у підготовці повстання селян і міщан влітку 1648 р.; показав існування взаємин між ним і керівником повстання польських селян у 1651 р. Л. Косткою-Наперським; відзначив його уміння зберігати в таємниці свої плани тощо¹. У фундаментальній праці М. Грушевського «Історія України-Руси» згадуються заходи Б. Хмельницького щодо збереження державних таємниць; йдеться про його уміння вводити в оману вороже командування; спроби польського уряду організувати змови проти гетьмана. Водночас спостерігається певна недооцінка ролі розвідки у підготовці народного повстання влітку 1648 р., а також у проведенні воєнних операцій². У працях І. Крип'якевича та О. Переяславського, присвячених історії українського війська, наводяться (на жаль, скупі) дані про роль розвідувальних чат у походах, одержання командуванням вірогідних відомостей про місце перебування противника³.

Радянські дослідники 30-х років К. Осипов і М. Петровський, характерезуючи діяльність Б. Хмельницького, не обійшли увагою його заходи на царині розбудови військової розвідки⁴. Незважаючи на несприятливі обставини, у 50-х — першій половині 80-х років у працях науковців все ж приділялася, хоч і незначна, увага висвітленню діяльності української розвідки. Так, у дослідженні І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» відзначалися знання гетьманом планів уряду й командування Речі

Посполитої та його уміння вдало приховувати власні наміри; важлива роль емісарів у підготовці повстань українських селян і міщан влітку 1648 р., а польських — у червні 1651 р.; заходи по дезорганізації противника, посяння в його лавах панічних настроїв; вдалі операції військових розвідників⁵. У працях О. Апанович, В. Голобуцького, В. Легкого, О. Лоли, Д. Мишка, Л. Полухіна з'ясувалися (інколи опосередковано) окремі сторони функціонування військової розвідки⁶. В. Грабовецький, О. Компан, В. Легкий, П. Михайлина показали визначну роль розісланих Б. Хмельницьким розвідувальних чат та окремих агентів у розвитку національно-визвольної й соціальної боротьби влітку й восени 1648 р.⁷ О. Компан та І. Міллер довели, що повстання селян і міщан Краківського воеводства у червні 1651 р. спалахнуло не без підготовчої агітації українських розвідників⁸.

У кінці 60-х років О. Апанович у відомій праці «Збройні сили України першої половини XVIII ст» вперше в українській історіографії виділила розвідувальну діяльність українського війська в окрему наукову проблему⁹. А через дев'ять років М. Кучернюк започаткував комплексне дослідження різних аспектів діяльності розвідки середини XVII ст.: збір відомостей; організація поставок зброї і продовольства українському війську у травні-червні 1648 р.; агітаційна діяльність агентів¹⁰.

З кінця 80-х років окреслився якісно новий етап у розвитку української історичної науки, однією з характерних рис якого став підвищений інтерес до вивчення національно-визвольних змагань народу в середині XVII ст., функціонування різних інституцій Української держави, зокрема її розвідки й контррозвідки. В. Сергійчук присвятив спеціальну працю діяльності розвідки, в якій показав, що вона виникла й організаційно укріпилася на основі використання традицій і досвіду розвідки Запорозької Січі. Не можна не погодитися з висловленим міркуванням щодо Б. Хмельницького, як її талановитого стратега и тактика. На основі аналізу джерел автор зробив важливий висновок: «організація розвідки вважалася одним із важливих обов'язків козацької старшини». Торкнувся він також таких аспектів проблеми, як добір розвідувальних кадрів, проведення диверсійних актів у тилу у ворога¹¹.

Діяльність розвідки стала темою статей Д. Веденєєва та А. Василика. Д. Веденєєв звернув увагу на складання певної системи агентурної розвідки у складі головного координаційного органу (гетьман, військова канцелярія), котрий узагальнював інформацію агентів та виробляв для них відповідні інструкції. Поділяємо думку автора щодо тенденції до переходу від системи

тимчасових доручень до запровадження постійних резидентур¹². А.Василик показав використання Б.Хмельницьким здобутків розвідувального мистецтва козаків кінця XVI—першої половини XVII ст., слушно відзначив існування взаємодії українських розвідників з розвідниками інших країн на теренах Польщі, Чехії, Моравії, Сілезії та Австралії¹³. Ю.Джеджула, приділивши основну увагу з'ясуванню таємної дипломатії гетьмана, дійшов висновку, що за кілька років йому вдалося створити одну з найкращих у Європі розвідок. На його думку (з якою важко не погодитися), вона широко використовувала методи «глибокого занурення» й масового збору інформації; вміло вела «психологічну війну» з противником. Автор висловив також міркування щодо організації Б.Хмельницьким ефективно діючої служби внутрішньої безпеки¹⁴.

Окремих аспектів діяльності розвідки торкалися у своїх працях й інші автори. Так, В.Степанков зупинився на характеристиці ролі розвідників у підготовці повстань українських селян і міщан у 1648—1649 рр., а польських — у 1651 р.¹⁵ В.Замлинський показав важливість заходів Б.Хмельницького у справі збереження в таємниці політичних і військових планів, дезінформації ворожого командування¹⁶. Досліджуючи хід боїв під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, І.Стороженко слушно звернув увагу на вміле використання гетьманом тактичної і стратегічної розвідок¹⁷. В.Смолій і В.Степанков встановили, що організація розвідки й контррозвідки посідала важливе місце у державотворчій діяльності Б.Хмельницького¹⁸. І.Свешніков, розглядаючи розвиток Берестечкової кампанії, не обійшов мовчанкою питання про роль розвідки в організації повстань народних мас на терені польських земель¹⁹.

Польська історіографія 50—60-х років (праці З.Буйцка, Ю.Казімерського, В.Чаплинського, С.Щотки) довела факт проведення Б.Хмельницьким широкомасштабної операції по підготовці повстання польських селян у червні 1651 р. А.Керстен встановив, що захоплення Л.Косткою-Наперським Чорштинського замку у червні 1651 р. становило складову частину українсько-трансільванських задумів оволодіння Краковом. У праці, присвяченій висвітленню діяльності підканцлера Г.Радзейовського, він дійшов висновку, що гетьман мав «своїх інформаторів у найвищих колах, знав не лише про перебіг сеймів, що не було важко, але й зміст нарад сенату»²⁰. Я.Качмарчик звернув увагу на одержання ним точної і швидкої інформації з Варшави, розіслання емісарів до Польщі та Литви²¹. Опосередковані дані про успішні дії українських розвідників знаходимо у праці Я.Відаць-

кого²². Нам відомо також, що діяльність агентів Б. Хмельницького на території Польщі та Моравії стала об'єктом досліджень Віслоцького і Лещинського, які, на жаль, нам не вдалося опрацювати.

Отже, історіографічний огляд засвідчує зростання інтересу науковців до вивчення діяльності розвідки й контррозвідки в середині XVII ст. Однак, як правило, цей інтерес має в основному вибірковий характер, в наслідок чого увага зосереджується здебільшого на висвітленні ролі розвідки у підготовці повстань українських селян і міщан у травні — червні 1648 р., а польських — у травні — червні 1651 р., а також дій військових розвідників у 1648 р. Лише започатковано (праці А. Василика, Д. Веденеєва, Ю. Джеджули, М. Кучернюка, В. Сергійчука) з'ясування форм і методів розвідувальної роботи та ролі Б. Хмельницького в її організації. Тому продовжує існувати чимало аспектів цієї проблеми, які потребують подальшого дослідження.

Процес творення Української держави протягом першого періоду Національної революції (1648—1657 рр.) був складним: він здійснювався у вкрай несприятливій міжнародній обстановці, в умовах постійної боротьби з агресією Речі Посполитої і, як промовляють джерела, із самого початку революції Б. Хмельницький, опираючись на традиції козацького розвідувального мистецтва, поряд з формуванням національної армії першорядного значення надавав організації розвідувальної служби, внаслідок чого протягом 1648 — першої половини 1649 рр. визначилися її організаційна структура, об'єкти, цілі, напрями, методи й прийоми діяльності, які у наступні роки вдосконалювалися.

Важливо з'ясувати: чи був створений орган, який спеціально займався б організацією розвідувальної справи? Вивчені нами джерела не дозволяють дати однозначну відповідь. Справді, з одного боку, в них не знаходимо прямих свідчень про функціонування такого відомства (як і, до речі, військового чи іноземних справ, що аж ніяк не дає підстав ставити під сумнів наявність армії чи дипломатичної діяльності українського уряду), з другого, — маємо дані, які, по-перше, промовляють про існування певної групи осіб, котрі займалися (постійно чи тимчасово) організацією розвідки, та існування серед них елементів «службової» ієрархії, на вершині якої перебував сам Б. Хмельницький; по-друге, дають підставу стверджувати — збір розвідувальної інформації (переважно військового характеру) входив до кола службових обов'язків полкових й, очевидно, сотенних органів державної влади Українського гетьманату.

Наведемо факти, що підтверджують висловлені міркування. Так, є інформація, що полковник Півторакожух взимку й весною

1648 р. займався важливою таємною справою залучення полків реєстрових козаків, які перебували в складі польської армії, на сторону повстанців²³. Із зізнань українського розвідника Я. Концевича (31 липня 1648 р.) довідуємося, що у цей час організацією розсилання в різні райони Правобережної України агентів з метою збору інформації та підготовки збройного повстання займалися Тарасенко (Тарасович) та І. Косинський²⁴. З осені 1650 р. до літа 1651 р. було проведено грандіозну за своїми масштабами (не виключено, що навіть унікальну у тогочасній Європі) операцію впровадження близько 2-х тисяч розвідників на територію Галичини й Польщі для збору інформації, проведення диверсійних актів та підготовки повстань.

Звертає увагу на себе той факт, що їх діяльність не була стихійною, а спрямовувалася на місцях резидентами. Складається враження, що існувала щонайменше трьохступенева структура керівництва агентами. За даними джерел, очолював цю розвідувальну мережу полковник Стасенко²⁵. До речі, дніпропетровський дослідник Ю. Мицик висловив цікаве припущення, що ним був ніхто інший, як уже згадуваний нами Тарасенко, бо прізвище Стасенко є неточним²⁶. Йому безпосередньо підлягали керівники, очевидно, середньої ланки резидентів. За визнанням схопленого поляками розвідника В. Колаковського, у віданні одного з таких керівників П. Гжибовського на терені Великопольщі перебувало 80 осіб²⁷. На місцях оформлялася низова мережа агентів, очолювана резидентом. Є свідчення викритого ворогом розвідника Я. Мутянки про те, що під Андрій з Цешанова (міста, розташованого близько 40 км на північний схід від Ярослава у Галичині) керував агентами з поселень, розташованих у цьому районі: Любачіва, Брусні, Башні, Ловчі, Подимщини, Цебліва, Тушкова, Жабця, і «тих усіх направляв, хто куди мав йти, а потім, обійшовши міста і придивившись, що кругом діється, наказано нам повернутися до війська Хмельницького»²⁸. П. Гжибовський у визначений час мав зібрати агентів на нараду у Ковалі, Ярошині, Ландку і Волі для з'ясування, що кому робити²⁹. Не виключаємо, що агенти користувалися «явочними помешканнями», де могли збиратися чи переховуватися. Наприклад, Тарасенко, інструкуючи Я. Концевича, повідомив, що в разі небезпеки треба пробиратися до старокостянтинівського протопопи³⁰. Можна припустити, що подібна розвідувальна мережа була створена й на терені Великого князівства Литовського.

Важливо відзначити, що загальне керівництво створеною розвідкою Української держави перебувало в руках Б. Хмельницького, і лише до нього надходила найважливіша інформація

військового чи політичного змісту (не виключено, що в складі Генеральної канцелярії працювали особи, причетні до розвідувальної служби, котрі, однак, підлягали не генеральному писареві, а гетьманові). У найважливіших випадках він не лише сам приймав і відправляв розвідників, й, що звертає на себе увагу, інструктував їх. Є дані шляхтича Жолкевського, що після проведення Білоцерковської ради (10—12 червня 1648 р.) Хмельницький послав агентів до західного регіону України, одного з них схопили за м. Дубном, іншого — у Старокостянтинові. Агентам було наказано «приглядатися, якою є наша готовність, які війська перекидаються, де мають збиратися і давати йому знати»³¹. Того ж місяця гетьман доручив І. Косинському організувати розвідувальну мережу у Польщі³². Маємо згадку в одному з листів львівського синдика С. Кушевича, який у складі посольства магистрату вів переговори в другій половині жовтня 1648 р. з Хмельницьким, про те, що гетьман у їх присутності насварив священика з Крехова, котрий привіз листа від крехів'ян; за те, що «у такій важливій справі діяв так необачно. Відразу ж після попа прийшов хлопець, якого Хмельницький посилав до Варшави для вивідвання коронних справ, і так само необережно розповідав важливі речі про своє завдання (про незгоду велику між станами Корони). Після догани, отриманої від Хмельницького, його випроводили в окреме місце»³³. В кінці травня 1651 р. гетьман, закликавши до свого намету стоянівського вїта С. Гірича, особисто проінструктував його, «як себе у нас мав поводити», щоб йому повірили у польському обозі, наче він є перебіжчиком³⁴.

Інформація окремих джерел дає підстави стверджувати, що вже влітку 1648 р. Б. Хмельницький прийняв військовий статут, який визначав права й обов'язки рядових вояків і старшин. При чому, полковники і сотники повинні були займатися окремими питаннями, що торкалися розвідки й контррозвідки. Першу згадку про існування цього важливого державного документа знаходимо в гетьманському універсалі від 12 липня 1648 р. прилудьким сотникові й отаманові про покарання учасників нападу на Густинський монастир: «...ведлуг їх заслуги і *декрету от нас в войску виданого* (підкреслено нами. — В. С.)»³⁵. Виразніше про нього говорилося в універсалі від 20 липня Війську Запорозькому про заборону чинити шкоду в маєтках українського князя В. Д. Заславського: «А якщо ж стане відомо полковникові, що хтось із його полку чи який-небудь його загін вчинить несправедливість, то такі винуватці за найменшою скаргою (на них) повинні бути покарані *згідно статтів про устрій* (тобто статут. — Ю. М.) *Війська Запорозького* (підкреслено

нами. — В. С.)»³⁶. Про те, що статті цього військового статуту продовжували діяти і в наступні роки, промовляє гетьманський наказ білоцерківському полковникові від 2 серпня 1650 р.: «Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, *згідно з військовими артикулами* (підкреслено нами. — В. С.) для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках гршити, буде покараний на горло»³⁷.

Порубіжні полковники зобов'язані були згідно із статтями статуту уважно пильнувати за діями ворога, включаючи його розвідку. Про це промовляє лист Б. Хмельницького від 20 квітня 1649 р. до кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського: «Нехай сам Бог буде свідком, що ті, які були спочатку і до кінця нашими сусідами, як маю відомість, не залишають свого задуму, бажаний мир порушують, *висилають розвідку і дають привід нашому війську, яке, бачачи це все, мусить нас повідомляти...* (підкреслено нами. — В. С.)»³⁸. Як зауважував наказний переяславський полковник А. Романенко у листі від 21 квітня 1649 р. до київського полковника Г. Ганжі, «милість свою товариську показуючи, *як і повинність наша військова до того завжди приводить, щоб ми один одному повідомляли про відомість*» (підкреслено нами. — В. С.), копію з перехопленого листа каштеляна белзького А. Фірлея відіслав до зв'ягельського полковника Г. Яцкевича³⁹. Є також відомості, що Б. Хмельницький вимагав від полковників: «вдень і вночі повідомляйте, що у вас робиться»⁴⁰.

Збереглося кілька свідчень джерел, що полковники також розсилали розвідників у глибокий тил ворога. З листа С. Кушевича від 4 жовтня 1648 р. довідуємося, що у Львові «об'явилася білоголова, послана з одним козаком під виглядом подружжя від Кривоноса аж під сам Краків для вивідування наших справ. Була аж під Краковом, а вертаючись, розкаялась і, залишивши козака у Львові, (здалася нашим). З огляду на слабку стать її помилювали, що, на мою думку, не дуже добре, й не дуже слушно»⁴¹. Затриманий розвідник С. Марченко зізнався, що він був направлений уманським полковником Й. Глухом з Умані для з'ясування місця знаходження польського війська⁴². Все ж більшість розвідувальної інформації здобувалася порубіжними полковниками шляхом розіслання роз'їздів (часто для захоплення «язиків»), від переселенців з окупованих поляками районів України, діючих загонів покозачених селян і міщан, а на Поділлі — від опришків. Наприклад, полковник покозачених мешканців

Летичівського повіту Подільського воєводства І. Александренко підтримував весною 1649 р. постійний зв'язок «із старшими полковниками», повідомляючи їх про дії польських підрозділів⁴³. На початку 1651 р. С. Лянцкоронський відзначав факти систематичного проникнення роз'їздів брацлавського полковника Д. Нечая на зайняту поляками територію Поділля⁴⁴.

Постає закономірне питання: з яких соціальних верств і груп черпав Б. Хмельницький розвідувальні кадри? Джерела промовляють, що ядро розвідувальної служби складала козаки (незалежно від їх попереднього соціального стану). Саме вони відігравали провідну роль у зборі інформації політичного характеру, оскільки виконували дипломатичні місії до інших країн. Їм доручалося здійснення найважливіших завдань у справі збору військової інформації та дезінформації польсько-литовського командування, проведення диверсійних актів, організації повстань. Наприклад, за свідченням українського літописця С. Величка, з обозу під Білою Церквою Б. Хмельницький у червні 1648 р. розіслав козаками, «які були з тих країв і міст, куди їх посилено, — вони добре знали з тамтешнім людом і могли обережно й легко виконати своє доручення»⁴⁵. 60 універсалів — закликів до населення України підніматися на боротьбу проти польського поневолення. Серед найвідоміших розвідників з-поміж козаків назвемо Тарасенка (Стасенка?), І. Косинського, Я. Концевича, Ф. Островського, Іваська, Дороша.

Важливу роль у збиранні розвідувальних відомостей відігравали православні священики та монахи. Згадуваний Я. Концевич під час тортур визнав, що піп Галицький Михайлівської церкви у Лавриновому Куті якось признався йому: «У нас ліпші знання, тому що ми пишемо один одному, і відомості доходять до самого Києва». Він же повідомив про діяльність на користь Б. Хмельницького священиків Заваловського, Підгаєцького, тернопільського протопопа Абрама, протопопа Старокостянтинова, котрі писали листи до козаків⁴⁶. У серпні 1648 р. священики Кам'янець-Подільського запрошували українського гетьмана прибути до міста, обіцяючи надати йому допомогу⁴⁷. Не виключено, що вони продовжували до 1651 р. підтримувати з ним таємні стосунки, передаючи цінну інформацію⁴⁸. Відомо, що саме схоплений польським роз'їздом 22 вересня 1648 р. піп на тортурах дезінформував вороже командування щодо кількості татар, які підходили на допомогу українському війську⁴⁹. Восени 1648 р., під час перебування Б. Хмельницького під стінами Львова, він зустрічався з попом Чорним із Збаража⁵⁰. На початку червня 1649 р. українського розвідника (попа) з листами гетьмана було

схоплено у Самборі⁵¹. Уже згадувалася діяльність попа Андрія з Цешанова. У джерелах є згадка, що серед емісарів Б. Хмельницького, які готували повстання на території Польщі, перебував і ксьондз Ян Блокович (Яшко)⁵².

Чимало розвідників належало до шляхти, в тому числі польської. Через своє соціальне походження вони могли обіймати офіцерські посади в армії, спілкуватися з особами, наближеними до відомих магнатів, державних діячів, що відкривало їм доступ до особливо важливої інформації. За свідченням різних джерел, гетьманові вдалося вчасно організувати її систематичне надходження не лише з обозів ворожих військ чи з оточення окремих політиків (наприклад, брацлавського воєводи А. Кисля), а й безпосередньо з Варшави та Вільно. Так, з обозу А. Кисля 30 серпня 1648 р. повідомляли, що Б. Хмельницькому «завжди дає знати один якийсь пан про те, що тут пан воєвода брацлавський обіцяє козакам, а щось інакше чинить проти Війська Запорозького у Варшаві»⁵³. Литовський канцлер А. Радзивілл у кінці травня 1649 р. писав з Вільно королю: «Ворог має своїх шпигунів і знає все, що тут діється»⁵⁴. Працівник канцелярії генерального писаря І. Виговського польський шляхтич П'ясецький у розмові з посланцями підканцлера коронного Г. Радзейовського констатував: «Хмельницький знає все, що робиться у Варшаві, і має таких, котрі йому описують найменші справи»⁵⁵. І серед цих розвідників перебували королівський камергер шляхтич В. Верещака, брати Сечевичі та Ярмолевич (Ю. Ермолевич?), який належав до довірених осіб короля Яна Казимира⁵⁶. Восени 1654 р. був схоплений в обозі коронного війська поручик Волошинець, що повідомляв гетьманові «про все, що у нас відбувається»⁵⁷. Звертає увагу на себе той факт, що серед емісарів, котрі готували повстання в Польщі (1651 р.), перебували й дрібні польські шляхтичі В. Колаковський, П. Гжибовський, С. Лентовський, Я. Остроленський та інші⁵⁸.

На місцях величезну розвідувальну й диверсійну роботу проводили селяни й міщани. Так, із зізнання Я. Концевича довідуємося про готовність прийти на допомогу підрозділам української армії окремих міщан Нового Костянтинова, Сеняви, Ставичків, Лисянки, Недобнека, Володарки, Стану, Маначина, Бродів, Тернополя, Волочиська⁵⁹. Власне, завдяки таємним зв'язкам з міщанами, наказному гетьманові М. Кривоносу вдалося влітку 1648 р. швидко оволодіти такими міцно укріпленими містами, як Погребище, Немирів, Полонне. Вкрай важливу інформацію про перебування польської армії в першій половині серпня 1649 р. вчасно передали Б. Хмельницькому мешканці

Зборова та його околиць. Анонімний польський автор пише в щоденнику: «До того ж несамовитою була навколишня чернь, що вона, приховавши велику кількість поганства у навколишніх лісах, жодним чином не хотіла давати відомості про них. Навпаки, засівши на високих деревах, вона подавала ворогові умовні сигнали, коли артилерія переправлялася через містечко і плотину на той бік річки, а також коли переправили піхоту і частину коронних корогв, [і коли] обоз швидко знявся з цього місця. У містечку подали сигнал поганству, щоб виходили із схованок, церковним дзвоном, наче скликаючи [людей] до церкви на богослужіння»⁶⁰. Джерела засвідчують існування протягом 1648—1651 рр. таємних зв'язків Б. Хмельницького з міщанами Кам'янця-Подільського, від яких він отримував «постійно відомості». Коли у травні 1651 р. під місто прибули українські полки, то відбулися зустрічі їх командування з деякими міщанами, котрі за домовленістю подавали церковним дзвоном умовні сигнали про час і місце проведення штурмів кам'янецьких укріплень⁶¹. Десятки міщан і селян, у тому числі польських, взяли участь у підготовці повстання у Польщі в 1651 р. Серед розвідників з-поміж міщан найталановитішим, безперечно, був стоянівський вїт С. Гірич.

Частина розвідників рекретувалася і серед найбільш знедолених груп населення, часто вже злюмперизованих, як-то жebraків, утікачів, вуличних співаків, різних «гультаїв» тощо⁶².

Розвідниками ставали як чоловіки, так і жінки, люди різного віку, включаючи підлітків.

Окрім українців і поляків розвідувальну діяльність на користь Української держави проводили (постійно чи тимчасово) представники інших національностей Речі Посполитої, а також мешканці зарубіжних країн. Маємо згадку одного з джерел, що коли повстанці влітку 1648 р. мали намір наступати на Вінницю, то покладали певні надії на «єврейську школу»⁶³. Зустрічаються дані про українських розвідників з-поміж циган⁶⁴, про завербування німця, котрий служив у королівській гвардії й особисто знав Яна Казимира⁶⁵. Є певні підстави гадати, що були вони і серед вірмен, які проживали на території України. За свідченням полонених татар (липень 1651 р.), мешканці вірменської общини Кам'янця-Подільського симпатизували національно-визвольній боротьбі українців⁶⁶. До виконання окремих дипломатичних доручень (а опосередковано й розвідувальних) Б. Хмельницький зумів залучити греків І. Тафралі, І. Мануйловича, Ю. Константиновича, мандрівного дипломата-авантюриста Д. Калугера⁶⁷.

Чимало неясного продовжує залишатися в мотивах діяльності тих чи інших розвідників. Гадаємо, що переважна більшість українців займалася цією вкрай небезпечною справою з міркувань ідейного характеру (любові до Вітчизни, ненависті до ворогів, з почуття обов'язку тощо). Адже важко запідозрити у користолобстві тих з них, які, свідомо йдучи на вірну смерть, «потрапляли» до ворожих рук і на тортурах повідомляли «цінну» інформацію. Щодо цього промовистим є визнання, зроблене одним з полонених поляками татар про те, що кам'янецькі міщани служать українському гетьманові не заради вигоди, а «для слави, щоб Хмеля супроводжував успіх»⁶⁸. На цей аспект дій розвідників звернув увагу і французький письменник П. Меріме. За його словами, гетьман мав серед козаків «такий авторитет, що легко знаходив людей, які ладні були зазнати ганебної смерті, аби лишень втілити у життя замір їхнього полководця»⁶⁹.

Водночас є свідчення джерел, що за виконання окремих розвідувальних операцій виплачувалася винагорода. Згадуваний уже полковник Й. Глух, відправляючи в квітні 1653 р. у тил ворога С. Марченка та С. Дзяда, дав їм по золотому й обіцяв, що коли повернуться із завдання, то одержать по кілька голів худоби⁷⁰. В. Колаковський у зізнанні констатував той факт, що, вербуючи його в агенти, П. Гжибовський обіцяв винагороду, інших «за гроші» намовляли до проведення розвідувально-диверсійних актів⁷¹. Безперечно, що іноземці також з різних мотивів погоджувалися займатися розвідувальною діяльністю, і серед них грошова винагорода відігравала далеко не останню роль.

Збереглися фрагментарні дані джерел, що проливають світло на конспіративні заходи розвідників. Щоб не привернути увагу, більшість з них вдавали з себе жебраків, пілігримів, калік, мандрівних циркачів; рідше священників, монахів, прочан. Згідно з визнанням схопленого поляками А. Ворожбиловича, весною 1651 р. до Польщі було направлено «півтораста шпигунів, передягнутих у жебраків»⁷². Не виключено, що для розвідки в тилу ворога спеціально добиралися особи з певними фізичними вадами. Є підстави стверджувати, що окремі з розвідників мали свої розпізнавальні знаки. Так, Я. Концевичу на лівій руці біля зап'ястя було спеціально «випалене клеймо». Він же повідомив вкрай важливу інформацію про використання українськими розвідниками тайнопису: І. Косинський «вклав під нігті якісь слова»⁷³, П. Гжибовський вдавав, що вийшов з «поганського ув'язнення» і тепер ходить по містах і селах, прохаючи грошей для викупу, маючи при собі листи з печатками від коронних гетьманів, ймовірно, підроблені. На його лівій руці було два скалічених

пальці. Молодший Островський був калікою на прву руку; П'ясецький мав ліве плече вище за праве. Старший Островський, жebraчи, роз'їжджав у колясці, возячи з собою товсту сліпу мавпу, «яка також просила», й другу мавпу, котра водила першу⁷⁴.

Як основні об'єкти розвідувальної діяльності Б. Хмельницький визначив державні органи влади (переважно центральні) та армію Речі Посполитої. Великим успіхом гетьмана було створення ним агентурної мережі у Варшаві та Вільно, яка працювала надзвичайно ефективно. За словами одного з полонених татар (липень 1651 р.), «Хмель мудрий, має...таких, які лєстять королю й Речі Посполитій, а (самі) Хмельницькому щиро (служать), радять йому в усьому»⁷⁵. Цікаве в цьому відношенні визнання відомого кримського мурзи Нітшоха, зроблене польському командуванню у травні 1651 р., про те, що є така особа, котра «за гетьманами сидить при королю, за радою котрого в усьому діє Хмельницький і нічого без нього не розпочинає, від нього має... і листи і ці листи надсилає до Криму...»⁷⁶ Важливу інформацію про політичну ситуацію в інших країнах, плани їх урядів містили звіти послів і гінців.

Особливо велика увага приділялася Б. Хмельницьким організації збору відомостей про задуми польсько-литовського командування, чисельність, місцеперебування, напрями просування армій, чим займалася військова розвідка. Вони здобувалися або шляхом розсилання чат (на відстань від кількох до кількох десятків кілометрів), або з допомогою розвідників, котрим доводилося інколи долати сотні кілометрів. У всіх воєнних кампаніях (за винятком Охматівської у січні 1655 р.) розвідувальним роз'їздам завжди вдавалося вчасно виявити противника й точно встановити маршрут його просування. Розвідники одержували різноманітні завдання: уважно стежити за переміщеннями військових підрозділів, з'ясовувати місця зосередження головних сил та стан їх боєздатності, пильнувати за надходженням іноземних жовнірів, вивчати можливості оборони міст-фортець тощо. Найбільш відважні й професійно підготовлені пробиралися у ворожі табори. Наприклад, з листа С. Войші від 3 червня 1651 р. довідуємося, що схоплений в обозі Івасько повинен був допомогти полякам виявити в ньому ще п'ятьох відомих йому розвідників⁷⁷. Аналіз виявлених нами джерел дозволяє стверджувати, що окремі розвідники навмисне потрапляли до ворожих рук з метою дезінформувати польське або литовське командування щодо чисельності українського чи кримського війська, планів гетьмана чи полковників.

Важливу роль Б. Хмельницький відводив таким специфічним формам діяльності розвідки, як підготовка повстань селян і міщан та проведення диверсійних актів. Значною мірою саме завдяки їм відбулися масові повстання українців влітку, — восени 1648 р., у травні — червні 1649 р., весною 1651 р., у червні 1652 р., а також соціальні виступи поляків у червні 1651 р. Диверсії спрямовувалися на послаблення військового потенціалу Речі Посполитої, створення атмосфери непевності, страху в тилу ворожого війська. Першою успішною операцією такого типу стала ліквідація у другій половині травня 1648 р. паромних переправ через Дніпро в районі Черкас, Домонтова, Сокарної, Бучача, Стайок, Терехтимирова і Ржищева. Вона зірвала плани князя І. Вишневецького переправитися на Правобережжя й стала одним з істотних чинників успішного розвитку тут Національної революції⁷⁸. Диверсії відзначалися різноманітністю: організація пожеж у містах; підпали шляхетських дворів, токів, stodол і т. п.; виведення з ладу вогнепальної зброї (особливо гармат), що перебувала у розпорядженні залог міст і фортець; захоплення коней польських підрозділів; позбавлення противника можливості використання питної води. Мали місце спроби організувати вбивство І. Вишневецького (1648 р.)⁷⁹, захопити у полон короля Яна Казиміра (1651, 1653 рр.)⁸⁰.

Створена гетьманом українська розвідка вдавалася до використання різних методів і прийомів діяльності. Насамперед кидається у вічі масштабність і глибина агентурного проникнення. Адже вдалося впровадити розвідників не лише до складу офіцерського корпусу армії Речі Посполитої, оточення окремих політиків, а й у покої короля. Не можна обминути увагою факту успішної взаємодії українських розвідників з польськими й шведськими агентами на території Польщі, Чехії, Моравії, Сілезії та Австралії⁸¹. Високого рівня досягла справа вербування агентів, серед яких були представники різних соціальних верств і груп, національностей та віросповідань. У ряді випадків могла мати місце перевербовка польських агентів.

Досить ефективним виявився такий метод впровадження розвідників у вороже середовище, як підставка. Класичним зразком його використання може служити операція, проведена С. Грічем. Так, восени 1648 р. він сформував з повстанців навколишніх сіл полк й урочисто зустрів Б. Хмельницького, коли той повертався з-під Замостя. Після розмови з гетьманом, він не відійшов разом з українською армією, а, розпустивши полк, залишився⁸². Невідомо, яким способом С. Гріч звернув на себе увагу варшавського двору, однак у кінці 1650 р., вже як

королівський посол, він з'явився до Чигириня. Затримавшись у Б.Хмельницького до початку червня наступного року, він імітував втечу з українського табору й повернувся до обозу Яна Казимира, де «багато секретів (і всі фальшиві) видав козацьких, якому відразу повірили і винагородили». Вивідавши все, «що йому було потрібно», вчасно залишив королівський обоз і прибув до Б.Хмельницького⁸³.

Особливо ретельно було організовано гетьманом зовнішнє спостереження за кроками польського і литовського урядів, особливо протягом 1648—1651 рр., командування Речі Посполитої, пересуванням військ, за настроями різних прошарків населення Білорусії, Литви і Польщі. Про збір інформації вже згадувалося. Відзначу лише, що він проводився різними прийомами, переважно шляхом вивідування, опитування місцевого населення, допиту захоплених «язиків» тощо.

Дезінформація, як один з методів розвідувальної діяльності, також досить часто використовувалася Б.Хмельницьким для введення в оману польського чи литовського командування. Вона здійснювалася переважно через агентів, котрі вдавали з себе перебіжчиків, абе через мужніх патріотів, які потрапляли до ворога й під час торгур видавали необхідну інформацію (як це мало місце під час боїв під Корсунем, Старокостянтинівим, Пилявцями, Берестечкової кампанії). Зауважимо також, що часто дезінформацію подавали полонені українці, котрі не були безпосередньо зв'язані з розвідкою. Так, 6 червня 1651 р. вісім полонених повідомили вкрай суперечливу інформацію щодо намірів гетьмана: одні говорили, що він розпустив погolos, наче прямує до Дубна, а сам нападе на королівський обоз; другі твердили, що він залишає місце розташування через нестачу продовольства й великий голод; треті свідчили про небажання татар залишатися при Б.Хмельницькому, бо не надходить допомога з боку хана; четверті — про прибуття до українського табору 20 тис. орди⁸⁴.

Б.Хмельницький, знаючи про традиційну недооцінку польською стороною значимості збереження у таємниці своїх задумів, намагався шляхом дезінформації посіяти у ворожому війську непевність у власних силах, психологічну нестійкість, панічні настрої. Таких результатів було досягнуто в ході боїв під Корсунем, Пилявцями, Берестечкової кампанії. В цьому відношенні вельми промовистим виглядає одкровення польського офіцера С.Освенціма, зроблене ним у червні 1651 р.: «На самих лише язиків (з-за яких щоденно військо дарма втомлювалося) покладаючись, із (свідчень) яких ніколи жодної правди не могли

одержати (підкреслено нами. — В.С.). І це справді було немало-важною причиною для частішої зміни (прийнятих) на радах рішень. Бо коли один язик розповідав, що Хмельницький іде до нас, то ми дерев'яніли, вшали носи і подумували тут боронитися від нього; якщо день-другий його не було видно і (новий) язик розповідав щось протилежне першому, то відразу ж наступала радість і бажання йти проти нього... на свідченнях язиків, хоча необгрунтованих, всі наші ради (жалкуючи коштів на шпигунів, котрі розумніші й правдивіші давали реляції про ворога) опиралися й базувалися»⁸⁵.

Окремі дії української розвідки можна кваліфікувати як проведення оперативних комбінацій. Наприклад, під час Пилявської битви широко практикувалися розіслання роз'їздів з метою збору відомостей у поєднанні із впровадженням до польського табору розвідників-смертників із завданням дезінформувати вороже командування. У ході Берестечкової кампанії гетьман вдався до комплексного використання як заслання у глибокий тил агентури для збору інформації військово-політичного характеру, проведення диверсій, організації повстань, так і систематичних рейдів чат з метою спостереження за пересуванням війська, агентурного проникнення до ворожого табору, дезінформації (шляхом самопожертв і підставок окремих розвідників) командування противника.

Помітно менше збереглося джерел про діяльність створеної Б. Хмельницьким контррозвідки. Їх вивчення не дозволило встановити функціонування окремої інституції, яка б спеціально займалася цією важливою ділянкою захисту державних інтересів козацької України. Оскільки потреба у протидії ворожим агентам існувала⁸⁶, її виконували центральні й місцеві органи влади. Особливо пильну увагу гетьман приділяв збереженню в таємниці своїх воєнних і політичних планів. Уже влітку 1648 р. один із сенаторів відзначав, що він «одне думає, а про інше пише»⁸⁷. Королівський посол Я.Смяровський після переговорів під Замостям у другій половині листопада 1648 р. зробив висновок: «Серце Хмельницького потайне і наміри (його) жодним чином не можна було зрозуміти»⁸⁸. Французький дипломат XVIII ст. Ж.-Б.Шерер у своїй книзі, присвяченій історії України, звертав увагу читача на уміння гетьмана тримати свої плани «в якнайбільшій таємниці»⁸⁹.

Під час проведення воєнних операцій Б. Хмельницький вживав рішучих заходів для запобігання одержанню ворогом відомостей про чисельність війська та оперативно-тактичні плани. З цією метою, по-перше, знаючи про наявність польських розвідників у таборі, він часто вдавався до поширення серед

вояків дезінформації щодо подальшого способу дій; по-друге, запроваджував залізну дисципліну, щоб позбавити польські роз'їзди можливості захоплення «цінних язиків», по-третє, різко обмежував коло осіб, утаємничених у суть задуманих операцій. Тому не випадковим були постійні нарікання польського командування на відсутність достовірних даних про гетьманські наміри. Наприклад, 13 вересня 1648 р. сокальський староста повідомляв канцлеру: «Так ворог все своє військо закрив в окопі, що до цього часу не змогли дістати з того війська реєстрового (козака), крім хлопства і бунтівників...»⁹⁰ У середині червня 1649 р. С. Лянцкоронський застерігав жовнірів, щоб були обережними, бо Б. Хмельницького «швидше під обозом нашим побачимо, а ніж про нього почуємо»⁹¹. 21 липня 1651 р. галицький стольник А. М'ясковський писав з-під Берестечка: «Про задуми Хмельницького нічого достовірного невідомо»⁹².

Доводилося Б. Хмельницькому й державним органам влади протистояти провокаціям ідеологічного гатунку, спрямованим на дискредитацію гетьмана в очах українського населення, на розкол Війська Запорозького. Вперше таку акцію провів у травні 1649 р. А. Кисіль, котрий у листі до козацьких полковників прагнув настроїти їх проти гетьмана, бо начебто той хоче віддати Україну турецькому султанові⁹³. У серпні того ж року до козаків звертався Ян Казимір з двома універсалами, в яких звинувачував Б. Хмельницького у зраді й сповіщав про його зміщення з гетьманства⁹⁴. Заходи такого змісту проводилися польським урядом весною і влітку 1651 р., лютому — березні 1654 р. тощо. Однак, усі вони, завдяки зваженим і рішучим діям гетьманської адміністрації, зазнали невдачі.

Факти промовляють, що польське командування неодноразово намагалося організувати змови проти Б. Хмельницького з метою усунення його від влади чи навіть вбивства. Так, у липні 1657 р. воно розробило план отруєння керівників Української держави⁹⁵. І лише добре налагоджена контррозвідувальна діяльність органів влади дозволила покласти край підривним діям польських агентів Я. Смяровського (травень 1649 р.) та Могильницького (весна 1654 р.), розкрити змову полковника Федоровича (листопад 1653 р.); вчасно запобігти кільком спробам організації вбивства Б. Хмельницького (весна? 1650 р., весна 1652 р.); зірвати антигетьманські інтриги окремих старшин (травень — червень, вересень — жовтень 1653 р.).

Гадаємо, що в сімейній трагедії володаря Української держави, яка сталася на початку травня 1651 р., відіграла свою роль польська розвідка. На жаль, в історичній, а відтак і в

художній літературі з «легкої руки» М. Костомарова набрала поширення романтична версія її причини, а саме: шлюбної невірності Мотрони⁹⁶. Справді, на сторінках «Щоденників» А. Радзивілла та С. Освенціма, у визнаннях окремих захоплених у полон українців знаходимо дані, які начебто підтверджують її: Б. Хмельницький, дізнавшись, що його дружина перебувала в близьких стосунках з підскарбієм (у минулому львівським годинникарем), з котрим привласнила значну суму грошей, наказав «обох повісити на одній шибениці»⁹⁷.

Але що кидається при цьому у вічі? Такі відомості поширювалися у польському обозі з 2 по 9 червня, тобто відразу ж після надходження до українського табору першої звістки про страту Мотрони. Дещо пізніше польське командування отримало іншу інформацію про цю подію. 14 червня шляхтич Кишицький повідомляє: «Говорять, Хмельницький наказав жінку свою повісити на гак за те, що виявлено перехоплені листи Чаплинського до неї, щоб вона всі скарби закопала в землю, а самого Хмельницького отруїла (підкреслено нами. — В. С.)»⁹⁸. Таку ж інформацію водночас подав полонений козак Мартин: «Про його жінку говорять, що (Хмельницький) наказав її повісити. По табору поширюються чутки, що причиною цього стали перехоплені листи до неї від Чаплинського про те, щоб скарби сховала, а самого Хмеля отруїла (підкреслено нами. — В. С.)»⁹⁹. Як бачимо, шлюбна невірність уже не згадується як причина страти гетьманської дружини. Отже, швидше всього Мотрона — свідомо чи ні — стала жертвою спроби польської агентури організувати вбивство гетьмана.

Вживалися також рішучі заходи проти розвідувальної діяльності московських розвідників на терені України. Внаслідок чого, як повідомляв у липні 1651 р. царю Б. Репнін (один з порубіжних воєвод), посланці Ф. Додуха та Я. Цигуля відмовилися виїжджати туди під тим приводом, що «багато черкас знає, що вони не торгові люди, і проїхати до черкаських таборів не можливо, кругом у гетьмана і в черкас застави, і жебраків та й тих обшукують, (шукаючи) в одежі різні листи (підкреслено нами. — В. С.)»¹⁰⁰.

Маємо підстави висловити міркування, що в Українській державі існували елементи контролю за діяльністю дипломатів. Відомо, що протягом 1655—1657 рр. у взаєминах зі Швецією Б. Хмельницький вдавався до послуг уже згаданого Д. Калугера. Однак цей, за визнанням одного з угорських дипломатів, «найбільший хитрун», ведучи подвійну гру, захищав часто інтереси не стільки України, скільки Швеції. Невідомо, в який

спосіб український уряд отримав про це певні відомості й уже в першій половині 1657 р. йому не довіряв¹⁰¹.

Отже, в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. організаційний геній Б.Хмельницького не обійшов стороною формування національних спецслужб, яке відбувалося за функціонально-територіальною ознакою. Пріоритетні напрями роботи зосереджувалися насамперед у сфері протидії спробам Речі Посполитої та її союзників ліквідувати козацьку Україну; забезпечення обороноздатності країни та боездатності її збройних сил; постачання уряду необхідної стратегічно важливої інформації. В умовах перманентної агресії ззовні й ведення воєнних дій найвищого розвитку набули військова розвідка й контррозвідка, а також, ймовірно, закордонні ланки спецслужб. Однією з найважливіших особливостей діяльності розвідки було те, що вона спрямовувалася виключно на захист національних інтересів України і не служила знаряддям для здійснення агресивних планів відносно інших країн.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький.— 4-е изд. испр. и доп.— СПб, 1884.— Т. 1.— С. 292—307, 358; Т. 2.— С. 4, 89, 139—140, 312—313, 370, 439—440.

² *Грушевський М.* Історія України-Руси.— К., 1922—1931.— Т. 8.— Ч. 3; Т. 9.— Ч. 2.

³ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.).— Вид. 4-е, змінене і доповнене.— Львів, 1992; *Сотник О.* Переяславський.— Лоїв.— Каліш, 1935.

⁴ *Осипов К.* Богдан Хмельницький.— М., 1939; *Петровський М. М.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654).— К., 1940.

⁵ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький.— 2-е вид., випр. і доп.— Львів, 1990.— С. 79—121.

⁶ *Аланович Е. М.* Победы украинского народа над польско-шляхетскими войсками на начальном этапе Освободительной войны (1648 г.) // Воссоединение Украины с Россией: Сборник статей.— М., 1954.— С. 145—177; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво.— 2-е вид.— К., 1994.— С. 362—414; *Легкий В. И.* О военных действиях загонов Максима Кривоноса летом 1648 г. (от Корсунской до Пилявецкой битвы) // Уч. зап. Ленингр. ун-та.— Л., 1956.— Вып. 24.— С. 194—218; *Лола О. П.* Данило Нечай.— К., 1956; *Лола О. П.* Максим Кривоніс.— К., 1957; *Мишко Д. І.* Іван Богун.— К., 1956; *Полухін Л. К.* М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун— народні герої визвольної війни 1648—1654 рр.— К., 1954.

⁷ *Грабовецький В. В.* Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648—1654 рр.— К., 1972; *Компан О.* Участь міського

населення у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр.—К., 1954; *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648—1654 гг.—Л., 1959; *Михайлина П.В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654).—К., 1975.

⁸ *Компан О.* Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі.—К., 1954; *Миллер И.С.* Крестьянское движение в Подгалье в 1651 г. // Уч. зап. Ін-та Славяноведення.—М., 1950.—Т. 2.—С. 155—215; *Миллер И.С.* Освободительная война 1648—1654 гг. и польский народ // Вопросы истории.—1954.—№ 1.—С. 96—116.

⁹ *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст.—К., 1969.—С. 151—156.

¹⁰ *Кучернюк М.* Підпільний фронт Богдана Хмельницького // Жовтень.—1978.—№ 10.—С. 137—142.

¹¹ *Сергійчук В.* Розвідка Богдана Хмельницького // Дніпро.—1992.—№ 8.—С. 119—122.

¹² *Веденієв Д.* З історії розвідки і військової дипломатії України // Розбудова держави.—1993.—№ 9.—С. 17—20.

¹³ *Василик А.* Українська розвідка // Поріг.—1993.—№ 1.—С. 29—32; № 2.—С. 31—33.

¹⁴ *Джеджула Ю.* Тасмна дипломатія Богдана Хмельницького // Політика і час.—1993.—№ 10—12; 1994.—№ 1—6.

¹⁵ *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648—1654).—Львів, 1991.—С. 23, 27—29, 63, 67, 96.

¹⁶ *Замлинский В.* Богдан Хмельницький.—М., 1989.—С. 65—77, 109—110, 117, 205, 247, 262—264.

¹⁷ *Мишук Ю.А.* та інші. «Ті слави козацької повік не забудем».—Дніпропетровськ, 1989.—С. 64—98; *Мишук Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С.* Як козаки воювали.—Дніпропетровськ, 1990.—С. 110, 121—122; *Мишук Ю.А., Стороженко І.С.* За світ встали козаченьки.—Дніпропетровськ, 1990.—С. 33—90; *Мишук Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Сполохи козацької звитяги.—Дніпропетровськ, 1991.—С. 65—148; *Стороженко І.С.* Воєнне мистецтво Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.: Автореф. дис.-канд. іст. наук.—Дніпропетровськ, 1994.—С. 11—19.

¹⁸ *Смолий В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет.—К., 1993.—С. 60—67, 80—86, 99—107, 126—130, 162, 177—187, 248—250, 280, 305—309, 345.

¹⁹ *Свєшніков І.К.* Битва під Берестечком.—Львів, 1992.—С. 96—98.

²⁰ *Kersten A.* Na tropach Napierskiego. W kręgu mitów i faktów.—War., 1970.—S. 125, 201—202; *Hieronim Radzejowski.* Studium władzy i opozycji.—War., 1988.—S. 211.

²¹ *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki.—Wr., War., Kr., Jd, Łódź, 1988.—S. 167—169, 181.

- ²² *Widzki J. Książ Jarema.* — Katowice, 1984. — S.121, 140—145.
- ²³ *Michałowski J. Księga pamiętnicza.* — Kr., 1864. — S.93.
- ²⁴ Библиотека Польської академії наук (далі — Библиотека ПАН (Краків)). ВР. — № 1062. — Арк.276: Библиотека Національна (Варшава). ВМФ. — № 41744; Воссоєдинення України с Росією: Документи и матеріали в трех томах. — М., 1954. — Т.2. — С.70—71.
- ²⁵ *Czapliński W. Ruchy ludowe w roku 1651 // Przegląd historyczny* (далі — РН). — Вар., 1953. — Т.44. — S.82—86; *Oświęcim S. Dyaryusz 1643—1651.* — Kr., 1907. — S.321—324.
- ²⁶ *Ковальський Н.П., Мьцьк Ю.А.* Аналіз архивних источников по истории Украины XVI—XVII вв. — Днепропетровск, 1984. — С.58.
- ²⁷ *Oświęcim S. Op.cit.* — S.324.
- ²⁸ *Jbidem.* — S.322—323.
- ²⁹ *Jbidem.* — S.325.
- ³⁰ Воссоєдинення України с Росією. — Т.2. — С.70.
- ³¹ Библиотека ПАН (Краків). — ВР, № 1062, арк.268 [1]
- ³² Там же. — Арк.276[1]; Воссоєдинення України с Росією. — Т.2. — С.70.
- ³³ *Кушечич С.* Листи зі Львова // Жовтень. — 1980. — № 4. — С.121.
- ³⁴ *Oświęcim S. Op.cit.* — S.295.
- ³⁵ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657. — К., 1961. — С.56—57.
- ³⁶ *Мьцьк Ю.А.* Новые документы Б.Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. науч. трудов. — Днепропетровск, 1980. — С.184.
- ³⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С.182.
- ³⁸ Там же. — С.110.
- ³⁹ Архів Інституту історії НАН України. — Оп.3, спр.7, арк.111—113; *Сергійчук В.* Розвідка Богдана Хмельницького. — С.122.
- ⁴⁰ *Джеджула Ю.* Вказ.праця // Політика і час. — 1993. — № 10. — С.80.
- ⁴¹ *Кушечич С.* Вказ.праця. // Жовтень. — 1980. — № 3. — С.105.
- ⁴² Центральна наукова бібліотека НАН України ім.В.Вернадського (далі — ЦНБ). — IP, ф.11, 13700, арк.47—48.
- ⁴³ Центральний державний історичний архів України (м.Київ) (далі — ЦДІА Україна. — Ф.1230, оп.1, спр.13, арк.6—7.
- ⁴⁴ Библиотека Чарторийських (Краків). — ВР, № 1657, арк.383—384; Библиотека Національна. — Арк.383—384; ВМФ. — № 9163.
- ⁴⁵ *Величко С.* Літопис. — К., 1991. — Т.1. — С.83.
- ⁴⁶ Воссоєдинення України с Росією. — Т.2. — С.70—71.
- ⁴⁷ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1965. — С.108—109. Росією. — Т.2. — С.70—71.

- ⁴⁸ *Мыцьк Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.—Днепропетровск, 1988.—С.33.
- ⁴⁹ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.—С.149.
- ⁵⁰ *Z dziejów Ukrainy.*—Kr., 1912.—S.228.
- ⁵¹ Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаника (далі—ЛНБ).—ВР, ф.5, спр.Оссолінських № 225/11, арк.224 [1]
- ⁵² *Kazimierski J.* Nowe materiały do ruchu ludowego w Wielkopolsce w 1651 roku // РН.—Вар., 1959.—Т.50.—№ 2.—С.337.
- ⁵³ ЛНБ.—ВР, ф.5, спр.Оссолінських № 225/11, арк.146 [1]
- ⁵⁴ Там же.—Ф.103, спр.Саперів № XI.—№ 30.
- ⁵⁵ Там же.—МФ № 55, арк.263 зв.
- ⁵⁶ Там же.—Ф. 5, спр. Оссолінських № 189/11, арк. 398, 444; № 2286/11, арк.115.
- ⁵⁷ Архів головний актів давніх (далі—АГАД) (Варшава).—Ф.559, № 3036, арк.180.
- ⁵⁸ *Czapliński W.* Op.cit.—S.82—89; *Kazimierski J.* Op.cit.—S.334—335.
- ⁵⁹ Воссоединение Украины с Россией.—Т.2.—С.70—71
- ⁶⁰ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.—С.246—247.
- ⁶¹ Архів Інституту історії НАН України.—Оп.3, спр.59, арк.89; ЛНБ ВР, ф.5, спр.Оссолінських № 2286/11, арк.147; *Мыцьк Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны.—С.39.
- ⁶² *Czapliński W.* Op.cit.—S.83, 89; *Oświęcim S.* Op.cit.—S.324—325.
- ⁶³ Воссоединение Украины с Россией.—Т.2.—С.70.
- ⁶⁴ Бібліотека ПАН (Краків).—ВР, № 2253, арк.56; Бібліотека Національна.—№ 31187.
- ⁶⁵ Бібліотека ПАН (Краків).—ВР, № 2253, арк.74 [1]
- ⁶⁶ *Мыцьк Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны.—С.33.
- ⁶⁷ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький.—С.254—255.
- ⁶⁸ *Мыцьк Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны.—С.33.
- ⁶⁹ *Меріме П.* Богдан Хмельницький.—Львів, 1990.—С.165.
- ⁷⁰ ЦНБ.—ІР, ф.11, 13700, арк.48.
- ⁷¹ *Czapliński W.* Op.cit.—S.89; *Oświęcim S.* Op.cit.—S.324.
- ⁷² *Oświęcim S.* Op.cit.—S.322.
- ⁷³ Воссоединение Украины с Россией.—Т.2.—С.70.
- ⁷⁴ *Oświęcim S.* Op.cit.—S.324—325.

- ⁷⁵ Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны. — С. 32—33.
- ⁷⁶ Документы об Освободительной войне украинского народа. — С. 514.
- ⁷⁷ Там же. — С. 432.
- ⁷⁸ ЛНБ. — ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 2286/11, арк. 5; *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (Wiek XVII)*. — Wr., 1961. — S. 243—244.
- ⁷⁹ Библиотека Чарторийських. — ВР, № 142, арк. 598; Библиотека Национальна. ВМФ. — № 6713.
- ⁸⁰ ЛНБ. — ВР, ф. 5, спр. Оссолинських № 189/11, арк. 511; *Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647—1656*. — War., 1980. — Т. 3. — S. 393.
- ⁸¹ *Василик А.* Вказ. праця // *Поріг*. — 1993. — № 2. — С. 31.
- ⁸² Архив Юго-Западной России (далі — Архів ЮЗР). — К., 1914, т. 4, ч. 3, с. 317—319.
- ⁸³ ЦНБ. — ІР, ф. 11, 13699, арк. 7.
- ⁸⁴ ЦДІА України. — Ф. 1230, оп. 1, спр. 32, арк. 27.
- ⁸⁵ *Oświęcim S.* Op. cit. — S. 303.
- ⁸⁶ *Веденеев Д.* Вказ. праця. — С. 20.
- ⁸⁷ Библиотека Чарторийських. — ВР, № 143, арк. 659; Библиотека Национальна. ВМФ. — № 6691.
- ⁸⁸ Библиотека Национального Института Ім. Оссолинських (Вроцлав). — ВР, № 3564/11, арк. 480; ЛНБ ВР. — МФ № 55.
- ⁸⁹ *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців. — К., 1994. — С. 92, 224.
- ⁹⁰ ЛНБ ВР. — Ф. 5, спр. Оссолинських № 225/11, арк. 165 [1].
- ⁹¹ АГАД. — Ф. 559, № 3036, арк. 137.
- ⁹² Документы об Освободительной войне украинского народа. — С. 490.
- ⁹³ *Grabowski A.* Ojczyście wspominki. — Т. 2. — Kr., 1845. — S. 26—27.
- ⁹⁴ Жерела до історії України-Руси. — Т. 5. — Львів, 1901. — С. 116—117; Документи Богдана Хмельницького — С. 269.
- ⁹⁵ *Каманин И.* Новые исторические материалы о Богдане Хмельницком // *Киевская старина*. — К., 1887. — Т. 22. — № 7. — С. 23—24.
- ⁹⁶ *Костомаров Н.* Указ. соч. — Т. 2. — С. 312—313.
- ⁹⁷ ЛНБ ВР. — Ф. 5, спр. Оссолинських № 225/11, арк. 355 [1]; ЦДІА України. — Ф. 1230, оп. 1, спр. 333, арк. 29; ЦНБ ІР. — Ф. 11, 13699, арк. 8; *Oświęcim S.* Op. cit. — S. 298; *Radziwiłł A.S.* Op. cit. — Т. 3. — S. 292.
- ⁹⁸ Документы об Освободительной войне украинского народа. — С. 464.
- ⁹⁹ Там же. — С. 468.
- ¹⁰⁰ Архів Інституту Історії НАН України. — Оп. 3, спр. 19, арк. 40.
- ¹⁰¹ Архив ЮЗР. — К., 1908, т. 6, ч. 3, с. 116, 317; *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — С. 255.

ВОЄННО-СТРАТЕГІЧНА МЕТА ПОВСТАННЯ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У БЕРЕЗНІ — ТРАВНІ 1648 Р.

В кінці 1647 р. разом із старшим сином та невеликим загоном козаків-однодумців Б. Хмельницький вирушив на Запорожжя. Спочатку він зупинився на острові Бучки, в милі від Запорозької Січі (Микитин Ріг), де перебувала урядова залога під командуванням полковника Гурського. У складі залоги був його корсунський козацький реєстровий полк та загін польських драгун. Б. Хмельницький перетворює острів Бучки в укріплений табір, до якого почали стягуватися повстанці, формує загани й готується до штурму Коша Микитинської Січі.

У січні корсунський реєстровий полк, який перебував тут у складі польської залоги, підняв повстання й перейшов на бік Б. Хмельницького, що дало можливість оволодіти столицею Січі й розпочати широкомасштабну підготовку до повстання. Для реалізації останнього необхідно було взяти під контроль Запорожжя, в першу чергу шляхи по Дніпру й суходолу, та ізолювати його від польського командування. Ця територія була досить великою (160 x 200 км) і вимагала значних військових сил, яких не мав на той час Б. Хмельницький. Він звернувся за допомогою до сусідньої з Січчю Єдичкульської орди. Вже в березні 1648 р. з допомогою мобільних татарських загонів він створив широку мережу сторожових (розвідувальних) форпостів (роз'їздів) на основних шляхах, що йшли через Запорожжя до Микитинового Рогу, одночасно блокував польську фортецю Кодак¹.

Оцінюючи ці заходи Б. Хмельницького, великий коронний гетьман М. Потоцький у листі до польського короля від 31 березня 1648 р. писав: «...Зараз він послав у Пониззя, вимагаючи підсилення від татар, які стоять біля Дніпра напоготові, і насмілився кілька сотень з них перевезти на цей бік, щоб вони розганяли нашу сторожу, котра була до цього по різних шляхах розставлена, щоб свавільники до нього не приєднувалися»². Все це дозволило Б. Хмельницькому створити сприятливі умови для притоку повстанців на Січ, позбавити польське командування розвідувальної інформації про підготовку повстання.

М. Потоцький, який очолив каральну експедицію по придушенню повстання в Україні, що наростало, зробив спробу з 4 по

9 лютого 1648 р. вибити Б. Хмельницького з Коша Січі з допомогою козацьких реєстрових полків³. Як повідомляв сам Б. Хмельницький у листі від 13 березня 1648 р. до М. Потоцького, Кіш був атакований двома реєстровими козацькими полками (черкаським і чигиринським), очікувалось їх підсилення, очевидно, за рахунок канівського та переяславського полків, а також від залоги фортеці Кодак. Під ударами повстанських сил реєстровці відступили і повернулися в місце постійної їх дислокації⁴. Польське командування робить ще одну спробу знищити Б. Хмельницького. 13 лютого 1648 р. М. Потоцький писав до канівського полковника: «Оскільки вашій милості довірена запорізька резиденція, поспішайте нашвидкоруч на Запорожжя, щоб розгромити цього бунтівника (Б. Хмельницького. — *І. С.*) На допомогу придаю п. п. Чигиринського і Переяславського полковників і наказую, щоб ви в. м. і всі разом намагались або спіймати цього зрадника, або знищити... Не вагаючись в. м. всіх знищуй, а якщо хто-небудь серед козаків не схоче виконувати наказів в. м. і стійко битися з цими свавільниками; помічай його, а я обіцяю суворо за це покарати. Будете там в. м. мати 200 драгун з Кодаку, з якими цього зрадника й переслідуйте...»⁵

Але цей наказ, враховуючи невдалі попередні спроби розгромити Б. Хмельницького малими силами, не був реалізований. Крім того, без флоту взяти укріпленій о. Бучки було неможливо. Зазнавши поразки, М. Потоцький зрозумів, що для придушення повстання Б. Хмельницького необхідні значні військові сили, які він і почав зосереджувати в районі Черкас та Корсуня. Одночасно вживав заходів, щоб розколоти ряди повстанців, залякати, змусити їх до безкровної капітуляції. Так, перебуваючи в Корсуні, він звернувся 20 лютого 1648 р. до повстанців з посланням, в якому вимагав розійтися по домівках і видати Б. Хмельницького. В разі відмови загрожував стратити їх сім'ї та конфіскувати майно⁶. Одночасно уряд Речі Посполитої вживав заходів, щоб сусідні держави не встановлювали з Б. Хмельницьким контакти й не надавали йому допомоги⁷. В наступних листах до повстанців М. Потоцький намагався схилити їх до капітуляції, обіцяв незначні поступки, загрожував жакливими карами за непокору.

Б. Хмельницький, прагнучи виграти час для формування свого війська, підтримував жваве листування з М. Потоцьким. За його дорученням переговори з коронним гетьманом вели черкаський сотник Іван Кравченко, чигиринці Карпо Трушенко та Гриць Слейко⁸.

У згаданому листі від 13 березня 1648 р. до М. Потоцького Б. Хмельницький яскраво висвітлив картину тяжкого гніту

України з боку Речі Посполитої, що й призвело до повстання. Зокрема, він писав: «...нашому життю загрожувала небезпека, бо багато кого з наших товаришів обібрали, пограбували, з власних маєтків повиганяли, інших убили й знівечили, не могли ми спокійно залишатися по своїх домовках і змушені були покинути жінок, дітей і майно своє, втікати на звичні місця, на Запорозжя. Бачили ми, що ні від кого не маємо захисту, бо ж а ні листів вашої милості пана не слухаються, а ні наказів і волі його королівської милості не виконують: чим далі, тим гірше з нас знущаються; навіть від євреїв зазнали ми нестерпних кривд і зневаги. Таких знущань, які заподіяли нам..., і в турецькій землі християнство не зазнає...»⁹

Рада Запорозької Січі відхилила всі пропозиції М. Потоцького й передала на його адресу (березень 1648 р.) реєстр кривд, завданих козакам з боку польської шляхти, а також вимоги:

- польському війську відступити з України;
- скасувати на її території управління Речі Посполитої;
- звільнити з посад полковників-ляхів;
- дозволити обирати полковників зі свого народу¹⁰.

Про задоволення цих вимог з боку польського уряду не могло бути й мови. Польська шляхта була впевнена, що за проявлене зухвальство Б. Хмельницький, а також ті, хто його підтримав, будуть жорстоко покарані.

Протягом лютого — березня 1648 р. М. Потоцький зосередив у районі Черкас кварцяне (наймане) військо та реєстрові козацькі полки (Білоцерківський, Канівський, Переяславський, Черкаський та Чигиринський). М. Калиновський розташував поблизу Корсуння волонтерські формування. На лівому березі Дніпра, біля Лубен, зосередив своє військо Я. Вишневецький¹¹. Загальна чисельність польської армії складала понад 20 тис. чоловік (без врахування допоміжного складу), а артилерійське її забезпечення становило близько 60 гармат.

За цей час Б. Хмельницький зосередив у районі Коша Микитинської Січі понад 8 тис. козаків-піхотинців¹² та 3 гармати малого калібру. Очікувалося, що в травні 1648 р. на допомогу запорозцям прибуде кримський хан Іслам-Гірей III з 100 тис. ордою.

Военно-стратегічну мету, яку переслідувало польське командування, зосередивши на Наддніпрянщині таку потужну військову силу, М. Потоцький виклав у листі від 31 березня 1648 р. до польського короля Владислава IV¹³. Вона складалася з двох завдань.

Перше — не допустити вибуху повстання на території України, що контролювалася польською шляхтою. З цією метою проводилися профілактичні заходи, серед яких на першому місці

було вилучення вогнепальної зброї. М. Потоцький писав, що: «...князь пан воєвода руський (Я. Вишневецький. — *І.С.*) вилучив у своїх кріпаків декілька десятків тисяч самопалів. А що в інших (воєводствах)! Вся ця зброя з людьми повинна була перейти до заколотників Хмельницького».

Друге — не дати вийти Б. Хмельницькому на Україну, розгромити його на Запорозжі. У вищезгаданому листі М. Потоцький писав королю: «...кількість людей його (Б. Хмельницького. — *І.С.*) в той час — 3 тис. Але не дай Боже, щоб він вийшов з ними на Україну. Тоді б ці 3 тис. швидко зросли до 100 тис., і нам досить було б клопоту з цими свавільниками»¹⁴.

Аналіз заходів Б. Хмельницького щодо підготовки повстання проти Речі Посполитої, виважене використання результатів блискучих перемог над польською армією на Жовтих Водах та під Корсунем (травень 1648 р.), а також зміст вимог на переговорах з польським королем та завчасне прагнення до переговорного процесу¹⁵ свідчить, що в межах обраної ним воєнної доктрини національно-визвольного спрямування він мав чітку воєнно-стратегічну мету, яка може бути сформульована таким чином: розгромити коронне військо, що зосередилося на Україні і примусити польський сейм скасувати Ординацію Війська Запорозького 1638 р., денонсувати польсько-українські угоди 1625 р., 1630 р. та 1638 р., згідно з якими козацтво позбавлялося колишніх прав і вольностей, а також паралізувалася діяльність Запорозької Січі.

Для реалізації цієї мети козакам було заплановано разом з союзним кримсько-татарським військом з боями вийти до Білої Церкви і, зупинившись тут, розпочати переговори з польським урядом.

Обґрунтуємо зміст воєнно-стратегічної мети Б. Хмельницького та заходів щодо її реалізації:

1. Про те, що Б. Хмельницький після Жовтоводської битви мав намір прибути до Білої Церкви, повідомляють польські джерела¹⁶. Вибір Білої Церкви обумовлювався тим, що Білоцерківський полк знаходився на західному кордоні тієї території України, де Б. Хмельницький міг розраховувати на негайну збройну підтримку з боку населення. Тут були розташовані територіальні реєстрові козацькі полки: Білоцерківський, Корсунський, Чигиринський, Черкаський, Канівський та Переяславський.

2. В інструкції, складеній 12 червня 1648 р. послам від Війська Запорозького до польського короля Владислава IV, Б. Хмельницький сформулював такі умови підписання мирної угоди:

— відновити всі військові вольності й привілеї, надані попередніми польськими королями;

— збільшити реєстр Війська Запорозького з 6 до 12 тис. осіб;

— гарантувати захист духовенства і церкви грецької віри, а церкви у Любліні, Красному Ставу, Сокалі та інших містах, поневолені унією, залишити при давніх вольностях;

— виплатити за 5 років затриману платню¹⁷.

Отже, вимогами, які висунув Б. Хмельницький до польського короля, ставилося фактично питання про денонсацію угод, підписаних повсталими козаками на Курукових озерах (1625), під Переяславом (1630) та під Кумейками (1638).

По реакції польської шляхти на ці вимоги, а також по змісту інструкції комісарам на переговори з Б. Хмельницьким, затвердженої у липні 1648 р. сеймом¹⁸, можна із впевненістю стверджувати, що на більше розраховувати було неможливо. Польська шляхта не тільки не погодилася на денонсування вищевказаних угод, а й запропонувала задовольнити вимоги Б. Хмельницького в їх межах.

Б. Хмельницький поставив перед польським урядом максимально можливі вимоги. Водночас вони є мінімально можливими, адже меншого Б. Хмельницький не міг запропонувати.

Порівняння вимог, які козацька рада Запорозької Січі висунула перед М. Потоцьким у березні 1648 р., з вищенаведеними до короля Польщі свідчить, що вони ідентичні за своїм змістом. Отже, ці вимоги були визначені ще під час підготовки повстання, і на них поки що не вплинули блискучі перемоги Б. Хмельницького на Жовтих Водах та під Корсунем. Але останні забезпечували шанс на задоволення його вимог з боку польської сторони. Очевидно, їх зміст був узгоджений з кримським ханом у Бахчисараї, під час поїздки туди Б. Хмельницького (середина квітня 1648 р.). Опосередковано про це свідчить лист Іслам-Гірея III до польського короля від 12 червня 1648 р., де хан висував такі дві вимоги:

по-перше, сплатити данину, яку Польща заборгувала Криму за 4 роки, і,

по-друге, повернути козакам їх стародавні вольності¹⁹.

Це дозволяє зробити висновок, що вимоги Б. Хмельницького до польського короля для укладення мирної угоди були складовою частиною воєнно-стратегічної мети повстання, визначеної завчасно, під час його підготовки.

Торкаючись у своїх дослідженнях цього питання, Я. Федорук зробив висновок, що деякі документи дають підставу вважати, що Б. Хмельницький протягом перших місяців намагався помірковано залагодити конфлікт, і що умови мирної угоди з

польським королем широко обговорювалися серед різних верств населення України²⁰.

3. Важко погодитися з твердженнями окремих дослідників, нібито Б. Хмельницький мав намір здійснити похід від Білої Церкви до Варшави, і реалізувати цей задум йому не вдалося лише внаслідок негативної позиції кримського хана Іслам-Гірея III²¹. Аналіз цього питання свідчить, що такого задуму гетьман не міг мати, оскільки:

— походу на Варшаву не вимагала воєнно-стратегічна мета, яку він поставив перед собою, піднімаючи повстання;

— існувала загроза втручання держав-сусідів на підтримку Польщі, проти України²². Крім того, вторгнення в центр Європи 100 тис. кримсько-татарської орди не залишило б байдужими до цих подій західноєвропейські держави;

— гетьман не міг залишити на призволяще народне повстання, що наростало, не знищивши панування шляхти в Україні. Він також розумів авантюрний характер походу на Варшаву до завершення створення власних збройних сил та забезпечення джерел їх функціонування.

Підтвердженням того, що Біла Церква була визначена в угоді між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III кінцевим пунктом спільного походу, є такий факт. Поспішаючи форсованим маршем на допомогу Б. Хмельницькому, Іслам-Гірей III з 87 тис. ордою 26 травня 1648 р. зупинився на Саксагані і став чекати оперативного орієнтування від козацького гетьмана, утримуючи орди у бойовій готовності. Сюди 28 травня (за розрахунками) прийшла приємна звістка про розгром польського війська під Корсунем та запрошення до Білої Церкви на спільний військовий парад переможців. Як повідомляє татарський літописець Хаджі Мехмед Сенай з Криму, який вів щоденник походу хана²³, після цієї звістки бойова готовність з війська була знята — на ділянці від Саксагані до Корсуня «орди розсипалися», тобто рушили окремими маршрутами за «ясиром», який вони, згідно з домовленістю, мають брати західніше Білої Церкви (за межами козацької землі). Аналіз руху цих орд, зокрема, очолюваних калга-султаном (Крим-Гірей. — *І.С.*), свідчить, що він біля Чорного лісу зійшов з Чорного на Кучманський шлях і рушив до Бару, Меджибожа та Покуття²⁴. Цілком закономірно, що значна частина війська залишилася під командуванням кримського хана, який у супроводі 6 тис. загону особистої гвардії прибув до Білої Церкви на спільний парад переможців²⁵, який відбувся 2 червня 1648 р.²⁶ Фраза Іслам-Гірея III у вже згадуваному листі від 12 червня 1648 р. до польського короля про те, що козаки

просили його йти походом до Варшави, але він, шануючи мирну угоду між Польщею і Туреччиною, на це не погодився — не що інше, як дипломатичний прийом погрози, яку він уже відверто виклав нижче у цьому ж листі. Формулюючи свої вимоги до польського короля в ультимативній формі (встановив 40-денний строк їх виконання), він попереджав, що в разі їх невиконання — піде війною на Польщу.

За оцінкою польських істориків, Б. Хмельницький був єдиним у тих умовах політиком, який не втратив здатності тверезо мислити й оцінювати обстановку²⁷. Прагнення Б. Хмельницького до переговорного процесу й миру з розумінням було сприйнято в урядових колах Польщі, зокрема канцлером Ю. Оссолінським, а також відбилося в джерелах. Так, С. Кушевич в одному з листів пише: «Мусимо визнати в цій людині велику поміркованість, виявлену не по-варварськи, коли, майже повністю розгромивши наше військо, він, дізнавшись про смерть й. м. короля, не наступав далі з переможним військом»²⁸. Але переважна більшість польської шляхти не змогла реально оцінити обстановку, яка таїла в собі смертельну небезпеку для Речі Посполитої в разі невирішення конфлікту з українським козацтвом мирним шляхом. Провідне місце серед неї займав князь Я. Вишневецький, який під час перемир'я (червень 1648 р.), рухаючись через Білорусію з Лівобережної на Правобережну Україну (6 тис. війська), звернувся до Ю. Оссолінського з проханням подати військову допомогу для придушення повстання. У відповідь канцлер просив князя не розпочинати бойові дії, оскільки Польща не готова до війни, з Б. Хмельницьким ведуться мирні переговори. На це Я. Вишневецький з району Овруча (двадцять чотири числа червня 1648 р.) пише: «Якщо за знищення квартяного війська і поневолення гетьманів Б. Хмельницький здобуде прощення й при давніх вольностях залишиться з тим гультайством, то в такій вітчизні краще вмерти, ніж жити і терпіти, щоб гультайство та поганство мало верх над ними»²⁹. Не дбаючи про наслідки своїх вчинків, Я. Вишневецький 28 червня 1648 р. розпочав на Брацлавщині бойові дії проти Б. Хмельницького, розірвавши цим перемир'я і припинивши переговорний процес.

Підтвердженням того, що Б. Хмельницький, вийшовши до Білої Церкви, сподівався досягти домовленості з польським урядом мирним шляхом, і що цьому перешкодив Я. Вишневецький, є його вимога у проекті угоди, складеної в лютому 1649 р., під час переговорів з польськими комісарами у м. Переяславі: «Князь Вишневецький, як винуватець другої війни, щоб ні в

якому разі не був коронним гетьманом, бо не хочу з ним жити і не пущу його на Україну»³⁰.

4. Театром воєнних дій, на якому сторони планували реалізувати свої задуми, повинен був стати оперативний простір, обмежений з півночі — по лінії Біла Церква — Корсунь — Черкаси, з півдня — Микитинською Січчю, зі сходу — Дніпром, а з заходу — по лінії Біла Церква — Умань. У межах цього простору повинно було відбутися зіткнення збройних сил, але є всі підстави вважати, що Б. Хмельницький не передбачав, що це відбудеться на Запорозжі. Пізніше в листі від 12 червня 1648 р. до польського короля, а також до польських шляхтичів А. Казановського та Д. Заславського, оскаржуючи агресивність М. Потоцького, він підкреслює одну з його провин: «...і на Запорозжя напав...»³¹ Тобто, дії коронного гетьмана кваліфікувалися як посягання на недоторканість Запорозької Січі, яка шанувалася протягом століть польськими королями.

Враховуючи строки підготовки походу кримського хана в Україну, про який він оголосив у Бахчисараї 11 травня 1648 р., а також переправу 23 травня орд через Дніпро біля Тавані (яку забезпечували запорожці), можна припустити, що з'єднання Війська Запорозького з кримсько-татарським військом (очевидно, на Чорному шляху) планувалося в двадцятих числах травня. Звідси вони мали разом рушити до Білої Церкви і прибути до неї у першій декаді червня 1648 р.

Вибір строків цього походу був зумовлений, очевидно, необхідністю мати вдосталь трави для того, щоб прогодувати таку безліч татарських коней. Але цей план спільного походу Б. Хмельницького та Іслам-Гірея III в Україну був порушений наміром М. Потоцького розгромити Б. Хмельницького на Запорозжі в кінці квітня — на початку травня 1648 р. Не виключено, що коронному гетьману було відомо про укладену україно-кримсько-татарську угоду, і він поспішав розправитися з Б. Хмельницьким.

У першій половині квітня 1648 р. почалася підготовка флоту та частини польського війська до походу від Черкас до Микитинської Січі. Очевидно, Б. Хмельницькому стало завчасно відомо про підготовку каральної акції проти нього, а також план її проведення: строки, склад війська, маршрути їх просування та ін. Як показали подальші події, польське командування вирішило спочатку направити на Запорозжя тільки частину (авангард) своїх сил, а пізніше, в разі потреби, вирушити з головними силами³².

На думку В. Маєвського, така розстановка польських сил була викликана складною обстановкою на Наддніпрянщині. Побоюючись вибуху тут повстання, М. Потоцький не міг виру-

шити на Запорозжя для розгрому Б.Хмельницького з усіма зібраними військами³³. В цій ситуації, утримуючи під контролем разом з Я.Вишневецьким «волость», М.Потоцький вирішив частиною своїх військ завдати смертельного удару Хмельницькому.

У зв'язку з вищевикладеним, Б.Хмельницький терміново, в середині квітня, від'їжджає до Бахчисараю з метою узгодження з кримським ханом плану подальших спільних дій³⁴. Після обговорення ситуації, що склалася, й оцінки сил супротивника Б.Хмельницький та Іслам-Гірей III, очевидно, дійшли згоди — оскільки М.Потоцький, планує направити на Запорозжя тільки частину своїх загонів, то для захисту Січі доцільно обмежитися авангардом кримсько-татарських військ. Похід же головних сил ханських військ в Україну вирішено підготувати за 2—3 тижні.

Очолити виділене Б.Хмельницькому татарське військо було доручено видатному татарському полководцю, перекопському бею Тугай-бею, який за тиждень підготував його до походу³⁵ і вирушив разом з Б.Хмельницьким на Запорозжя³⁶.

Аналіз документів показує, що чисельність татарського загону, який очолював Тугай-бей, досягала не менше 20 тис. воїнів. Він складався з війська, безпосередньо підпорядкованого Тугай-бею, а це, за повідомленням Е.Челебі, складало 3 тис. підрозділу особистої гвардії та 12 тис. загону «вершників, як соколів», що стояв на прикритті (захисті) Перекопу³⁷. Про такий склад війська (в межах 15 тис.), з яким Тугай-бей періодично перебував на кочів'ях упродовж 1648 р. (після Корсунської битви — на Синіх Водах) та 1649 р. (весною — на Лівобережжі), повідомляють інші джерела³⁸. Крім перелічених вище підрозділів, до складу війська Тугай-бея увійшов загін кримських татар, (4 тис. чол.), якого, за повідомленням С.Величка, хан особисто виділив Б.Хмельницькому³⁹. Ця цифра помилково прийнята в усіх наукових працях, фундаментальних виданнях та підручниках за загальний кількісний склад кримсько-татарського війська, яке прийшло на допомогу Б.Хмельницькому і брало участь у битвах на Жовтих Водах та під Корсунем.

Оскільки за організаційно-функціональною структурою кримсько-татарських збройних сил тактичні формування налічували 6—6,5 тис. воїнів⁴⁰, то виділений ханом загін мав не менше 6 тис. воїнів. На нашу думку, це був гетьманський резерв (гвардія) Б.Хмельницького, і складався він з воїнів важкої кінноти (воїни роду Мансур), яка могла бути введена в бій у відповідальні його періоди проти польської гусарії.

Аналіз бойових дій та повідомлення С.Величка про статус виділеного Б.Хмельницькому кримсько-татарського війська свід-

чать, що воно підпорядковувалося безпосередньо йому, гетьману, тобто було складовою частиною української армії⁴¹. Наявність у складі українського війська татарської кінноти позбавляла польську армію стратегічно-тактичної переваги, яку вона мала до цього над українською в ударній силі своєї кавалерії.

Оскільки М. Потоцький не мав необхідного розвідувального забезпечення (завдяки заходам Б. Хмельницького), то до початку травня 1648 р. він був позбавлений інформації про ці стратегічно-тактичні зміни у співвідношеннях сторін і продовжував діяти згідно з розробленим планом операції, не підозрюючи про приреченість своїх стратегічних намірів.

Підсумовуючи вищевикладене, підкреслимо, що на позиціях зазначеної воєнно-стратегічної мети повстання Б. Хмельницький перебував не більше місяця (травень 1648 р.) після початку бойових дій. Блискучі перемоги на Жовтих Водах та під Корсунем відгукнулися негайно широкомасштабним розвитком народного повстання, зокрема на Лівобережжі, Київщині (Фастівщині) та Брацлавщині. Протягом червня 1648 р. козацьке повстання Б. Хмельницького переросло у всенародну Визвольну війну. Ці обставини та відмова польської шляхти задовольнити його скромні вимоги змусили Б. Хмельницького переглянути свою воєнно-стратегічну мету подальшого ведення збройної боротьби проти Польщі на користь української державності. Починаючи з липня 1648 р. воєнно-стратегічною метою, корінним питанням війни проти Речі Посполитої Б. Хмельницький визначає:

розгромити польську армію, визволити від польської шляхти території Наддніпрянщини, Брацлавщини, Волині та Подолії, встановити в цих регіонах козацьке державне самоврядування, а також добитися від польського уряду юридичного визнання входження Української козацької держави, створеної на вищевказаній території, до складу польського королівства на федеративних (конфедеративних) засадах.

Ця воєнно-стратегічна мета була частково реалізована Б. Хмельницьким у Зборівській угоді з польським королем 1649 р.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — Т. 2. — М., 1954. — С. 10.

² Там же. — С. 18.

³ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1965. — С. 14.

- ⁴ Документи Богдана Хмельницького. — 1648—1657 рр. — К., 1961. — С. 28—31.
- ⁵ Там же. — С. 14—15.
- ⁶ Документи об Освободительной войне украинского народа. — С. 15—16.
- ⁷ Там же. — С. 13—14.
- ⁸ Документи Богдана Хмельницького. — С. 28—31.
- ⁹ Там же.
- ¹⁰ *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни та її вплив на формування української державності (1648—1654 рр.). — Львів, 1991. — С. 22—23.
- ¹¹ *Widacki J.* Książ Jarema. — Katowice, 1985. — S. 105.
- ¹² Літопис Самійла Величка. — К., 1991. — Т. 1. — С. 60.
- ¹³ Документи Освободительной войны украинского народа. — С. 17.
- ¹⁴ Там же. — С. 18.
- ¹⁵ Документи Богдана Хмельницького. — С. 33—47.
- ¹⁶ Документи об Освободительной войне украинского народа. — С. 31.
- ¹⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С. 39.
- ¹⁸ Документи об Освободительной войне украинского народа. — С. 96.
- ¹⁹ *Michalowski J.* Księga pamietnika. — Krakow, 1864. — S. 40—41.
- ²⁰ *Федорук Я.О.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького та її вплив на формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). — Львів, 1993. — С. 10—13.
- ²¹ *Степанков В.С.* Вказ. праця. — С. 26.
- ²² *Мищик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Сполохи козацької звитяги. — Дніпропетровськ; 1991. — С. 68.
- ²³ *Hadzy Mehmed Senai z Krymu.* Historia chana Islam Gezeja III. — Warszawa, 1971. — S. 106.
- ²⁴ Ibid. — С. 115.
- ²⁵ Документи об Освободительной войне украинского народа. — С. 37—38.
- ²⁶ *Senai X.M.* Op. cit. — С. 108.
- ²⁷ *Widacki J.* Op. cit. — С. 126.
- ²⁸ *Кушевич С.* Листи зі Львова // Жовтень. — 1980. — № 2. — С. 130.
- ²⁹ *Widacki J.* Op. cit. — С. 111.
- ³⁰ Документи об Освободительной войне украинского народа. — С. 120.
- ³¹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 35.
- ³² *Majewski W.* Op. cit. — С. 238.
- ³³ Ibid.
- ³⁴ Літопис Самійла Величка. — С. 54.
- ³⁵ *Акчокракли О.* Татарська поема Джан Мухамедова про похід Іслам-Гірея II спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648—1649 рр. // Східний світ. — 1930. — № 12. — С. 167.

³⁶ Літопис Самійла Величка.— С. 57.

³⁷ *Czelebiego E. Kslega podrozy.*— Warszawa, 1969.— S. 231.

³⁸ *Ковальський Н.П., Мызык Ю.А.* Анализ отечественных источников по Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск; 1986.— С. 74.

³⁹ Літопис Самійла Величка.— С. 74.

⁴⁰ *Czelebiego E. Op.cit.*— С. 234—280.

⁴¹ Літопис Самійла Величка.— С. 57.

Віктор Горобець

ПЕРЕЯСЛАВСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 Р.: РЕЗУЛЬТАТИ І НАСЛІДКИ

(З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН
ДОБИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО)

Українсько-московські політичні відносини середини XVII ст. протягом багатьох десятиліть і навіть століть привертали пильну увагу дослідників — істориків, юристів, політологів, що цілком зрозуміло з огляду на значимість зазначених подій не лише для долі українського та російського народів, але й історії Східної та Центральної Європи в цілому. Внаслідок такого пошвавленого інтересу до проблеми побачили світ чимало розвідок і фундаментальних наукових досліджень, в яких висвітлено різноманітні її аспекти. Разом з тим, стосунки Війська Запорозького з московським царем є чи не найбільш політизованим сюжетом вітчизняної історії нового часу. Остання обставина справила негативний вплив на результати досліджень, привнісши до значної частини праць як вітчизняних, так і зарубіжних науковців чимало проявів заідеологізованості та політичної упередженості.

До того ж, хронологічні рамки досліджень, як правило, обмежувалися 1648—1654 рр.¹ (що зумовлювалося штучним локалізуванням історії Визвольної війни Переяславським актом²), залишаючи таким чином поза увагою наступні драматичні та суперечливі роки Хмельниччини, які визначальною мірою

* Поділяємо думку В.Смоля та В.Степанкова щодо необхідності пошуку нової концепції Визвольної війни, оскільки існуюча не дає можливості повною мірою з'ясувати логіку історичного процесу середини XVII ст., спотворює його зміст².

вплинули як на характер еволюціонування козацької держави, так і на напрями розвитку українсько-московських відносин.

Українсько-московські контакти на державному рівні, започатковані широковідомим в історичній літературі листом Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р.³, в ході визвольної боротьби українського народу стають не лише регулярними, а й перетворюються на один із пріоритетних напрямів зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду.

Несприятлива для утвердження української державності геополітична обстановка в регіоні, виснаження продуктивних сил України і, як наслідок, відчутна втрата військового потенціалу у поєднанні з існуючою перманентною загрозою нового польського вторгнення на початку 50-х років поставили перед українським керівництвом драматичну дилему: або визнати зверхність польського короля і відмовитися від своїх здобутків у царині творення національної держави, або для збереження надбань визвольних змагань народу укласти військовий союз з іншими державами, навіть поступившись певною мірою власним суверенітетом. Найбільш вірогідними партнерами по антипольській коаліції в цей час були Оттоманська Порта і Московське царство. Причому внаслідок насамперед одвічного релігійного антагонізму християнського та мусульманського світів спілка з одночасним московським царем була значно сприятливішою.

³ У радянській історіографії цей документ активно використовувався для ілюстрації думки щодо первісного прагнення Хмельницького «возз'єднатися» з Росією³. Однак аналіз джерел переконливо спростовує дану тезу. Так, влітку 1647 р. царський уряд уклав з Варшавою оборонний антитатарський союз. З початком Визвольної війни та появою на українських землях військ союзника повстанців — Ногайської орди польська сторона активно контактує з московськими воєводами, закликаючи їх до виконання союзницьких зобов'язань і надання допомоги для боротьби з татарами та повстанцями⁴. Реагуючи на інформацію польських урядовців, царський уряд 16 лютого надсилає наказ хотимзькому воєводі князю Болховському про підготовку до відбиття можливого нападу ординців, у квітні розпочинає мобілізацію в прикордонних з Україною повітах, а у другій половині травня віддає розпорядження Болховському та севському воєводі Леонтієву виступити в похід. Достовірну інформацію про наміри московського монарха гетьман отримує з перехопленого повстанцями листа князя О. Трубецького до польського воєводи А. Киселя від 25 травня. Бажаючи дезавувати негативні наслідки антикозацької кампанії польської сторони та запобігти втручання московських військ у конфлікт, Хмельницький у листі до царя, переданого через гінця Трубецького, повідомляв про причини повстання, змальовував військові успіхи козаків, порушує в питанні про надання повстанцям допомоги в разі наступу поляків, акцентуючи при цьому увагу на одночасності українського та російського народів і висловлюючи побажання бачити «православного християнського» монарха на польському престолі⁵.

Трагічність ситуації, що склалася для України наприкінці 1653 р., детермінувала характер спілки, укладеної протягом січня — березня 1654 р. (вважаємо, що остаточне оформлення Переяславсько-московської системи відбулося в середині року, після переговорів з московською стороною представників українського міщанства та духовенства). Зокрема, М. Грушевський зазначав з цього приводу: «Весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрям, коли б Україна увійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, ще повна сил, повна людності..., здатна бути опозицією Москві»⁶.

У ході українсько-російських переговорів, незважаючи на намір українського керівництва зберегти державну самостійність Війська Запорозького, обмежившись лише номінальним визнанням зверхності московського монарха, уряду Олексія Михайловича вдалося внести до підписаних документів положення, які певною мірою обмежували суверенітет України як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики. Зокрема, московська сторона відхилила запропонований Чигирином варіант фінансових взаємин, яким передбачалася виплата сюзерену щорічної заздалегідь визначеної суми данини (за аналогією з турецькою системою фінансових відносин з васалами). Натомість Москва конституювала такий порядок, при якому збирання податків з українського населення здійснювалося місцевою адміністрацією, але від імені царя та під контролем його представників — «тем людем, кого государь пришлет»⁷. Іншим не менш важливим обмеженням суверенітету Гетьманщини стала заборона її дипломатичних відносин з варшавським і стамбульським дворами та зобов'язання ставити до відома Москву про характер стосунків з іншими правителями⁸.

Проблема з'ясування правового змісту угоди 1654 р. вже давно привертає пильну увагу дослідників, науковий доробок яких є досить значним і, до того ж, містить вельми широкий спектр оціночних характеристик і дефініцій. Так, радянська історіографія в умовах диктату державно-партійних структур взагалі заперечувала договірний характер спілки, оцінюючи цю подію як акт «возз'єднання України з Росією», що став «закономірним результатом всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів»⁹. Частина вчених (переважно російських) вбачає в подіях 1654 р. повну або часткову, тобто на певних умовах, інкорпорацію України Московським царством¹⁰. В. Липинський, І. Борщак, О. Оглоблин, С. Іваницький, у пізніших працях А. Яковлів оцінюють стосунки Війська Запорозького з Москвою, юридично визначені Переяславсько-москов-

ською угодою, як військово-політичну спілку антипольського та антикримського характеру у формі протекторату¹¹. Близьку за змістом точку зору відстоюють О. Ейхельман і С. Шелухін, котрі розглядають угоду як «договір союзу і гарантій», що закріплював персональний зв'язок Української держави з московським царем-«вотчинником»¹². Б. Галайчук для характеристики подій вводить поняття «квазіпротекторат»¹³. Крім того, В. Сергієвич, М. Василенко та інші розцінюють акт 1654 р. як персональну унію,¹⁴ натомість М. Дьяконов наголошує на реальному змісті унії¹⁵.

Серед існуючого розмаїття думок даної проблеми найбільш аргументованими та переконливими, на нашу думку, є твердження дослідників, котрі оцінюють Переяславсько-московський договір як такий, що конституював стосунки васалітету або точніше — номінального васалітету¹⁶. Адже, незважаючи на те, що доповнення, зроблені царським урядом у Москві, посилювали залежність Української держави від сюзерена, в цілому характер угоди відповідав змісту номінальної васальної залежності, при якій українська сторона зберігала недоторканим існуючий суспільно-політичний та соціально-економічний лад, територіально-адміністративний поділ, незалежність своїх збройних сил тощо.

Переяславсько-московський договір мав надзвичайно важливе політичне значення для емансипації українського суспільства з-під влади польського короля. До того ж, він юридично закріплював на міжнародному рівні владну структуру Війська Запорозького, відкривав сприятливі перспективи урівноваження військового потенціалу Речі Посполитої¹⁷. Отже, цілком справедливою, на нашу думку, є теза І. Крип'якевича про те, що «союз з Московщиною вийшов із тверезих, реальних міркувань української політики»¹⁸, а тому вважаємо, що в конкретно-історичних умовах середини 50-х років XVII ст. підписання Переяславського акту було, безперечно, значним успіхом української дипломатії.

Разом з тим, українсько-московські контакти на високому державному рівні засвідчили наявність принципових розбіжностей у концептуальному баченні характеру спілки. Неоднозначно оцінили договір старшина та частина рядового козацтва, занепокоєні приведенням людної до присяги цареві, безтактністю московських дворян, конфліктними ситуаціями, що виникли між київськими воеводами та духовенством тощо. Про непорозуміння у стані союзників писала європейська преса. Що спричинило активізацію діяльності польської агентури, спрямованої на розрив спілки.

На середину 1654 р. напруженість у відносинах союзників могла значно посилитися в разі запропонованого відрядження в

Україну стольника М. С. Лодигенського, який мав провести перепис населення з метою його наступного оподаткування на користь царя¹⁹. Проте московська сторона (варто віддати їй належне) адекватно відреагувала на інформацію гетьманського уряду щодо небезпечності подібних дій у непевних умовах військового часу і відмовилася від реалізації задуманого. Навіть, незважаючи на рішучі протести проти виплати з царської казни грошового утримання козакам, детально обгрунтованого в ратифікаційному акті від 21 березня 1654 р.²⁰), у липні в Україну надійшло з Москви царське золото²¹), що повинно було стати вагомим аргументом на користь спілки з московським монархом.

Бойові операції союзників, що розпочалися в середині року на білоруських землях, створювали для української сторони сприятливі умови для продовження конструктивної діяльності в царині творення національної держави, оскільки вперше в історії визвольної боротьби театр бойових дій перемістився з української території. Однак саме на білоруських землях виявляються українсько-московські суперечності. Розвиток державної ідеї в Україні неминуче наштовхує її керівництво на думку про необхідність визволення всіх земель, населених українським етносом²², розширення території козацької держави. Білоруські землі, населення яких підпорядковувалося Київській митрополії, також розглядаються як спадок Київської Русі, тобто в тогочасному розумінні «руські», а отже, українські²³. Водночас уряд Олексія Михайловича наполягав на підпорядкуванні дому Романових усіх відвойованих у Польщі земель.

Трагічними для населення Східного Поділля стали розбіжності в оцінках союзниками військово-стратегічної ситуації в регіоні, нескоординованість дій гетьмана з воєводами О. М. Трубецьким і В. Б. Шереметьєвим, внаслідок чого військова кампанія другої половини 1654—початку 1655 р. не лише не наблизила українське суспільство до заповітної мети—припинення бойових дій на його території, але й призвела до жахливого спустошення Брацлавщини.

Крім того, укладення угоди з Москвою спричинило важливе перегрупування сил у регіоні. Незважаючи на активну дипломатичну діяльність Хмельницького, спрямовану на збереження союзницьких відносин з Ордою, новий кримський правитель Махмед-Гірей у жовтні 1654 р. в ультимативній формі вимагав розриву спілки з царем²⁴, а на початку 1655 р. 30 тис. татарська орда об'єдналася з військами С. Потоцького для проведення спільної каральної операції на Поділлі²⁵.

Таким чином, українське керівництво, підводячи підсумки першого року союзницьких відносин з Москвою, констатувало як позитивні, так і негативні наслідки Переяславського акту. Разом з тим, очевидним був той факт, що головного результату — розгрому Польщі за визволення всіх українських земель — акція не досягла. До того ж, намітилися тривожні симптоми реалізації цього плану і в майбутньому.

За таких умов успіхи шведів на півночі Польщі, прибуття в Україну шведського посланця О.Ю.Торквата з метою погодження проведення операцій проти польських військ і заклик Карла Густава до пошуку взаєморозуміння при веденні бойових дій проти «спільного ворога», що містився в листі до Хмельницького від 26 серпня (с.с.)²⁶, відкривали сприятливі перспективи приєднання західноукраїнських земель, а тому були розцінені українським керівництвом як «початок нової ери» у військовому протистоянні з Речю Посполитою²⁷.

На тлі українсько-шведського зближення українсько-московські відносини з другої половини 1655 р. зазнають певного охолодження, що було викликано рядом чинників. Зокрема, одним із них стало на початку вересня запровадження нових царських титулів — великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Подільський²⁸. Дана акція мала важливе політичне значення, оскільки штучно локалізувала території «Малої Росії» землями Наддніпрянщини і свідчила про наміри підпорядкувати західноукраїнські та білоруські землі безпосередньо Москві. Тому 10 листопада гетьман, незважаючи на протести командуючого московським корпусом В.Бутурліна, знімає облогу Львова, мотивуючи своє рішення у розмові з представником шведського короля тією обставиною*, щоб «...не допускать в крепости московских гарнизонов, к чему стремились москвитяне, ибо мы желаем, чтобы эта сторона и проход оставались свободными от москвитян., дабы иметь во всякое время свободное сообщение с вашим королевским величеством...»²⁹

Жваві українсько-шведські контакти сприяють ще більшому охолодженню союзницьких відносин Війська Запорозького з Москвою, оскільки остання з тривогою спостерігала за посиленням позиції Швеції в регіоні. Саме тому царська адміністрація

*Зазначимо, що були й інші, можливо, більш важливі обставини, які спонукали гетьмана до цього. По-перше, шведський король після здобутих у Польщі перемог планував приєднати землі Белзького, Волинського та Руського воєводства до шведської корони, а тому вимагав від українського уряду зняття облоги Львова. По-друге, на українські землі вторгся союзник польського короля — татарська Орда.

не пропускає до Чигирина шведського посланця Данила Калугера та, відповідно, до Стокгольма Кіндрата Бурлія, незважаючи на особисті клопотання з цього приводу Богдана, передані Олексію Михайловичу, І. Милославському та Л. Лопухіну³⁰. А самовільний відхід українсько-московських військ від Львова викликав настільки велике роздратування царя, що кштував командуєчому московським корпусом В. Бутурліну життя³¹. Іншим неприємним моментом для українсько-московських стосунків стало укладення Чигирином військового союзу з Кримом, хоч це був вимушений крок, викликаний загрозою татарського вторгнення, який не мав ніяких наслідків³².

Суперечки в стані союзників стали відомі в Європі. Так, на початку 1656 р. посланці цесаря поставили перед московськими боярами конкретне запитання: «Хмелницкой де Царскому Величеству верен ли и впред от него шатости в которую сторону не чайть ли?...у Свейских людей речь несется, будто Хмелнитцкой хочет поддаться под Свейскую Корону»³⁴. Незважаючи на відповідь царських урядовців, що гетьман «...верен во всем и шатости от него никуды не будет...»³⁵, уряд Олексія Михайловича був серйозно занепокоєний станом справ в Україні та зовнішньополітичною орієнтацією її керівництва.

Наприкінці 1655 — в першій половині 1656 р. Богдан веде надзвичайно жваву дипломатичну діяльність: обмінюється посольствами та проводить консультації з шведським і польським королями, кримським ханом, молдавським воєводою і трансільванським князем, причому не лише не погоджуючи своїх зовнішньополітичних акцій з московським двором, але й порушуючи зафіксовану в Березневих статтях заборону на зносини з Польщею і не повідомляючи сюзерену про мотиви й характер дипломатичних стосунків з іншими державами³⁶, що також суперечило положенням ратифікаційного акту 1654 р.

Інформація ж з цього приводу, що надходила до Москви від агентів, мала тривожний, а інколи і сенсаційний характер. Так, смоленський воєвода Б. Репнін у відписці від 17(27) березня повідомляв, що «козаки только ждут универсала от польского короля

³⁰ Зокрема, Павло Алепський стверджував, що цар «...сильно разгневался на Бутурлина и послал приказ отрубить ему голову... Узнав о гневе царя на него, Бутурлин выпил яду и умер»³¹. Принагідно зазначимо, що дехто з сучасних дослідників ставить під сумнів вірогідність цієї інформації³².

³⁶ Так, лише 2(12) жовтня 1656 р. київський воєвода А. Бутурлін повідомив центральний уряд про лист гетьмана, в якому останній ставив до відомого московського представника, що «...у него с Венгерским и с Мултянским и с Волоским и с Крымским ханом учинен договор, что им быть в приязни...»³⁶

для виступлення в похід»³⁷. А мінський воєвода Ф. Арсенєв доносив 4(14) червня, що «с гетманом де с Хмельницьким король миритца, а на чем де у них мир будет, того де он не ведаєт»³⁸.

Саме тому 5 квітня (н. с.) в Україну поспішно надсилається додаткова інструкція думному дякові Л. Лопухіну (останній у цей час вів переговори в Чигирині), в якій міститься наказ розвідувати «усякими способами, чи вірний нам гетьман і полковники, чи нема в нім і в Війську Запорозькому якоїсь непевності, і коли є — то з чого вона пішла: з якоїсь причини чи з чиєїсь прелесної присилки»³⁹. У наказі стольнику В. Кікіну від 7 червня (н. с.) повторюється аналогічна вимога — «проведывать всякими мерами» про таємні зносини Богдана, «что у гетмана с турским султаном и с польским и с свейским королі и с мутянским воеводы и с венгерским Ракоцем ис крымским ханом делается»⁴⁰.

Активізація зовнішньополітичної діяльності гетьманського осередку була викликана значною мірою політикою Москви. Так, крім суперечностей, що вже мали місце в стосунках союзників, з кінця 1655 р. у діях царського уряду виявився ще один вкрай тривожний симптом, який міг перерости в нездолану перешкоду на шляху реалізації програми об'єднання українських земель. Уряд Олексія Михайловича, наляканий воєнними успіхами шведської зброї в Польщі, розпочав активну підготовку до війни з Карлом Густавом. У квітні 1656 р. до Варшави виїхав стряпчий Ф. Зиков, який мав передати царську грамоту Яну Казиміру та з'ясувати можливості досягнення перемир'я на московсько-польському фронті⁴¹. У травні Олексій Михайлович оголошує Швеції війну, а на початку літа московські війська розпочали наступ у Прибалтиці⁴². Польське керівництво, військам якого загрожувала повна капітуляція перед армією Карла Густава, охоче сприйняло московські пропозиції, відрядивши до Москви П. Голінського з повідомленням про прийняття посередництва віденського двору в справі мирного врегулювання⁴³.

Реакція українського керівництва на повідомлення про наміри московської сторони укласти перемир'я з поляками була різко негативною*. Влітку Хмельницький активно листується з Москвою, переконуючи царя та його оточення у помилковості обраного ними курсу, застерігаючи, що «когда ныне ляхом посчаттится и шведа выгоняит...», то король і шляхта відмов-

* М. Грушевський стверджував, що на позицію гетьманського уряду вирішальний вплив справляли результати Росавської ради (початок травня 1656 р.), на якій перемогу здобула радикально-демократична партія Війська Запорозького, яка рішуче виступала проти примирення з Польщею⁴⁴.

ляться від взятих зобов'язань, і «...все землі на православную веру и на государство его царского величества побуждати будут»⁴⁵. Однак аргументи гетьмана не справили належного враження на московський уряд. Більше того, останній припускається в цей час ще однієї серйозної політичної помилки — українську делегацію, незважаючи на особисті клопотання Богдана до царя, «чтоб тем нашим послом на том съезде любовь свою показали...»⁴⁶, не було допущено за стіл переговорів. Дана обставина спричинила появу чималої кількості чуток й інсинуацій щодо змісту Віленських перетрактацій, створювала сприятливий ґрунт для антимосковської пропаганди в Україні як польським, так і шведським агентам, справивши в цілому негативний вплив на розвиток українсько-московських відносин.

Політичні наслідки Віленського інциденту для стосунків Війська Запорозького з Москвою в історичній літературі знайшли неоднозначну оцінку. Так, польський дослідник Я. Качмарчик стверджує, що Богдан спокійно сприйняв інформацію про події у Вільно, оскільки понадрік чекав okazji, щоб «...зірвати нещасливий для козаччини договір з царем і тепер її мав»⁴⁷. Близьку до нього за змістом точку зору відстоює Д. Вернадський, котрий вважає, що переговори завершилися лише тимчасовим перемир'ям, ще не завдало шкоди Україні, а тому з часом гетьман заспокоївся, хоч все-таки підозра залишилася — «медовий місяць царської вірності закінчився»⁴⁸.

Проте, на нашу думку, більш переконливо виглядають аргументи тих дослідників, котрі розцінюють події у Вільно як рубіжну віху в історії союзницьких відносин між двома державами. (М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, В. Смолій, В. Степанков та інші). Зокрема, крайніх поглядів дотримується В. Липинський, стверджуючи, що акція московського уряду суперечила найважливішим політичним інтересам Української держави.

Москва ставала союзницею Варшави, а тому мілітарний союз з нею втрачав для Війська Запорозького будь-який сенс. Більше того, при реалізації гетьманської програми державного будівництва царська протекція відтепер була не лише зайвою, але й небезпечною та шкідливою. Тому, на думку Липинського, з цього часу пріоритетним напрямом гетьманської політики стає захист України від агресивних планів і дій Москви⁴⁹. Сучасні дослідники В. Смолій і В. Степанков, будучи більш обережними в оцінках, констатують, що Хмельницький, розчарувавшись у політиці Москви, вносить суттєві корективи до зовнішньополітичного курсу Війська Запорозького⁵⁰.

Насправді, відомості, що надходили в Україну з Вільно, мали могутній резонанс в суспільстві. Брак достовірної інформації про характер подій, що виник з вини московського керівництва, породжував чимало чуток і свідомих польських інсинуацій щодо змісту переговорного процесу та намірів царського уряду, а тому викликав в Україні хвилю занепокоєння та обурення. Так, наказний київський полковник В. Дворецький повідомляв А. Бутурліну, що старшина дуже стурбована інформацією, що надходить з Вільно, «и чают, что его царское величество указал их по-прежнему Польскому королю отдать...»⁵¹ Старець Печерського монастиря також доносив у Москву, «что мыслят... им быти выданным по-прежнему Польскому королю»⁵².

За таких умов у першій половині жовтня в Чигирині проходять старшинські наради, на яких бурхливо дебатується питання про зовнішньополітичний вибір Української держави. Загроза політичної ізоляції Війська Запорозького та ігнорування Москвою планів приєднання до козацької держави західноукраїнських земель змушують гетьманський уряд скоригувати зовнішньополітичний курс, поклавши в його основу принцип надання пріоритетів союзам з вороже настроєними до Польщі державами. У контексті нової доктрини в жовтні Хмельницький підписує договір про дружбу з трансільванськими послами⁵³, а в другій половині січня 1657 р. поновлюється українсько-шведський діалог. Причому позиція Швеції щодо претензій Війська Запорозького на західноукраїнський регіон значно пом'якшилася внаслідок її великої зацікавленості в укладенні військово-політичного союзу з козаками в умовах протистояння з Москвою. Так, уже в травні Карл Густав писав Богдану, що виникли нові обставини — «...нарушив клятвенное соглашение и без всяких поводов великий московский царь из Ливонии двинул против нас войско», і тому пропонував якнайшвидше надіслати послів для укладення союзу⁵⁴. У доповіді державній раді 17 липня (н. с.) король категорично заявив: «что касаетца козаков... то Мы намерены... постараться их с москвитянами разъединить, чем была бы достигнута не малая для нас выгода...»⁵⁵

Хмельницький після Віленського ексцесу поводить як суверенний правитель, повністю ігноруючи результати московсько-польських переговорів. Так, 10 січня 1657 р. гетьман видає універсал про направлення козацького війська на допомогу Ракочі⁵⁶, що перекреслювало Віленські домовленості про припинення бойвих дій. Крім того, різким дисонансом з ними було продовження переговорів з шведською стороною, вироблення попередніх домовленостей щодо укладення договору про

дружбу з союзником Швеції — бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом-Вільгельмом (червень 1657 р.)⁵⁷.

Разом з тим, оцінюючи стан українсько-московських відносин у зазначений час, не слід гіперболізувати глибину розриву сторін. Хмельницький, як і раніше, «...пильнував добрих відносин із своїм сильним союзником...»⁵⁸ Адже, не завершивши боротьби з Польщею, не вибивши остаточно «всю Русь з неволі лядської» та не забезпечивши гарантій нейтралітету татар, ліквідувати Переяславсько-московську систему було передчасно що могло мати для української державності найтрагічніші наслідки. Тим більше, дедалі очевиднішим ставав той факт, що шведсько-трансільванська орієнтація українського керівництва внаслідок непослідовності та нещирості контрагентів⁵⁹ не забезпечувала реалізацію його далекосяжних державотворчих задумів. Тому наприклад, восени 1655 р., знімаючи облогу Львова, «чтоб не допустить московських гарнизонов», гетьман наполегливо рекомендує шведському королеві не турбувати московську сторону «...без причины, ибо мы получаем от них большую помощь, имея много врагов... почему союз с ними оказался весьма полезным»⁶⁰.

Згодом в умовах московсько-шведської війни, ведучи переговори з послами Карла Густава, Богдан, незважаючи на висловлену раніше обіцянку «...быть на вашей королевской стороне... если же москвитяне без справедливой причины не перестанут действовать против вашего величества...»⁶¹, наполегливо проводить ідею необхідності примирення Швеції з Москвою, що відкривало б сприятливі умови для розгрому Польщі. Більше того, гетьманський осередок плекає надію створити українсько-шведсько-московський військово-політичний союз, що дало б можливість не лише нейтралізувати польські великодержавні претензії, але й локалізувати вплив Порту⁶².

Навіть після завершення Віленських перетрактацій, що мали антишведську спрямованість, Хмельницький не залишає намірів щодо посередницької ролі Війська Запорозького в процесі пошуку шляхів московсько-шведського порозуміння. Так, шведський посол Клаус Роламб у донесенні у Стокгольм від 14(24) квітня повідомляв, що гетьман направив до Москви посланця з метою переконати царя в необхідності примирення з Карлом Густавом⁶³.

Останні роки життя Богдана Хмельницького були досить продуктивними в плані утвердження в свідомості української еліти національної державної ідеї та подальшого зміцнення владних інституцій козацької держави⁶⁴. Тенденція посилення гетьманської влади (Богдан, як стверджував у серпні 1657 р. в Москві П. Тетеря, «рады не собирал, а владел всем один, что расскажет, то всем войском

и делают)»⁶⁵ в останній рік життя легендарного гетьмана викристалізовується в ідею спадковості верховної влади в Україні. Корсунська рада (квітень 1657 р.) з ініціативи Богдана обирає його сина Юрія офіційним спадкоємцем на регіментарство, узаконивши передачу булави оstackьому після смерті батька⁶⁵.

Водночас гетьман прагне легітимізувати заховання влади в династії Хмельницьких також шляхом його визнання на міжнародному рівні. 3 травня до Москви вирушає гетьманський посланець Ф. Коробка із завданням порушити клопотання перед патріархом Ніконом і царем Олексієм Михайловичем щодо приїзду їх до Києва з метою благословення гетьманича на регіментарство⁶⁷. Крім того, з'ясовуються перспективи визнання даного акту польським королем. Так, згідно з інформацією волинського каштеляна С. Беневського, котрий у квітні перебував у Чигирині, Хмельницький у розмові з ним заявив: «Хоч я присяг цареві московському, що не буду воювати против Ракоція і короля шведського, та нехай король й. м. дасть гетьманську булаву Війська Запорозького мойому синові: тоді мій син, отримавши її, так як цареві не присягав, то зараз... пішле на поміч військо, скільки буде потрібно»⁶⁸.

Відсутність будь-яких юридично оформлених зобов'язань Юрія Москві вселяла українському керівництву надію на можливість приведення правових норм українсько-московської спілки у відповідність з фактичним станом речей на середину 1657 р. Нагадаємо принагідно, що ратифікаційні акти спілки — так звані Березневі статті — не були широковідомі в Україні, оскільки Богдан, незадоволений доповненнями московської сторони, які обмежували суверенітет Війська Запорозького, не оприлюднив їх (так само він зробив дещо раніше із Зборівським договором)⁶⁹ і «як при всіх давніших політичних комбінаціях, так і тепер... не рахувався з накиненими зобов'язаннями, а йшов своїм власним шляхом до скріплення своєї влади і держави»⁷⁰.

Тому, аналізуючи рівень виконання сторонами умов договору, зазначимо, що гетьманський уряд не дотримувався жодної з конституційованих у II статтях від 21 березня 1654 р. норм, які регулювали фінансову сферу (пункти 1, 2, 4), майже повністю ігнорував обмеження в царині зовнішньополітичної діяльності (пункт 5). Крім того, не виконувалося положення про 60 тис. козацький реєстр, закріплене як у вказаному документі, так і в жалуваній грамоті Війську Запорозькому від 27 березня⁷¹. З вини царського уряду втратили силу домовленості про надання Україні військової допомоги в боротьбі з Польщею (пункти 7 і 8)⁷². Покладаючи надії на сприятливий розвиток ситуації, насамперед на міжнародній арені, що надало б можливість

анулювати не вигідні для України обмеження її суверенітету, та не бажаючи передчасно зв'язувати сину руку в стосунках з Москвою, Хмельницький відхилив пропозицію про приведення гетьманича до присяги цареві, обмежившись запевненням, що той неодмінно складе таку присягу, коли стане правити в Гетьманщині, тобто після смерті батька⁷³.

Незалежна політика Богдана, зокрема, ігнорування ним договірних умов, викликали негативну реакцію московського уряду. Причому договірні принципи, зафіксовані у Березневих статтях, останній розцінював як стартові умови на шляху більш тісної інтеграції України під скіпетром Романових. У контексті вирішення даного завдання вже на початку 1655 р. А. Матвеев повідомив гетьмана про наміри Олексія Михайловича зробити Київ своєю другою столицею та збудувати там «малий царський двір», а також запровадити в українських містах інститут царських воєвод⁷⁴. Наступного року в наказі Л. Лопухіну (квітень 1656 р.) знову порушується питання про воєводську форму правління в Україні — «без воєвод в черкаських городех быть непригоже»⁷⁵. Зазначимо, що йшлося не про військових аташе царя в Україні, а про представників державної адміністрації Москви, наділених певними владними прерогативами щодо місцевого населення — «...жилицких всяких людей учнут оберегать, а в обиду никому не дадут и расправу учнут чинить добрую»⁷⁶. Наміри московського двору посилити вплив воєвод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчує нова інструкція київським воєводам, надіслана з Москви 29 квітня (н. с.) 1656 р.⁷⁷

Тактовні заперечення гетьмана проти посилення владних повноважень Москви в Україні в непевних умовах військового протистояння з Польщею спочатку справляють на царя та його оточення належний вплив. Однак після Віленського інциденту занепокоєння Москви політикою союзника значно посилюється. Дипломатичні кур'єри з Варшави та Відня, московська агентура в Україні та прикордонних з нею регіонах регулярно доносять уряду Олексія Михайловича інформацію про подальше шведсько — та трансільвансько-українське зближення, підготовку (попри положення Віленських домовленостей) антипольської коаліції за участю Війська Запорозького, наміри гетьмана надати допомогу трансільванському князю Ракоці — супернику московського монарха на польський престол.

Переконливим доказом нелояльності Хмельницького щодо корони Романових стала військова акція козаків на чолі з А. Ждановичем, проведена незважаючи на царську заборону виступати на Польщу, «чтоб тем с его царского величества стороны

к нарушенню посольського договору причини не учинить...»⁷⁸ Саме тому з початку 1657 р. московські політики приділяли справам в Україні надто пильну увагу. Протягом першої половини року в Гетьманщині побувало п'ять московських посольств, на чолі яких стояли такі впливові сановники та знавці українських справ, як А. Лопухін, В. Кікін, Ф. Бутурлін, А. Матвеев та І. Желябужський. Причому зростання кількісних показників супроводжувалося переконливою зміною якості. Так, уже наказ стольника Кікіна (лютий 1657 р.) був досить симптоматичним у плані зміни загальної тональності московської політики — «Москва ніколи ще не брала такого прикрого тону у відносинах до гетьмана, закидаючи йому нелояльність, порушення присяги, страхаючи його карою божою за неправду супроти царя-сюзерена...»⁷⁹

Ще більш виразно проступають обриси концептуальних засад нового курсу московського уряду щодо України в матеріалах посольства Ф. Бутурліна (травень — липень 1657 р.). Основні претензії до Чигирина, висловлені Бутурліним, полягали у зволіканні із запровадженням в українських містах інституту царських воевод, невиконанні взятих зобов'язань щодо надходження податків до царської скарбниці, експансії козацького війська на білоруських землях, відмові у наданні земельних наділів у Києві стрільцям місцевого гарнізону, не приведенням до присяги гетьманича⁸⁰. Водночас виразно прослідковується головний подразник українсько-московських стосунків, який викликає напруження у ході перетрактацій, — дії гетьманської адміністрації на зовнішньополітичній арені, а саме: укладення союзницької угоди з Трансільванією та «...злее того, что...гетман и все войско Запорожское соединились с неприятелем царского величества Свейским Карлом Густавом королем...»⁸¹

У середині року проходить апробацію ще один напрям московської політики в Україні, який набув завершеного вигляду вже за гетьманства наступника Богдана — Івана Виговського. 1(11) червня в Україну відряджається царський дворянин І. Желябужський, на якого уряд поклав завдання не лише з'ясувати стан справ у Війську Запорозькому, суспільно-політичні настрої окремих станів і суспільних груп, але й вести рішучу антигетьманську агітацію, розігравши карту міжстанових і соціальних суперечностей, що дедалі гучніше заявляли про себе в Україні, та активно декларуючи третейські функції московської монархії в конфліктах, що розгоралися.

Місія Желябужського увінчалася цілковитим успіхом. До Москви емісар надсилав інформацію про зростання антигетьманських і москвофільських настроїв у Війську Запорозькому, яку

так потребував уряд, незадоволений політичним курсом Богдана, плекаючи надію змусити його виконувати взяті зобов'язання, навіть у крайньому випадку апелюючи безпосередньо до українського суспільства. Так, він повідомляв, що стародубський вїйт у розмові з ним заявив: присягали цареві, а володіють нами гетьман і старшина, «и ныне мы от их володенья в конец погибаем... а ожидаем де милости мы от государя воевод»⁸².

Крім того, Желябужський описував незадоволення рядових козаків і міщан самовільними діями гетьманського уряду на міжнародній арені, зокрема втручанням у трансільвансько-польські стосунки тощо. Все це значною мірою сприяло утвердженню в свідомості царських сановників переконання в бажаності та своєчасності проведення більш жорсткого курсу в стосунках з гетьманом, а також спричинило активізацію антигетьманських, антидержавних сил в Україні. Зокрема, трохи згодом Виговський заявив московському представнику, що «первые бунты зачелись в войске от посланца царского величества Ивана Желябовского...»⁸³

Незважаючи на погіршення стану здоров'я, Хмельницький наполегливо проводить політику, спрямовану на утвердження незалежної Української держави. Так, під час переговорів з Бутурліним він рішуче відхиляє претензії московських представників як такі, що не мають реальних підстав, підтверджених попередніми домовленостями сторін, або ж такі, що їх втратили внаслідок сепаратистських дій Москви, які завдали шкоди українським інтересам. Зокрема, на вимогу бояр розірвати союз з Швецією гетьман твердо відповів: «От Свейского де короля николи он отлучен не будет, потому что у них дружба и приязнь и згода давняя... и Шведы де люди правдивые, всякую дружбу и приязнь додерживают, на чом слово молвят...» (виділено нами. — В. Г.), підкреслюючи тим самим порушення московською стороною договірних зобов'язань — «...а царское де величество над ним, гетманом, и надо всем Войском Запорожским учинил было немилосердие свое: смиряся с Поляки, хотел был нас отдать Полякам в руки...»⁸⁴ Крім того, у розмові з послами гетьман піддав гострій критиці зовнішньополітичну діяльність Москви, зазначивши, що «только де того мне, гетману, в диво, что ему, великому государю... бояре доброго ничего не порадят: коруною Польскою еще не обладали и о миру в совершение еще не привели, а с другом панством, с Шведы, войну всчали!»⁸⁵

Не менш рішучою була відповідь Хмельницького й щодо перебування воевод в Україні та надходження податних коштів до Москви. На аудієнції 10 червня Богдан заявив, що «...судье

де Самойлу и полковнику Тетере он, гетман, не приказывал и в мысли у него не было, чтоб царское величество в больших городех — в Чернигове, в Переяславе, в Нежине — велел быти своего царского величества воеводам, а доходы бы, собирая, отдавати царского величества воеводам»⁸⁶. Аналогічними були відповіді гетьмана й на інші претензії Москви.

Однак політичні реалії середини 1657 р. не сприяли цілковитому вивільненню Війська Запорозького з-під влади московського монарха. Прорахунки в сфері зовнішньої політики зумовили загострення ситуації на українських кордонах. Зокрема, військова кампанія А. Ждановича призвела до погіршення українсько-кримських стосунків. Уже 7 травня брацлавський полковник М. Зеленський інформував Чигирин, що хан, «...Днепр перешод, стоит под Конкой... Дедиць Акея имеет итти под Каменец к Ляхом, чтоб совокупитись»⁸⁷. Тривожна інформація в цей час надходила й з інцих джерел⁸⁸.

Небезпечність ситуації, зумовлена загрозою зовнішньої агресії, значно посилювалася внаслідок негативного розвитку подій у середині країни. Соціальна диференціація суспільства та посилення впливу старшини на життя держави, що відбуваються на тлі ігнорування останньою соціально-економічних інтересів селянства та рядового козацтва, спричиняють загострення соціальних антагонізмів, яке на початок квітня акумулюється в антигетьманські, антистаршинські виступи на Запорожжі⁸⁹ (влітку в них бере участь козацьке військо)⁹⁰. Вкрай небезпечні процеси відбуваються у цей час і у вищому керівництві, де складаються дві партії. Одна з них, очолювана генеральним писарем Виговським, сповідуючи олігархічні ідеали, виступає проти династичних планів Богдана, таким чином підсвідомо закладаючи міну уповільненої дії під конструкцію національної держави.

За таких умов українське керівництво змушене пом'якшити свою позицію у стосунках з Москвою. Саме тому, наприклад, Богдан Хмельницький, висловивши 10 червня рішучий протест проти претензій Москви, вже 12 доклав зусиль для того, щоб дезавуювати попередні заяви⁹¹. Ще активніше діяв Виговський, котрий у той час, висловлюючись сучасною політичною термінологією, розпочав свою передвиборну кампанію⁹².

На початку травня гетьман направляє до Москви Ф. Коробку, який мав розповісти про критичну ситуацію, викликану загрозою зовнішньої агресії⁹³. З, 26 і 29 липня він надіслав листи воеводі Г. Г. Ромодановському, в яких просив надати військову допомогу Україні⁹⁴. 20 липня листи аналогічного змісту надсилаються Олексію Михайловичу, ближнім боярам І. Милославському та

Б. Морозову, думному дякові А. Іванову⁹⁵. У них повідомлялося про відрядження до Москви посольства П. Тетері, основним завданням якого було нівелювати негативні наслідки діяльності українського керівництва на міжнародній арені та добитися одержання військової допомоги союзника⁹⁶.

Шведський посол Лільєкрон, який прибув в Україну для розторгнення спілки козаків з Москвою та створення українсько-шведського союзу, на основі аналізу ситуації у Війську Запорозькому та настроїв його керівництва дійшов висновку, що немає можливості успішно виконати покладену на нього місію⁹⁷.

Незважаючи на ситуацію, гетьман не відмовився від намірів добитися повної незалежності козацької держави. Навіть за умов перебування в Чигирині московського посольства український уряд продовжує проводити активну дипломатичну діяльність. Так, 12 червня Бутурлін занотовує до статейного списку: «Свейский посол был у гетмана на дворѣ, а после того был Ракоцы, Венгерский посланецъ...», а також дипломатичні агенти молдавського та мултянського правителів⁹⁸.

Тому в Москві поклали великі надії на нові гетьманські вибори, сподіваючись під час їх проведення добитися від української сторони взяти на себе більш жорсткі зобов'язання. Ще в середині лютого 1657 р. уряд Олексія Михайловича, дізнавшись про хворобу Хмельницького, наказав стольнику В. Кікіну «...проведовать, кого войском Запорожским хотят выбрать на его, Богданово, место гетманом: писаря ли Ивана Выговского или иного кого, или о гетмане хотят послать быть челом к государю, кого им государь пожалует, велит уинить гетманом; и нет ли в Черкасах шатости»⁹⁹. А у червні Ф. Бутурлін пише цареві, що на рішення Корсунської ради щодо передачі булави Юрію не слід звертати уваги, оскільки «...по смерти де гетманове будет тому слову и отмена, то де все будет на воле твоей великого государя: кого ты, великий государь, пожалуеш велишь быть над войском Запорожским гетманом, тот и будет (виділено нами. — В. Г.)»¹⁰⁰.

Отже, українсько-московські відносини на середину 1657 р. набувають вкрай небезпечного, критичного характеру. Проведення Москвою жорсткого політичного курсу щодо України за умов загострення соціально-політичних суперечностей в українському суспільстві різко дисонує з державотворчими планами її керівництва та стає своєрідним каталізатором внутрішніх конфліктів у Війську Запорозькому, переростаючи таким чином в одну з важливих передумов Руїни.

¹ Див: *Голобуцький В.А.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.—К., 1962; *Касименко О.К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648—початку 1651 р.—К., 1955; *Кучерюк М.Ф.* Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки визвольної війни українського народу (1648—1654).—Львів, 1980; *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654).—К., 1940; *Петровський М.Н.* З українсько-російського листування 1649 року // Наук.зап. Ін-ту історії і археології АН УРСР.—К., 1943.—Кн.1; *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.—К., 1959; та ін.

² *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст.—К.1992.

³ Див: Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т.—М., 1954.—Т.2.—№ 12.—С.32; *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654).—К., 1940.—С.55—58; *Касименко О.К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648—початку 1651 р.—К., 1955.—С. 89—95 та ін.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изд. Археографической комиссией (далі — Акты ЮЗР).—Т.3.—М., 1861.—С.188.

⁵ Акты ЮЗР.—Т.3.—С.207—208.

⁶ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси.—К., 1931, т.9, ч.2, с.760.

⁷ Акты ЮЗР.—Т.10, № 8.—М., 1861.—С.449.

⁸ Там же.

⁹ Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.).—К., 1954.—С.54; Навіки разом: Матеріали та документи про святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією.—К., 1979.—С.5.

¹⁰ *Алексеев А.* Русское государственное право.—СПб., 1897.—С.194; *Андреев Н.Е.* Переяславский договор.—Франкфурт, 1953.—С.100; *Нольде Б.* Очерки русского государственного права.—СПб., 1911.—С.287—331; *Одинец Д.М.* Присоединение Украины к Московскому государству.—Париж, 1936.—С.56—57; *Розенфельд И.Б.* Присоединение Малороссии к России (1654—1793): Историко-юридический очерк.—Пг., 1915.—С.71—72.

¹¹ *Липинський В.* Україна на переломі: 1657—1659.—Відень, 1920.—С.30; *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654.—Нью-Йорк, 1954.—С.67; *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 р.—Нью-Йорк, 1954.—С.77; *Іваницький С.* Переяславський договір з 1654 року. Правна якість заложеного цим договором відношення сторін.—Нью-Йорк; Детройт; Скрантон, 1954.—С.35—36.

¹² *Шелухин С.* Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1936. — С. 51; *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. — Рівне, 1993. — С. 47—48.

¹³ *Галайчук Б.* Царські компетенції на основі Переяславського договору // Зап. НТШ. — Т. 169. — Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962 — С. 327—335.

¹⁴ *Василенко Н. П.* К истории малороссийской историографии и малороссийского общественного строя // Киевская старина. — 1894. — Кн. II. — С. 242—270; *Сергеевич В.* Лекции и исследования по древней истории русского права. — СПб, 1899. — С. 84—85.

¹⁵ *Дьяконов М.* Очерки государственного и общественного строя Древней Руси. — СПб, 1912. — С. 246—247.

¹⁶ *Андрусак М.* Переяславський договір // Зб. матеріалів наукової конференції НТШ. — Торонто, 1954. — С. 83—86; *Грушевський М. С.* Назв. праця. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 868; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 363—364; *Смолій В. А., Степанков В. С.* У пошуках нової концепції. — С. 21—22; *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 року // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. — К., 1927. — С. 314—315; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 28—52; *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 року між Україною та московським царем // Ювілейний збірник в честь проф. Ст. Дністрянського. — Прага, 1923. — С. 75—76.

¹⁷ *Липинський В.* Назв. праця. — С. 27—35; *Оглоблин О.* Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини та Переяславська угода 1654 року // Український історик. — 1965. — № 3—4. — С. 11—14; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 20.

¹⁸ *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів, 1990. — С. 179.

¹⁹ Акты ЮЗР. — Т. 10, № 15. — С. 673.

²⁰ Там же. — № 8, с. 448—449.

²¹ Там же. — № 15, с. 683—686, 690.

²² Див.: *Степанков В. С.* Формування державної ідеї в українській козацькій республіці // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — К. Черкаси, 1992. — С. 31—33; *Степанков В. С.* Програма державного будівництва Богдана Хмельницького: проблеми її розробки та реалізації // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — К., 1993. — Вип. I. — С. 103—111.

²³ *Грушевський М. С.* Назв. праця. — С. 1040.

²⁴ Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 115—117.

²⁵ *Грушевський М. С.* Назв. праця. — С. 1040.

²⁶ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К., 1908, ч. 3, т. 6, № 23, с. 76—77.

- ²⁷ *Грушевський М.С.* Назв.праця.—С.1105.
- ²⁸ Собрание государственных грамот и договоров.—Ч.3.—М., 1822.—С.537; Полное собрание законов Российской империи. (Далі—ПСЗ).—М., 1830.—Т.1, № 164.
- ²⁹ Архив ЮЗР.—Ч.3, т.6, № 30, с.90.
- ³⁰ *Грушевський М.С.* Назв.праця.—С.1078.
- ³¹ *Алепский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века.—Кн.ІІ.—М., 1897.—С.116.
- ³² Див.: *Санин Г.А.* Отношение России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.—М., 1987.—С.114.
- ³³ *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.—М., 1987.—С.114.
- ³⁴ Памятники дипломатических сношении древней России с державами иностранными.—Т.3.—СПб., 1854.—С.414—416.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Акты ЮЗР.—Т.3.—С.551.
- ³⁷ Акты Московского государства.—Т.2: Разрядный приказ, Московский стол. 1635—1659.—СПб., 1894.—№ 810.—С.495.
- ³⁸ Там же.—№ 828.—С.504.
- ³⁹ Цит.за: *Грушевський М.С.* Назв.праця.—С.1215.
- ⁴⁰ Синбирский сборник.—Т.1.—Ч.2.—М., 1845.—С.7.
- ⁴¹ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.—Вып.1.—К., 1911.—С.39—51.
- ⁴² *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года).—Саратов, 1960.—С.40—41.
- ⁴³ *Башкиш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 г.).—Ч.3.—М., 1899.—С.130; *Галактионов И.В.* Указ.соц.—С.42.
- ⁴⁴ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси.—Т.9.—Ч.2.—К., 1929.—С.1217—1218.
- ⁴⁵ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657).—№ 880.—К., 1961.—С.502; № 388.—С.511; № 396.—С.522—523; та ін.
- ⁴⁶ Там же.—№ 394.—С.519; № 397.—С.523—524.
- ⁴⁷ Цит.за: *Цибульський В.І.* Віленська угода 1656 року у зарубіжній історіографії // Українська козацька держава.—С.196.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ *Липинський В.* Назв.праця.—С.40—45.
- ⁵⁰ *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.—С.21.
- ⁵¹ Акты ЮЗР.—Т.3, № 367.—С.552.
- ⁵² Там же.—№ 364.—С.549.

- ⁵³ Там же.—С.557; *Грушевський М.С.* Назв.праця.—С.1307; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький.—Львів, 1990.—С.327—328.
- ⁵⁴ Архив ЮЗР.—Ч.3, т.6, № 16, с.127—128.
- ⁵⁵ Там же.—№ 17, с.129.
- ⁵⁶ Документи Богдана Хмельницького.—№ 422.—С.551.
- ⁵⁷ Там же.—№ 457.—С.597; *Олячши Д.* Українсько-бранденбургські політичні зносини в XVII ст. // *Зап.НТШ.*—Т.151.—С.151—179.
- ⁵⁸ *Крип'якевич І.П.* Історія України.—Львів, 1990.—С.181.
- ⁵⁹ *Грушевський М.С.* Назв.праця.—С.1305, 1328—1329 та ін; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.—С.22—23.
- ⁶⁰ Архив ЮЗР.—Ч.3, т.6, № 30, с.89.
- ⁶¹ Там же.—С.90.
- ⁶² *Грушевський М.С.* Назв.праця.—С.1108.
- ⁶³ Архив ЮЗР.—Ч.3, т.6, № 95, с.278.
- ⁶⁴ Див: *Степанков В.С.* Формування державної ідеї.—С.31—33; *Степанков В.С.* Програма державного будівництва Богдана Хмельницького.—С.103—111.
- ⁶⁵ Акты ЮЗР.—Т.11, прибав. № 2.—С.764.
- ⁶⁶ Архив Інституту історії України НАН України, оп.3, сир 31, арк. 89; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.—С.24—25.
- ⁶⁷ *Грушевський М.С.* Назв.праця.—С.1378; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький.—С.468.
- ⁶⁸ Цит.за: *Грушевський М.С.* Назв.праця.—С.1364.
- ⁶⁹ Там же.—С.866.
- ⁷⁰ *Крип'якевич І.П.* Історія України.—С.179.
- ⁷¹ Акты ЮЗР.—Т.10, № 8.—С.478—484.
- ⁷² Там же.—С.482.
- ⁷³ Там же.—Т.3, № 369, с.579.
- ⁷⁴ *Грушевський М.С.* Назв.праця.—С.1032—1033.
- ⁷⁵ Там же.—С.1205—1206.
- ⁷⁶ Там же.—С.1205.
- ⁷⁷ Див: Акты ЮЗР.—Т.15, № 8.—С.117—133.
- ⁷⁸ Сибирский сборник.—Ч.2.—№ 19.—С.51.
- ⁷⁹ *Грушевський М.С.* Назв.праця.—С.1350.
- ⁸⁰ Акты ЮЗР.—Т.3, № 369.—С.576—580.
- ⁸¹ Там же.—С.568.
- ⁸² Русская историческая библиотека.—Т.8.—СПб., 18...
шевський М.С. Назв.праця.—С.1382.
- ⁸³ Акты ЮЗР.—Т.4, № 8.—С.126.

- ⁸⁴ Там же.—Т.3, № 369, с.569.
- ⁸⁵ Там же.—С.570.
- ⁸⁶ Там же.—С.569.
- ⁸⁷ Там же.—Т.11, прибав. № 1, с.702.
- ⁸⁸ Там же.—С.695—696; Архив ЮЗР.—Ч.3, т.6, № 8, с.31—33; Жерела до Історії України-Руси.—Т.12.—№ 598.—Львів, 1912.—С.508.
- ⁸⁹ Архів Інституту Історії України НАН України, оп.3, спр.19, арк. 12; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.—С.25.
- ⁹⁰ Акты ЮЗР.—Т.11, прибав.№ 3.—С.799; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.—С.26.
- ⁹¹ Див: Акты ЮЗР.—Т.3, № 369.—С.576—580.
- ⁹² Там же.—С.572.
- ⁹³ Документи Богдана Хмельницького.—№ 445.—С.582.
- ⁹⁴ Там же.—№ 458, .—С.597—598; № 468.—С.611—613; № 469.—С. 614; № 472.—616—617; № 473.—С.617—618; Неопубліковані листи Богдана Хмельницького, 1650—1657 рр. // ЗНТШ.—Т.149.—С.112—188.
- ⁹⁵ Документи Богдана Хмельницького.—№ 464.—С.606—608; № 465.—С.608—609; № 466.—С.609—610; № 467.—С.610—611; Акты ЮЗР.—Т. 11, прибав. № 2.—С.714—718, 749—756.
- ⁹⁶ Акты ЮЗР.—Т.11, прибав № 2.—С.713—714, 751, 753; Документи Богдана Хмельницького.—№ 464.—С.606—607; № 466.—С.609—610; № 467.—С.610—611.
- ⁹⁷ Архив ЮЗР.—Ч.3, т.6, № 52, с.296—297.
- ⁹⁸ Акты ЮЗР.—Т.3, № 369.—С.573.
- ⁹⁹ Синбирский сборник.—Ч.2.—№ 19.—С.56.
- ¹⁰⁰ Акты ЮЗР.—Т.11, прибав. № 1.—С.682.

Федір Шевченко

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ У СПРИЙНЯТТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Національно-визвольні війни справляють великий вплив на хід суспільного розвитку. Вони породжують масовий героїзм народу, зумовлюють появу діячів, які ідейно обґрунтовують мету боротьби і ведуть за собою маси. Звичайно, це самовіддані борці за нову, прогресивну справу. До їх числа належить і Богдан Хмельницький. Він був одним з тих гетьманів, яким завдяки певному збігу історичних обставин та особистим здібностям довелося опинитися в центрі важливих подій.

Сучасники (не тільки прихильники, а й недруги) Б. Хмельницького відзначали його розум, неабияку енергію та відвагу. Він був не тільки гетьманом України, видатним державним діячем і полководцем, але й людиною високого інтелекту, що знайшло вияв у різних сферах його діяльності. Б. Хмельницький підтримував контакти з відомими на той час діячами культури: Феодосієм Софоновичем, Лазарем Барановичем, Інокентієм Гізелем, Йосифом Нелюбовичем-Тукальським та багатьма іншими.

Велич видатних людей полягає в тому, що вони краще за інших можуть зробити важливі висновки з досвіду історичного розвитку суспільства. Адже тільки ґрунтовне знання минулого дає можливість правильно розібратися в сучасних подіях і визначити шляхи на майбутнє. Факти з життя та діяльності Б. Хмельницького свідчать про те, що він добре знав історію і прагнув при розв'язанні різних питань використати її уроки.

В ряді досліджень вже висвітлені державна і полководницька діяльність, соціально-політичні та економічні погляди Б. Хмельницького¹. Його епістолярна спадщина стала об'єктом вивчення мовознавців². Водночас на підтвердження тези про те, що він «цікавився історією і знав минуле України», наводяться лише окремі факти³. Автор даної статті робить спробу показати рівень знання Б. Хмельницьким історичних подій і характер використання ним діяльності.

Як відомо, Б. Хмельницький не писав літописів і хронік або спеціальних історичних трактатів. Однак матеріали, які дійшли до нас, переконливо свідчать про його знання історії свого народу, рідного краю, про те, що він свідомо і в різних аспектах звертався до неї. Гетьман сприймав навколишній світ не застиглим, а таким, що постійно розвивається.

Історичні погляди Б. Хмельницького знайшли відображення в різних пам'ятках, зокрема в його численних універсалах, наказах, листах, інструкціях та різних документах, у написанні яких він брав безпосередню участь. При їх вивченні слід враховувати й висловлені ним думки під час розмов, зокрема, з дипломатами інших держав. Щодо цього певну цінність становлять, наприклад, щоденники та «статейні списки» іноземних дипломатів, а також їх листи, в яких вони розповідали про виконання одержаних доручень. Так, ці джерела свідчать, що при розробці положень міжнародних договорів, зокрема, Зборівського 1649 р. і так званих Московських статей 1654 р., враховувався історичний досвід взаємовідносин з цими країнами.

Збереглися відомості про Б. Хмельницького того часу, коли він уже був гетьманом Війська Запорозького і користувався

великим авторитетом та повагою не тільки на батьківщині, а й за її межами. Він наполегливо захищав те, в чому був твердо переконаний, при цьому зважаючи більше на історичні обставини, ніж на твердження «авторитетів». В українських літописах XVII—XVIII ст. вміщено цікавий переказ про те, що начебто під час огляду коронним гетьманом Конецпольським приблизно у 1639 р. відбудованої польськими властями фортеці Кодак на запитання про її міцність і неприступність Б. Хмельницький відповів латинським прислів'ям: «Що збудовано рукою, можна рукою і зруйнувати»⁴.

Безперечно, Б. Хмельницький відображав інтереси й погляди певних суспільних сил, що склалися під час Визвольної війни.

Як відомо, у цій війні найактивнішу участь брали козацтво, селяни та міські низи, тобто основна маса населення тодішньої України. Вони виступали проти різних форм соціального гніту, іноземних поневолювачів, за суверенну українську державу. Виходець з дрібношляхетської сім'ї, козак за своїм становищем, Б. Хмельницький представляв у національно-визвольній боротьбі, яку очолив, прогресивні сили і відстоював інтереси козацтва, роль якого під час війни значно зросла. Це позначилося на обґрунтуванні гетьманом становища, в якому опинилася тоді Україна.

На спеціальну увагу заслуговує питання про те, звідки Б. Хмельницький отримував відомості про минуле, як формувалися його погляди на історію. Зокрема, цікаво було б знати, що могло дати йому навчання в тогочасних школах. Хоч історія в них не вважалася окремим предметом, відомості про минуле використовувалися майже в усіх галузях знань. Гетьман — людина освічена й начитана — був, безумовно, знавцем книг, що тоді видавалися українською, польською та латинською мовами (а ними він володів вільно). Багато цінних історичних відомостей Б. Хмельницький міг почерпнути з полемічної літератури кінця XVI і XVII ст. Найвідоміші пам'ятки цього жанру оцінюються сучасними мовознавцями як «гостро актуальні, публіцистичні, злободенні, для них характерний історизм, високий емоційний запал»⁵. Зазначимо, що запорозьке козацтво входило тоді до складу Київського братства, і, безумовно, Б. Хмельницький стежив за боротьбою, яка точилася між православними і католиками й знайшла відображення в полемічній літературі. На його документах не тільки позначився її вплив, але й мають місце посилання на факти, взяті з неї⁶.

⁴ На превеликий жаль, полемічна література, в якій описується чимало історичних подій, досі не стала предметом спеціального історіографічного дослідження

Посилання Б. Хмельницького на історичні події свідчать про знання ним літописів, про які йому розповідали, очевидно, київські вчені, зокрема, Феодосій Софонович та Інокентій Гізель, що саме в той час вивчали стародавні манускрипти⁶. Згадаємо ще один цікавий факт. Під час Визвольної війни в Генеральній військовій канцелярії служив Михайло Грушевський — автор Львівського літопису⁷. Наприкінці XVI і в XVII ст. в Україні набули розповсюдження хроніки та праці польських авторів Мартина і Йоахіма Бельських, Янв Длугоша, Матвія Стрийковського та інших, які використовувалися при складанні літописів і перекладалися на українську мову⁸. Можливо, з ними також був ознайомлений гетьман.

В Україні героїчний епос — історичні пісні та думи — відіграв важливу роль у духовному житті народних мас. Теми і сюжети своєрідних літописів самовідданої боротьби народу за рідну землю — взято з реального життя⁹. Немає сумніву в тому, що думи та історичні пісні були добре відомі гетьману, який неодноразово використовував народні прислів'я й легенди.

Як відомо, Б. Хмельницький часто в службових справах приїжджав у Польщу, два роки перебував у полоні в столиці Туреччини — Стамбулі, відвідав Молдавію, Крим, західноєвропейські країни, зокрема, Францію. Там він зустрічався з різними діячами і в розмовах з ними, безумовно, згадував про минулі часи. Факти переконливо свідчать про те, що він був добре обізнаний з подіями, які відбувалися у Московській державі. Б. Хмельницький як безпосередній учасник повстання 1637—1638 рр. знав про зносини його керівників з московським урядом. У роки Визвольної війни гетьман часто посилався на історичні традиції, спільні для російського та українського народів. У той час гетьманський уряд підтримував широкі контакти з іншими країнами. Цілком зрозуміло, що це вимагало від дипломатичного апарату й самого Б. Хмельницького певних знань про ці країни та їх минуле. Успішна зовнішньополітична діяльність свідчить про наявність таких знань та вміле їх використання¹⁰.

Б. Хмельницький цілком слушно вважав себе професійним воїном. В одній з польських хронік під 1648 р. зазначалося, що вождем козаків є Б. Хмельницький — «розумний, мужній і досвідчений воїн»¹¹. Він брав участь у війнах і походах, жив на пограниччі і вступав у часті сутички з татарськими чамбулами (загонами), що нападали на Україну.

Однак серйозним уроком для Б. Хмельницького була його участь у подіях, що відбувалися в Україні. Польський поет та історик В. Коховський у своїх «Анналах» писав, що гетьман

«був підсобником Тараса (Тараса Федоровича [Трясила]. — Ф. Ш.), пізніше ішов слідами бунтівників Острянина, Гуні, був учасником жадливого діла, яке самі призвідці спокутували смертю, а він уникнув заслуженої кари»¹². Наприкінці 40-х років Б. Хмельницькому довелося зазнати знущань з боку магнатів та їх прислужників. Йому навіть загрожувала смертна кара, від якої він врятувався, подавшись на Запорожжя. Там «...багато таких бідолах, скривджених і знівечених козаків, не з своєї волі поки- нувши жінок, дітей, майно своє, через такі знущання тиняються», — писав Б. Хмельницький у 1648 р.¹³ Ці події залишили незгладимий слід в його свідомості, про що, вже будучи гетьманом, він неодноразово згадував. Працюючи свого часу військовим писарем реєстрового козацтва, Б. Хмельницький мав доступ до важливих документів — королівських грамот, постанов сеймів, на які посилався під час Визвольної війни та в наступні роки.

У досліджуваній період суспільне життя на українських землях значною мірою нормувалося звичаєвим правом, традиціями. Становить інтерес у цьому плані збірник «Документи Богдана Хмельницького», де вміщено матеріали, написані або підтверженні «рукою власною» гетьмана. При ознайомленні з ними привертає увагу той факт, що в них є багато історизмів, посилань на події минулого. Це, зокрема, знайшло вияв у таких типових для того часу висловах: «отдавніх часів», «з давніх літ», «здавна», «по-стародавньому», «ведлуг звичаю» (згідно із звичаєм), «против давнього звичаю», «ведлуг звичаю давнього», «так яко здавна», «звичай войсковий», «по-старому послуценство отдавали», «с давніх віків», «от кілька десяти літ» тощо. Враховувати звичаї, перевірені досвідом минулого є однією з ознак історизму. Однак звичаї бувають різними. Б. Хмельницький, як представник прогресивних сил, обстоював звичаї, традиції, що сприяли розвитку українського суспільства.

І в ті часи прогресивні діячі не обмежувалися знанням окремих історичних фактів, а прагнули своєрідно систематизувати їх, зробити правильні висновки. Саме так діяв Б. Хмельницький, який вмів звести окремі факти воедино, розкрити суть справи, зважити на досвід історії. Наведемо кілька прикладів.

Відомо, що Б. Хмельницький очолив визвольну боротьбу народних мас у той час, коли після жорстокого придушення повстання 1638 р., здавалося, все живе потоптане або й остаточно задушене, а нав'язані силою порядки будуть вічними. Тоді українські панівні кола знайшли спільну мову з іноземцями. Вороги назвали десятиліття після 1638 р. «золоти спокоєм». Але

Б. Хмельницький належав до числа тих діячів, які не забували про героїчний шлях та бойові традиції козаків і всього українського народу, вірили в його сили. Тому він закликав і підняв народні маси на боротьбу проти гнобителів.

Б. Хмельницький не дотримувався сліпо певного погляду на події, їх оцінки. Він враховував зміни в обстановці і робив відповідні висновки та приймав нові рішення. Так, після першого року успішної боротьби проти іноземних поневолювачів у лютому 1649 р. гетьман заявив королівським послам: «...Вже доказав, про що ніколи не мислив, докажу і далі, що умислю: виб'ю з лядської неволі народ весь руський»¹⁴.

Б. Хмельницький був людиною свого часу. Це виявилось, зокрема, в його діях та поглядах, у тому числі на історію. Саме тоді в Європі відбувся своєрідний переворот у поглядах на суспільне життя. Гуманістичні ідеї епохи Відродження поширювались і в Україні, знаходили вияв у різних сферах громадської думки, прогресивних поглядах на розвиток суспільства. Водночас віками стверджуване положення про те, що всі події в історії, діяльність людей визначені «божим видінням», ще залишалось в силі. «Все на світі, — писав гетьман, — і добре і лихе діється з волі божої»¹⁵. При цьому він посилався на «божий авторитет», на який спиралися тоді при здійсненні своїх прагнень окремі люди і соціальні групи.

Разом з тим, у висловлюваннях Б. Хмельницького посилення на «волю божу» набирано своєрідного звучання і значення. Гетьман використовував «ім'я боже» не для виправдання гніту, а для підтвердження справедливості боротьби народних мас проти гнобителів. Вже після перших перемог, здобутих повстанцями, у відомому листі до царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р. Б. Хмельницький повідомляв, що війна ведеться за віру «старожитну», за вольності¹⁶. Про себе гетьман писав, що «... правда то єсть, жем лихий і малий (небагатий і незнатний. — *Ф. Ш.*) чоловік але мі то бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським»¹⁷. Проте сподівання на «боже видіння», на вирішення ним долі не означало, що Б. Хмельницький очікував результатів, склавши руки, Польським послам на початку 1649 р. під час переговорів у Переяславі він заявляв: «Від бога я одержую милість та головним чином за допомогою моєї шаблі»¹⁸.

У ряді висловлювань Б. Хмельницького зазначалося, що «бог» не завжди відігравав вирішальну роль в історичних подіях, інколи він виступав свідком («Сам бог свідок...»). У більшості випадків гетьман вважав відповідальними за те, що сталося, самих людей. Однак поряд з цим він твердив «Все, що трапляється

з монархами і могутніми рицарями, підкорено часові та божій волі». Цікаве щодо цього ще одне його твердження: «Неможливо всебічно і ґрунтовно визначити людські вчинки, не враховуючи їх закономірностей та одвічної волі неба. Справедливість цього світу так розмірена, що в одних відбирає, а другим дає владу і мудрість. Кривда ж, гніт і неволя викликають сувору помсту з боку справедливості...». Як бачимо, обидва начала є для нього рівнозначними, і це також нове в тодішній історичній думці України. Отже, Б. Хмельницький вірив, що тільки реалістичне ставлення до подій і фактів може дати результати. Його висловлювання ґрунтуються на історичному досвіді. В листі до львівського магістрату (1657 р.) він писав, що не можна обманювати «...себе ніякими успіхами чи поворотами щастя, які у фортуни, як у місяця, дуже змінюються...». Гетьман був упевнений, що можна впливати на хід подій, не чекаючи «волі на те господньої», «бо пізно приходять ліки, коли не можна запобігати початку хвороби»¹⁹.

Особливість історичного процесу полягає в тому, що до нього не можна байдуже ставитися. Б. Хмельницький правильно для того часу розкривав причини визвольної боротьби українського народу. Вже в II перші місяці він писав: «Бачить господь бог, що не з пихи і не з наміром чинити свавілля, але з великої біди та через кривди, яких зазнали від милостей панів українських урядників, поставлених над нами, і через те, що нашому життю загрожувала небезпека, бо багато кого з наших товаришів обібрали, пограбували, з власних маєтків повиганяли, інших убили й знівечили...»²⁰ Крім названого вище, в матеріалах гетьмана наводилися численні факти, зокрема, про переслідування православних, нехтування прав руського (українського) населення, навіть про заборону вживання слів «Русь», «руський». Слід зауважити, що Б. Хмельницький першим вжив в офіціальних документах назву «Україна» в ширшому розумінні, ніж вважалося раніше, до Визвольної війни. До речі, ряд причин виникнення Визвольної війни, вказаних гетьманом, і нині визнається історичною наукою.

На основі історичного досвіду Б. Хмельницький правильно оцінював причини поразки попередніх козацьких повстань. У листі до командування польського гарнізону, який перебував в оточеному козаками місті Замості, він писав, що в ході Визвольної війни повсталі повернуть собі з панських маєтків добро, «яке ви десять років з нас брали. Тоді нам було погано, коли ви нас спершу обдурили, а саме, давши подарунки запорозькій старшині, намовили нас від черні відокремитися, що

ми й зробили, повіривши вашому слову. Але тепер ми всі в одному гурті, і не допоможе вам більше господь бог на нас Іздити»²¹. Про єдність «з черню» гетьман говорив польським послам у лютому 1649 р.: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Поможет мі то чернь вся по Любдін і Краків, которой я не одступаюсь, бо то правая рука наша, — щоб ви, розбивши селян, не ударили на козаків...»²² Незважаючи на різні перешкоди, зокрема, на необхідність підписувати тяжкі умови Білоцерківського договору 1651 р., Б. Хмельницький вжив ряд заходів для поліпшення становища селянства²³.

В ході Визвольної війни у поглядах гетьмана відбувалися певні зміни. Він заявляв, що вижене з України «можних ляхів, дуків і князів... не постоїт мі нога жодного князя і шляхотки тут в Україні». Говорив гетьман і про те, що, коли «згрішить князь — урізати йому шию, згрішить козак — тоєж йому учинити»²⁴.

Важливу роль серед тодішніх станів українського суспільства відіграло козацтво. На той час воно нечувано зросло, перетворившись на окремий суспільний стан з особливими правами, організацією, судом тощо. Це було зафіксовано у відповідних королівських і царських грамотах та договорах²⁵. Б. Хмельницький під час переговорів з польськими послами в лютому 1649 р. заявив, що може мати козацьке військо чисельністю 200—300 тис. чол.²⁶ Права козацтва гетьман відстоював, посилаючись на його славу історію.

В десятках різноманітних документів періоду Визвольної війни та наступних років Б. Хмельницький згадував «давні права і вольності», надані козацтву польськими королями. Можливо, малися на увазі загальновідомі справи, зокрема, про привілеї. Так, у листі до трансільванського князя Юрія Ракоція від 17 листопада 1648 р. гетьман посилається на короля Стефана Баторія, «від якого багато привілеїв і вольностей» одержало козацтво²⁷. Питання про ставлення Стефана Баторія до козаків вже висвітлене в історичній літературі²⁸. Становищу та привілеям козацтва була приділена певна увага у Зборівському (1649 р.) і Білоцерківському (1651 р.) договорах, королівських та царських грамотах, а також багатьох листах Б. Хмельницького. На його прохання цар Олексій Михайлович, наприклад, крім відомих Березневих статей, грамотою від 27 березня 1654 р. затвердив «прежніе... прва и привилія» Війська Запорозького та всіх інших станів²⁹.

Б. Хмельницького слід вважати одним з найавторитетніших знавців соціальних відносин XVI—XVII ст. в Україні. Його твердження про те, що «люди, которіє холопства не вытерпел,

ушли в козаки»³⁰, є одним з ключових для з'ясування питання про походження останніх. До нас дійшла значна кількість висловлювань і записів гетьмана, які мають певне відношення до історії селянства, шляхти, духовенства і міщан.

Визвольна війна в Україні велася під прапором боротьби проти католицизму та унії, за рівноправність православних. Водночас це була боротьба проти порядків, які встановили іноземні поневолювачі. Слід зауважити, що Б.Хмельницький, рішуче відстоюючи інтереси православних, разом з тим був позбавлений релігійної нетерпимості. В березні 1652 р. у своєму універсалі гетьман закликав усіх козаків і поспільствс, а також поляків («...які побратимство з ними тримають») до продовження боротьби. В іншому документі він заявляв, що «непристойна і тяжка справа, коли хто приневолює неохочих до своєї віри», кожний хай живе, як хоче, але слід надати православним належні їм права³¹. Характерно, що у Війську Запорозькому, крім українців — православних, були представники багатьох інших народностей і віросповідань³².

Б.Хмельницький брав участь у багатьох воєнних акціях, але війна не була улюбленою справою гетьмана. Він неодноразово, виходячи з історичного досвіду, говорив про горе, що його приносять людям війни, багато робив, щоб утвердити справедливий мир. «Безперечно, є правда, що завершенням, метою та кінцем будь-якої війни повинно бути не що інше, як згода і мир», — записано в його інструкції українським послам, що побували у трансільванського князя Юрія Ракоція в 1656 р. «Одвічна мудрість, стверджуючи шляхи загального співжиття, сама заборонила заподіювати лихо тим, хто творить добро», — писав Богдан Хмельницький за кілька тижнів до смерті. Він засуджував дії політиків, «коли голова думає про одне, а серце зайняте чим іншим». І коли російський уряд в 1656 р. почав вести переговори про підписання перемир'я з польським урядом, повіривши миротворчим запевненням останнього, гетьман у листі до царя на історичних прикладах доводив, що поляки дуже швидко порушать умови можливого договору. Події, що відбулися через рік, підтвердили передбачення гетьмана. Б.Хмельницький щиро вважав, що немає нічого дорожчого, ніж справжня дружба, що виникла в ході подолання великих труднощів³³.

Можна навести чимало оцінок різних подій в історії України, на які посилався гетьман. Проте обмежимося лише кількома. Події, що відбувалися в середині XVII ст. в Україні, дослідники визначають такими поняттями, як «Визвольна війна», «народно-

визвольна» або «національно-визвольна війна» українського народу. І вони мають певні підстави. Доведено, що ці події були виявом зрілої національної самосвідомості українського (за тодішньою назвою — руського) народу, продовженням його боротьби проти іноземних гнобителів, за вільний розвиток³⁴. Цю боротьбу очолив Б. Хмельницький, який виступив на захист рідної країни. До речі, в його документах, висловлюваннях назва «народ» вживається як стале і чітке поняття, хоч і в різних словосполученнях: «народ руський», «народ наш руський», «щоб руський народ був вільний від польської неволі», «народ православний християнський»³⁵. Той факт, що гетьман пов'язував українську народність з православною релігією, відповідав існуючому тоді стану справ. Адже тогочасне релігійне вбрання відображало не тільки соціальні та політичні інтереси, а й національні почуття. Щоправда, останні іноді виводили Б. Хмельницького за межі України, коли він відстоював права «народу руського скрізь в Короні і Литві»³⁶, тобто і білоруського населення, що перебувало у складі Великого князівства Литовського.

Б. Хмельницький бачив соціальний і становий поділ українського суспільства, що історично склався на той час (на світських «духовних и мирских людей, во всяком чину сущих», на козаків і посполитих, а серед останніх — на «вшелякое кондицій людей»³⁷). Посилаючись на історичне минуле, гетьман згадував про межі руських (українських) земель. Під час переговорів з королівськими послами в лютому 1649 р. у Переяславі він заявив: «За границею на войну не пойду, шаблі на турків не поднесу. Досить нам на Україні і Подоллю і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич...»³⁸ Навіть після підписання Зборівського договору, за яким козацька територія була обмежена Київським, Брацлавським та Чернігівським воєводствами, Б. Хмельницький у листопаді 1650 р. в листі до короля Яна Казимира просив, щоб «нашому духовенству і Русі залишили вільності і стародавні обряди...», і посилався при цьому на привілеї, надані ще галицько-волинським князем Левом³⁹.

Можна вважати результатом неабиякого знання історії та роздумів з приводу меж Русі (України) твердження Б. Хмельницького, висловлене ним у листі до царя Олексія Михайловича від 12 червня 1656 р. Гетьман писав тоді про те, що, коли буде проводитися кордон («межа») між володіннями царськими і королівськими, то цареві слід «премудре усмотрять, что православные епископы львовский, преmysкий, луцкий и перед тем православием будучие хелмский, володимерский и весь народ православный, в тех епископиях обретающийся, великое гонение

во все времена терпели и ныне терпят... А что ныне через стольника вашего царского величества святые памяти блаженных княжат российских было и ныне будет...»⁴⁰

Вище згадувалося, що назва «Україна» в документах Б. Хмельницького вживалася у ширшому значенні, ніж до Визвольної війни. Це питання заслуговує на спеціальне дослідження. Обмежимося лише твердженням про те, що дана назва поширилася в роки війни з Правобережної Київщини на всю територію, яка підпорядковувалася козацькій адміністрації. Назва ж «Мала Росія» вперше зустрічається в листі гетьмана до царя Олексія Михайловича від 23 березня 1653 р. Разом з тим, слід зауважити, що зберігся тільки тогочасний переклад цього документа, зроблений у Посольському приказі, а не його оригінал. Всього в документах, які збереглися (не оригінальні, а їх переклади), назва «Мала Росія» вживається чотири рази⁴¹. Термін не був новим. Він часто зустрічався в тодішній літературі, зокрема полемічній, але гетьман мало ним користувався при визначенні меж української території.

Крім загальних посилок на давнину Б. Хмельницький досить часто згадував і про тогочасні конкретні події. Так, у листі 1650 р., згадуючи про «старовинну Русь», гетьман писав, що визвольна боротьба не припиниться доти, поки Русь не стане такою, якою вона була з давніх часів⁴². Першим з київських князів Б. Хмельницький називав Володимира. Під час переговорів у квітні 1649 р. з Григорієм Унковським — першим російським послом в Україні — гетьман заявив, що «от Владимира святого крещения одна наша благочестивая христианская вера с Московским государством». Далі Б. Хмельницький зробив висновок: «И в которой стороне Запороское Войско и вся Белая Русь будет, та сторона сильна всем неприятелем будет»⁴³. Гетьман сказав послу, що з Польщею й Литвою мир буде лише тоді, коли вони «уступят... по тем границам, как владели благочестивые великие князья, а мы в подданстве и в неволе быти у них не хотим»⁴⁴.

І пізніше Б. Хмельницький звертався до часів князя Володимира, щоб обґрунтувати певні положення. Так, у листах до царя Олексія Михайловича і патріарха Никона від 25 і 26 травня 1654 р. гетьман просив підтвердити привілеї київського митрополита, посилаючись при цьому на права, надані ще князем Володимиром у часи Київської Русі⁴⁵. Таким чином, з ім'ям і часом князя Володимира гетьман пов'язував єдність Русі, її кордони.

Крім загальних тверджень, посилянь на авторитет «древніх князів» («з віков благочестивих князів», «блаженні княжата») ⁴⁶, у документах Б.Хмельницького наводяться конкретні імена, зокрема, Всеволод Ярославович як фундатор Києво-Видубецького монастиря ⁴⁷, Володимир Мономах, князь Лев. При ознайомленні з цими документами привертають увагу також посилення гетьмана на привілеї, дані польськими королями православної церкві та шляхті, містам, козакам. У них наголошується, зокрема, на їх порушенні, нехтуванні ними перед Визвольною війною, що було однією з причин останньої. У документах Б.Хмельницького імена королів зустрічаються не дуже часто. З найдавніших згадується Владислав III, король польський і угорський. Він вів успішні війни з турками в XV ст., уклав з ними мирну угоду, а потім, не підготувавшись до війни (1444 р.), порушив її, внаслідок чого був розгромлений і загинув під Варною ⁴⁸. Про ці події Б.Хмельницький нагадав у 1654 р. в листі до кримського хана. Будучи зацікавлений у збереженні миру, гетьман не хотів, щоб Мехмет-Гірей порушив раніше укладену угоду, а тому писав йому: «Не даючи найменшого приводу до розірвання приязні, ми добре пам'ятаємо, що господь бог суворо карає за зламання присяги. Так колись суворо покарав він за клятвopорушення короля Владислава, який, присягнувши на вічну приязнь його милості турецькому султанові, порвав з ним і з військом своїм під Варною марно загинув. Зваживши це і уникаючи гніву божого, ми ніяк не можемо й не хочемо порушувати присягу» ⁴⁹.

Позитивно оцінював гетьман ставлення короля Стефана Баторія до козацтва. В листі до трансільванського князя Юрія Ракоція Б.Хмельницький 7 грудня 1648 р. згадував: «Адже блаженної пам'яті твій попередник Стефан Баторій з цієї ж країни, від якого багато привілеїв і вільностей ми маємо і тепер, укрит нас, наче своїх синів, своєю доброзичливістю, немо крилами». Саме тому, писав гетьман, він бажає бачити Юрія Ракоція (який претендував на польський престол) «опікуном і королем Польщі» ⁵⁰. Цей приклад автор листа досить вдало використав для того, щоб проводити свою політичну лінію.

Отже, особливістю історичних поглядів Б.Хмельницького було те, що він здебільшого посилявся на приклади не глибокої давнини, а тих часів, свідками подій який стали багато його сучасників. Саме тому, з усіх польських королів напередодні Визвольної війни найбільше уваги він приділив Владиславу IV та його політиці.

Б. Хмельницький не раз говорив про ставлення православних князів до монастирів. У документах, які збереглися, він згадує «славное памяти Раину княжну Вишневецкую»⁵¹. І на цьому фоні ще яскравіше вимальовується жорстокість відступника ополченого та окатоличеного князя Ієремії Вишневецького, який був ворогом Визвольної війни, а тому, незважаючи на походження останнього, гетьман засуджував його.

Як вказувалося вище, Б. Хмельницький цікавився історією козацтва. Однак, згадуючи про роль козацтва в минулому, він дуже рідко наводив конкретні прізвища, за винятком гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Так, у листі до царя Олексія Михайловича від 27 травня 1654 р. Б. Хмельницький писав: «Перед нами бывший гетман Войска Запорожского Петр Конашевич-Сагайдачный в память свою, за спасение души, во славу же христу богу нашему воздвиг церков в Киеве Богоявления, идеже ныне училище монатыря., от которыя многия изыдоща в целомудрии и любомудрии...»⁵² В універсалі від 9 січня 1656 р., даному Братському монастирю, також називається «славное памяти Сагайдачный» як будівничий церкви⁵³.

Не викликає сумніву, що Б. Хмельницький, коли став гетьманом, знайомився різними шляхами з давнім минулим України. Про це він сам згадує в 1652 р. Ігумен Нікольського Пустинного Київського монастиря, писав гетьман, «...показував нам листи, права и привілея давние»⁵⁴.

Як зазначалося раніше, Б. Хмельницький підтримував контакти з відомими вченими, що досліджували різні питання історії, високо цинив їх. Наприклад, у листі до царя Олексія Михайловича від 25 травня 1654 р. гетьман характеризував Феодосія Софоновича так: «искусен муж и премудр и на всяко дело вере нашей благочестивой потребен»⁵⁵. Про тогочасного відомого письменника Інокентія Гізеля Б. Хмельницький у згаданому листі до царя від 27 травня 1654 р. писав як про «пречесного» діяча, що, «бывши учителем монастыря Брацкого, училищ киевских, послужил много церкви божей учением и за веру много пострадал...»⁵⁶

Вважаємо, що історичні погляди Б. Хмельницького заслуговують на ґрунтовне спеціальне дослідження.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Крип'якевич І.П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн.—1957.—№ 1.—С.94—105; Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з

історії економічної думки на Україні. — К., 1956. — С. 85—101; *Веселаго В. В.* Економічна політика і економічні погляди Богдана Хмельницького в галузі ремесла та промислів // Наукові записки Львівського політехнічного Ін-ту. — Львів, 1968. — Вип. 65. — С. 1—33.

² *Єдлінська І. Я.* Питання історичного синтаксису української мови: На матеріалах листів Богдана Хмельницького. — К., 1961.

³ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 84.

⁴ *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.* Составил Самоил Величко. — К., 1864. — С. 300.

⁵ *Історія української літератури.* — Т. I. — К., 1967. *Давня література.* — С. 218—219. В цьому томі подано ґрунтовний літературознавчий аналіз полемічних творів другої половини XVI і XVII ст.

⁶ *Крип'якевич І. П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького. — С. 103.

⁷ *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1970. — С. 12—15.

⁸ *Ісаєвич Я. Д.* Невідома пам'ятка української історіографії другої половини XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1970. — № 2. — С. 66—68.

⁹ *Історія української літератури.* — Т. I. — С. 163—166.

¹⁰ *Шевченко Ф. П.* Дипломатична служба на Україні під час визвольної війни 1648—1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — Вип. I. — К., 1964.

¹¹ Цит. за: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — С. 72.

¹² Там же.

¹³ *Документи Богдана Хмельницького.* — К., 1961. — С. 24.

¹⁴ *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.* — Т. 2. — М., 1954. — С. 108.

¹⁵ *Документи Богдана Хмельницького.* — С. 69.

¹⁶ Там же. — С. 44, 48.

¹⁷ *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 2. — С. 108.

¹⁸ Там же. — С. III.

¹⁹ *Документи Богдана Хмельницького.* — С. 264, 563, 595.

²⁰ Там же.

²¹ Там же. — С. 76.

²² *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 2. — С. 108.

²³ *Крип'якевич І. П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького. — С. 97—98.

²⁴ *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 2. — С. 108—109.

²⁵ Детальніше про козацтво як стан див: *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 19—28, 169—209.

²⁶ *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 2. — С. 108.

- ²⁷ Документи Богдана Хмельницького. — С. 84.
- ²⁸ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки. — К., 1904.
- ²⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 567.
- ³⁰ Там же. — С. 118.
- ³¹ ЦДАДА Росії.—Ф. «Посольський приказ. Відносини Росії з Польщею», 1650, ствп.1, арк.296.
- ³² *Шевченко Ф.П.* Участь представників різних народностей у визвольній війні 1648—1654 рр. на Україні // Укр. іст. журн.—1978.— № 11.— С.10—22.
- ³³ Документи Богдана Хмельницького. — С. 525, 549, 601, 605.
- ³⁴ *Крип'якевич І.П.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI—на початку XVII ст. // Укр. іст. журн.—1966.— № 2.— С.82—84; *Бойко І.Д.* Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // Укр. іст. журн.—1966.— № 2.
- ³⁵ Документи Богдана Хмельницького. — С. 65, 105, 233, 298.
- ³⁶ Там же. — С. 105, 193.
- ³⁷ Там же. — С. 201, 321, 474.
- ³⁸ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 109.
- ³⁹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 201.
- ⁴⁰ Там же. — С. 501—502.
- ⁴¹ Там же. — С. 286—287, 298, 357, 373.
- ⁴² Там же. — С. 105—106, 193.
- ⁴³ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 152.
- ⁴⁴ Там же. — С. 154.
- ⁴⁵ Документи Богдана Хмельницького. — С. 349, 353.
- ⁴⁶ Там же. — С. 326, 332, 502.
- ⁴⁷ Там же. — С. 367.
- ⁴⁸ История Польши. — Кн. I. — М., 1954. — С. 128—129.
- ⁴⁹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 396.
- ⁵⁰ Там же. — С. 84—85.
- ⁵¹ Там же. — С. 421, 423, 425.
- ⁵² Там же. — С. 354—355.
- ⁵³ Там же. — С. 467.
- ⁵⁴ Там же. — С. 262.
- ⁵⁵ Там же. — С. 351.
- ⁵⁶ Там же. — С. 356.

**СПОДВИЖНИК
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
АНТОН ЖДАНОВИЧ**

Серед славетної плеяди українських державотворців середини XVII ст. помітне місце належить київському полковнику Антону Ждановичу (роки народження і смерті джерелами не зафіксовані), активна політична діяльність якого припадає на кінець 40-х — 50-ті роки XVII ст. Саме з початком Визвольної війни українського народу розпочинається його стрімкий злет на вершину державної влади України, коли в 1649 р. сотник реєстрового Чигиринського полку Антон Микитович Жданович був призначений полковником Київського полку. Будучи сподвижником Богдана Хмельницького, Жданович проявив себе не лише як розсудливий політик, але й як талановитий дипломат, оскільки неодноразово очолював важливі місії Української держави до Туреччини, Польщі та Росії, і неабиякий полководець під час буремних подій Визвольної війни середини XVII ст. І хоча джерела не однаковою мірою зафіксували всі сторони життя і діяльності А. Ждановича, все ж основні штрихи до політичного портрету полковника відтворити можна, оскільки не всі ще наявні дослідницькі можливості були використані попередніми істориками.

Найраніші з відомих фактів про ратні справи А. Ждановича припадають на весну 1650 р. Саме 24 травня Богдан Хмельницький наказав київському полковнику підготуватися і 26 травня вирушити на чолі 300 козаків до Полтави, щоб згодом взяти участь в поході татар на Північний Кавказ (попередня домовленість про який була досягнута з ханом на початку травня)¹.

Одні з перших відомостей про дипломатичну діяльність А. Ждановича датуються серединою 1650 р. Так, в листі від 24 липня Б. Хмельницький сповіщав султану, що до Стамбулу відбуває українське посольство на чолі з київським полковником А. Ждановичем. І одразу ж в кінці липня 1650 р. українська місія відправилась в Царгород (в складі посольства джерела також згадували сотника П. Коланченка та якогось грека з Білої Церкви). На переговорах козацькі посланці сповістили, що гетьманський уряд бере на себе зобов'язання підтримувати дружні стосунки з Туреччиною та Кримом, а також буде запобігати морським походам козаків та іншим ворожим щодо

Османської імперії акціям. Натомість від турецької сторони А. Жданович домагався отримати запевнення, що Туреччина надасть Україні військову допомогу у випадку нападу на останню Польщі. Українська сторона також добивалася заміни молдавського правителя В. Лупула Мойсеєм Моголою. Загалом діяльність посольства на чолі з А. Ждановичем, яке перебувало у Стамбулі більше трьох місяців, була успішною і свідчила про значні досягнення української дипломатії. Козацькі посланці, яких приймали з найвищими почестями, 6 листопада в супроводі Осман-аги та з дарами повернулися в Україну, привізши з собою зобов'язання султана про військову допомогу Хмельницькому у випадку відновлення військових дій з боку Польщі. Гетьману дозволялося залишати при султанському дворі постійного резидента, а кримським, молдавським та валаським військам було наказано бути готовими в будь-який час вирушити на допомогу українському гетьману².

Проте на кінець 1650 р. кримський хан вже відмовлявся поставити Хмельницькому необхідну кількість військ, мотивуючи це важким молдавським походом, і обіцяв лише 12 тис. татар. Така позиція Криму та загальне похолодання у відносинах із Портою робили необхідним нове посольство. Останнє на чолі з київським полковником А. Ждановичем знову було направлене Хмельницьким у грудні 1650 р. до Стамбулу і головною своєю метою мало збереження та зміцнення дружніх відносин з Туреччиною³.

Потепління відносин між Портою та Україною, чому значною мірою сприяли і місії Антона Ждановича до Царгороду на початку 1651 р., далось взнаки. Вже в березні 1651 р. великий візир Меле-Ахмет-паша наказував кримському хану прийти з військом в Україну для підтримки Хмельницького⁴, загони якого навесні зазнали декількох поразок. Проте хан хоча й прибув до гетьмана, та все ж не виявляв готовності активно воювати на боці останнього. Фактична зрада татар в битві під Берестечком (червень 1651 р.) була чи не головною причиною поразки козацьких військ.

В той час як основна частина військ Хмельницького була сконцентрована на Волині, полковник А. Жданович організовував оборону Києва від наступу литовської армії Радзивіла, яка вторглася в Україну. Крім військ київського полковника, які розташувалися в Чорнобилі, на Поліссі були також війська Гаркуші та двотисячний гарнізон корсунського полку під керівництвом Мозири в самому Києві. Приблизно в десятих числах липня 1651 р. Богдан Хмельницький побував у Києві й

наказав А. Ждановичу організувати оборону міста⁵. Проте рішучі дії литовських військ забезпечили останнім успіх в боях на півночі України. Загони Радзивіла та Мирського розбили п'ятнадцятитисячний корпус чернігівського полковника Небаби В після поразки військ Гаркуші на Ірпені наблизились до Києва. Жданович зі своїм загonom зустрівся з литовськими військами під командуванням Гонсевського за 15 верст від Києва. Ось як про цю битву писав 7 серпня 1651 р. російський посол Г. Богданов: «киевский полковник Онтон с казаками, не допуская польских людей до Києва встретил за 15 верст, и польские люди с казаками учинили бой и бились во весь день. И казаки польских людей побили и до Києва их не допустили»⁶. Проте сили для тривалої оборони Києва у А. Ждановича були недостатні, саме місто для цього теж було мало придатним, бо, як писав той же Богданов «в Києве города и крепостей никаких нет и в осаде сидеть от воинских людей негде»⁷. Та й чекати відчутної підмоги від основних сил гетьмана через бої під Берестечком теж не доводилося. Тому реально оцінивши ситуацію, київський полковник прислухався до увіщувань митрополита Сильвестра та печерського архимандрита Йосипа Тризни без бою здати місто, щоб зберегти останнє від руйнувань⁸. А згодом, накопичивши сили, вигнати литовські війська з Києва.

З важкою душею залишало військо давню руську столицю. Вниз по Дніпру з міста відпливали всі, хто не бажав залишатись на милість переможцям. А митрополит та архимандрит надси- лали загарбникам які 25 липня вступили в Київ листа з проханням помилувати місто та людей⁹.

Богдан Хмельницький, дізнавшись про відступ А. Ждановича та здачу Києва, дуже сильно розгнівався на київського полковника, «потому, что он то учинил недобро: самой стольной город и церкви божи, и святые мощи, откудова православная христианская вера зачалася и возсияла яко солнце, выдал в людские и еретические руки на поруганье»¹⁰. І навіть пригрозив Ждановичу, що полковник буде «каран войсковым каранием» за те, що «он Киев покинул без его гетманського розказання»¹¹. Митрополиту Хмельницький теж послав гнівного листа, в якому засудив позицію духовного пастиря щодо відступу козаків і вказав, що «сму митрополиту, смерти бояться не годитца, хотя за православную христианскую веру и постражет, и он от господа бога венец воспримет»¹².

А. Жданович, розуміючи стан гетьмана і незважаючи на погрози останнього продовжував підготовку до звільнення Києва від литовських військ, які перейшли до грабунків, насильств,

пљундрування церков та монастирів міста. Тим паче, що Хмельницький на підмогу київському полковникові надіслав ще козаків Білоцерківського і Уманського полків¹³.

За планом Ждановича Мозирі з корсунськими козаками наказувалось таємно підпливти Дніпром і спалити литовські байдаки. Одночасно Гаркуша та Жданович повинні були атакувати Київ з двох боків. Велись також переговори з міщанами, щоб ті під час штурму запалили свої будинки і створили в місті паніку. До участі в битві були залучені і татари.

Проте неузгодженість дій козаків, кмітливість литовських полководців та пасивність татар провалили всю військову операцію, яка проводилась на початку серпня 1651 р. Мозира з загоном замість того, щоб таємно пливти по Дніпру, вирішив йти правим берегом позаду корпусу Гаркуші, який намагався атакувати місто з південного заходу. Пересування військ помітили литовці і, незважаючи на великий пожар та переполох, піднятий в Києві городянами, атакували козаків ще на околицях міста. Радзивіл послав проти Гаркуші великий загін на чолі з Нольдом. Бій розгорнувся за Золотими Воротами на березі Либеді. Спочатку козаки тіснили литовський корпус, але нерішучість татар, які так і не перейшли Либідь, залишаючись на протилежному березі, не дала можливості закріпити успіх і підійти до міських стін. Одночасно литовська флотилія напала на шеститисячний загін А. Ждановича, який плив проти течії, щоб висадитись і штурмувати місто. Натиск був настільки сильним і несподіваним (оскільки на той час за планом Мозира вже мав спалити литовські байдаки), що змусив Ждановича з загоном відступити¹⁴. Проте литовці вже не могли спокійно почуватися в з значною мірою спаленому місті. А активні дії А. Ждановича проти загарбників не давали можливості останнім просуватися вглиб козацької України, де Б. Хмельницький продовжував збирати нове військо для боротьби. Згодом литовські війська взагалі відступили від Києва і на початку вересня 1651 р. об'єдналися поблизу Василькова із польською армією, яка підійшла з-під Берестечка.

Протягом 1652—1653 рр. становище Української держави дедалі погіршувалося (незважаючи на блискучу військову перемогу під Батогом). Напруження внутрішніх сил досягало максимуму, погіршилися стосунки із Кримом та Портою, а прорахунки в оцінці геополітичної ситуації призвели до оформлення антиукраїнської коаліції (середина 1653 р.). Все це в поєднанні з безпосередньою військовою загрозою від великої польської армії, яка під командуванням короля Яна Казимира

рушила на Україну, робило ситуацію критичною. В подібних умовах неабияке значення набувала дипломатія, уміння використати протиріччя між Росією, Туреччиною та Польщею. Тому на одній із старшинських рад Б. Хмельницький поставив питання про перехід України у підданство до турецького султана, щоб спершись на війська останнього, продовжити боротьбу проти Речі Посполитої. Ось як про це розповідав І. Виговський посланцям Росії А. Матвееву та І. Фоміну на початку червня 1653 р.: «была рада у гетмана со всеми полковники чтоб поддатца к турскому султану, и все полковники приговорили на то, что поддатца, oprичь киевского полковника Онтон Ждановича». Зі слів генерального писаря посли також довідались, що першому згодом все ж вдалося переконати Б. Хмельницького та старшину не приймати турецького протекторату, а дипломатичним шляхом добиватись від Польщі збереження умов Зборівських статей: «и гетман до мене слушал и почел ко мне добр бить по прежнему, а киевского полковника Онтон Ждановича послал до короля и панов рады»¹⁵. Посольство А. Ждановича, яке було відправлене до короля зразу ж на початку червня 1653 р., мало запропонувати польській стороні, «чтоб оне были в згоде против договору под Збором (Зборовом. — А. Г.). А будет згоды такой не будет, и оне Украину всю покинут и пойдут в города к великому государю»¹⁶.

Враховуючи значний дипломатичний досвід А. Ждановича, Хмельницький крім письмового послання королю, ще дав київському полковнику таємне доручення вести переговори нібито від імені більшості козаків, незадоволених в одних випадках протурецькою, а в інших проросійською політикою гетьмана (нібито за спиною останнього). Проте дипломатична місія Ждановича цього разу не дала бажаних результатів. Посольство, яке під керівництвом київського полковника 26 червня з'явилося до обозу польською війська під Глиняни, не було прийняте королем Яном Казиміром. З козацьким посланцями зустрівся лише вороже настроєний гетьман С. Потоцький, якому й було зачитано лист Б. Хмельницького. У ньому говорилося: «просим покорно чтоб на будущее время его величество король благоволил сохранить Зборовский договор, данный Запорожскому Войску; чтоб наши русские церкви и монастыри, согласно с правами их оставались неприкосновенными с своими именами, а уния была бы уничтожена, как в Польском Королевстве, так и Великом княжестве Литовском. Если же король и Речь Посполитая не будут к нам милостивы, то мы, не желая более кровополития, иными способами будем промышлять о своей безопасности»¹⁷. Неприхована ультимативність листа, як і сподівалась делегація,

викликала різко негативне враження. І тоді Жданович перейшов до реалізації таємної частини місії. Полковник сповістив Потоцькому, що козаки в більшості своїй незадоволені Хмельницьким за його політику зближення з Портою і бажали б залишитись під владою польської корони, але при умові дотримання Зборівських статей та ліквідації унії: «Наше сумління здригається й обурюється, оскільки Хмельницький пообіцяв туркам не лише побратися з ними в дивані турецькому, але й побусурманитися, для чого вже прислано від Порти царедворця, щоб вислухати присягу Хмельницького»¹⁸.

Проте польська сторона, маючи надію на успіх своїх подальших військових операцій, і слухати не хотіла про ліквідацію унії та відновлення Зборівських статей. Гетьман С. Потоцький, «скликавши рицарське коло й вислухавши подану супліку, вчинив послові (Ждановичу. — А. Г.) таку відповідь, що не для Хмельницького, а для Запорозького Війська проситиме короля відновити його ласку, та й то тоді, коли військо прише до рук королю самого Хмельницького, а царедворця, якого прислано від Порти вислухати присягу Хмельницького, хай Військо затримає при собі. Коли військо те зробить, то може виглядати собі й комісарів, щоб учинити для себе зносіші трактати. А посол козацький хай залишиться в закладі королівському війську і виправить від себе з такою гетьманською відповіддю до козацького війська когось простішого»¹⁹. На це А. Жданович відповів: «мене прислано до королівської величності не для закладу, а в посольстві, і не через кого іншого, а через мене повинна дійти до Війська; що мене послало, відповідь його королівської величності й твоєї вельможності»²⁰. Проте, незважаючи на доводи, що військо може розгніватися з приводу ув'язнення посольства, Жданович та інші козацькі посланці були затримані і лише кілька чоловік було відпущено з різким листом-відповіддю до Хмельницького. Ось як про це сповіщав російський посол А. Уривков: «и король де полковника Онтон велел засадить, а казаков четырех человек отпустил к гетману. И те де казаки пришли при нем в Чигирин. А засадили де того полковника у короля для того, что король хочет с чекасцы битца, а миру с ними не хочет»²¹. Інший посол Росії І. Фомін на початку серпня 1653 р. так описував приїзд відпущених козаків: «тому же де ныне две недели пришли из города Львова два человека казаков Роман Летеженка да Савка Скобиенка, которые посланы были от гетмана с посланником киевским полковником с Онтоном Ждановичем, а сказали что король их отпустил изо Львова к гетману с вестью, что гетманский

посланник Онтон отдан за крепкую варту»²². Таким чином, як вважають сучасні дослідники²³, Польща остаточно відкинула можливість політико-дипломатичного порозуміння з державою Богдана Хмельницького, взявши курс на виключно військове розв'язання «української проблеми».

Дізнавшись в середині липня 1653 р. про невдачу українського посольства, Б. Хмельницький зразу почав вживати заходи до звільнення Ждановича та товаришів. В кінці 1653 — на початку 1654 року гетьман намагався звільнити київського полковника через посередництво кримсько-турецької сторони, яка на одній із зустрічей з поляками підняла вказане питання. Із слів В. Бутурліна відомо, що «просил де Сефарказы-ага у ляхов на том съезде киевского полковника Онтон, который послан наперед сего от гетмана к королю в послех, и его задержали»²⁴. Проте король, який не бажав просто так звільнити Ждановича з ув'язнення, вже в квітні 1654 р. сам запропонував Хмельницькому обміняти полковника та інших послів на полонену козацьким військом литовську шляхту (про що зазначалося в листі Яна Казимира від 4 квітня)²⁵. І вже незабаром в середині травня до Хмельницького від Я. Радзивіла (в таборі якого перебувало на той час затримане українське посольство) було відпущено одного із послів Івана Якимовича (київського полкового писаря) для з'ясування деталей обміну полоненими²⁶. У наступний час справи з обміном просувались досить повільно. Фактичне звільнення українського посольства відбулося лише восени 1654 р.

Після півторарічного періоду вимушеної бездіяльності А. Жданович активно включився в дипломатичну роботу гетьманського уряду. Лише 23 вересня полковник повернувся з полону, а вже 28 вересня 1654 р. він разом із Якимом Сомченком на чолі чергового посольства відбув з України до Москви²⁷.

Протягом наступних двох років документи фіксують в основному адміністративну та судову діяльність Антона Ждановича. Останній, як правило, направлявся «від його милості пана гетьмана для слідства в різних ділах» дізнаватися, «хто чинить розорення і царської величності людям неправду і грабіж, таких розшукувати і розправу чинити і кожного винного, на кого б таке злодійство припадало, горлом карати і кари інші чинити»²⁸. Відомо, що А. Жданович очолював послану Б. Хмельницьким в Білорусію (1656 р.) комісію для розслідування справи з приводу перевищення своїх повноважень Іваном Нечаєм (цього вимагав царський указ та російські воєводи)²⁹. В 1656 р. вже в якості генерального судді А. Жданович розглядає різноманітні кримінальні справи; розв'язує майнові спори та різноманітні конфлікти.

Так, за дорученням Б. Хмельницького генеральний суддя А. Жданович разом із Федором Виговським в 1656 р. розглядали спір між Печерським та Видубицьким монастирями про переважне право володіння киево-видубицьким перевозом на Дніпрі. Комісія на чолі з Ждановичем визнала докази Видубицького монастиря більш вагомими і залишила зазначений перевіз за останнім³⁰.

Джерела також фіксують участь генерального судді в роботі міських судів. Зокрема, в 1656 р. Жданович засідав у суді міста Борисполя³¹.

В даний період зростають і маєтності А. Ждановича. До вже існуючих він намагався долучити також «пустуючі містечка» Обухівку, Германівку, Любеч та село Королівку. На них він у 1656 р. прохав царя видати грамоту³².

Проте вже в кінці 1656 р. А. Жданович знову готувався до нових ратних справ. В другій половині грудня 1656 р. Б. Хмельницький вирішує надіслати козацький корпус на чолі із Ждановичем на допомогу трансільванському князю Д'єрдю II Ракоці, який готувався до наступу на Польщу. До складу козацького війська передбачалось залучити Київський, Білоцерківський, Переяславський полки та добровільців. Війську, яке вирушало в похід під керівництвом наказного гетьмана А. Ждановича, на початку січня було наказано доброзичливо ставитись до тих шляхтичів, які прихильно відносилися до Війська Запорозького: «Жеби нікому утяженья не було, хто при ласце нашої і Войску Запорозому зостават будет». Зокрема, Ждановича було зобов'язано слідкувати за тим, щоб його козаки не чинили шкоди та насильства у маєтностях брацлавського підкоморія, князя С. Четвертинського³³.

На початку січня 1657 р. 30-тисячна армія князя Ракоці розпочала наступ на Річ Посполиту і в 20-х числах вже була в межах Галицької землі, де в районі Перемишля на початку лютого до неї приєднався 20-тисячний корпус А. Ждановича³⁴. Опинившись перед безпосередньою військовою небезпекою коаліційних (трансільванських, українських та шведських) військ, Польща значно активізувала свою дипломатичну діяльність. Вже в перших числах березня 1657 р. до Хмельницького прибув посол С. Беневський з метою схилити гетьмана до рішення повернутись під владу польської корони на основі підписання «вічного миру» та відкликати корпус Ждановича³⁵. Проте Хмельницький не пішов на таку угоду.

Тим часом Ракоці спрямував війська до Львова, щоб зайняти місто. Як тільки Ждановичу став відомий даний намір, він одразу ж сповістив Хмельницькому про плани трансільванського князя, який на даний момент проголосив себе протектором Польщі. Вже

9 березня 1657 р. гетьман України посилає козакам Ждановича універсал з наказом прихильно ставитися до львів'ян. Іншим універсалом Хмельницький заспокоював жителів міста з приводу підходу союзницьких військ, хоча й рекомендував магістрату Львова уникати прийняття підданства Трансільванії чи Шециї³⁶.

Подальший хід військових дій був загалом успішний для трансільванських та українських військ, яким вдалося захопити Брест та інші міста. Проте з середини травня становище коаліційних військ погіршилося. Карл X залишив Ракоці в Польщі і, прихопивши з собою чимало козаків, відступив, покинувши союзників напризволяще. Одночасно і без того натягнуті відносини між Ракоці і козаками в другій половині травня 1657 р. переросли у відкритий конфлікт. За свідченням трансільванського посла в Україні Шебеші Жданович в той період скаржився, що Ракоці не ділиться з ним та полковниками всією інформацією, дивиться на козацьке військо «не як на союзників, а так, як на молдавського та мултянського воеводу»³⁷.

Подальший хід подій (укладення договору Польщі та Австрії; спустошливий рейд польських військ по території Трансільванії; загострення суперечностей між Ракоці та Ждановичем та ін.), незважаючи на те, що коаліційним силам вдалося 9 червня здобути Варшаву, поставили всю кампанію союзників під удар. Д'єрдь II Ракоці починаючи з 11 червня 1657 р., вже шукав шляхів порозуміння з Польщею і перешкоджав козакам вести воєнні дії проти поляків. Зважаючи на конфлікт між Ракоці та Ждановичам, а також через безпосередню військову загрозу татарського вторгнення, Хмельницький 15 червня наказав козацькому корпусу разом з Ракоці рухатися в район Кам'янця-Подільського. В цей же час наказний гетьман А. Жданович та полковники вирішують залишити трансільванського князя й повернутися в Україну. В 10-х числах липня корпус Ждановича відокремився від військ Ракоці і в середині місяця з'єднався з армією Ю. Хмельницького, яка поспішала їм на допомогу³⁸.

Богдан Хмельницький, дізнавшись 19 липня про відхід Ждановича, (не знаючи, що Ракоці сам був ініціатором переговорів із С. Потоцьким, та намагаючись зберегти дружні стосунки із Трансільванією), сповістив послу Ф. Шебешу, що готовий покарати тих «хто дав причину до сеї ганьби», і тут же віддав наказ стратити наказного гетьмана й полковників, винних у залишенні війська Ракоці³⁹. Чи справді Хмельницький передбачав стратити Ждановича, чи це був лише дипломатичний хід, сказати важко. Але одному з останніх наказів великого гетьмана судилося залишитись нездійсненим (27 липня 1657 р. Богдан Хмельницький помер).

А. Жданович повернувся в Україну, і в серпні 1657 р. джерела зафіксувати його перебування в Києві. Антон Микитович Жданович не лише пережив свого гетьмана, але й зумів залишатись на вершині політичної влади України ще впродовж декількох років. Зокрема, за гетьманування І. Виговського, який високо цінував досвід Ждановича, останній неодноразово очолював посольства України. В червні 1658 р. його передбачалося послати на віленську комісію, що мала вирішувати питання про надання польської корони Олексію Михайловичу⁴⁰.

Після переходу гетьманської булави до Юрія Хмельницького (вересень 1659 р.) А. Жданович, як і І. Виговський, відбув до Польщі. Новий договір, який був укладений в жовтні 1659 р. між Росією і Україною, не лише «укоротив права» останньої, але й перекреслив політичну діяльність Антона Ждановича в Україні (по крайній мірі, поки остання залишалась під «великою рукою» російських государів). Зокрема, в статті десятій, яка називалась «Про інших здаників його царської величності» було записано: «Тих, що були у змові зі зрадником Івашком Виговським, — Гришко Гуленецький, Самошка Богданов, *Антошка Жданов* (підкреслено нами. — А. Г.), Герман і Лобода, — то тим навіки на все життя не бути у військовій і таємній раді і ні в якому уряді. А коли хто вчинить супротивне до цієї статті: прикличе їх у раду і покладе на них якийсь уряд, то ті каратимуться смертю»⁴¹.

Одне з останніх свідчень про Антона Ждановича датується початком 1660 р., коли польська армія під командуванням гетьмана Потоцького осаджувала Могилів, в якому оборонялись прихильники Ю. Хмельницького. В цих боях поляки були розбиті, а Жданович, що був у польському війську, потрапив у полон⁴². Подальша його доля невідома.

Ось таким бурхливим, а часом і драматичним були життя та політична діяльність відомого державного діяча України, дипломата й полководця, одного з найближчих соратників великого гетьмана, якого сам Хмельницький (за деякими свідченнями) називав своїм першим правонаступником і володарем гетьманської булави. Пізніше це знайшло своє відображення в думі «На смерть Хмельницького» (1657 р.):

Панове молодци! Добре вы дбайте

Соби гетмана поставляйте,

Бо я стар, болю,

Бильше гетманом не здолюю!..

Коли хочете, панове, Антона Волочая Киевского...⁴³

- ¹ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 110.
- ² *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования. — Кн. 4. — Т. 9. — СПб., 1904. — С. 362, 380, 385.
- ³ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 235.
- ⁴ *Костомаров Н. И.* Указ. соч. — С. 385.
- ⁵ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Хроніка. — С. 135.
- ⁶ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — Т. 3. — М., 1954. — С. 115.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Там же. — С. 114.
- ⁹ *Костомаров Н. И.* Указ. соч. — С. 441—442.
- ¹⁰ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 114.
- ¹¹ Там же.
- ¹² Там же. — С. 114—115.
- ¹³ *Костомаров Н. И.* Указ. соч. — С. 453.
- ¹⁴ *Костомаров Н. И.* Указ. соч. — С. 454.
- ¹⁵ Воссоединение Украины с Россией. Т. 3. — С. 307.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Памятники Киевской комиссии — т. III. — С. 3, 54—56. Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 61.
- ¹⁸ Самійло Величко. Літопис. — Т. I. — К., 1991. — С. 115.
- ¹⁹ Там же. — С. 115—116.
- ²⁰ Там же. — С. 116.
- ²¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 349.
- ²² Там же. — С. 352.
- ²³ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. — С. 334.
- ²⁴ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 453.
- ²⁵ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Хроніка. — С. 183.
- ²⁶ Там же. — С. 185.
- ²⁷ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 309.
- ²⁸ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 519—532.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Киевская старина. — 1882. — Т. IV. — С. 369.
- ³¹ Акты Бориспольского мейского уреда. 1612—1699 гг. — Б. М., б. д. — С. 53. 32. Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 541.
- ³³ Цит. за *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. — С. 456.
- ³⁴ Там же. — С. 457; Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 74.

³⁵ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Хроніка.— С.233

³⁶ Там же.— С.233—234.

³⁷ Там же.— С.238.

³⁸ Там же.— С.240—243.

³⁹ Там же.— С.244.

⁴⁰ *Русский биографический словарь*.—Т. VII.—Петроград, 1916.—С.14

⁴¹ *Самійло Величко.* Літопис.—Т. I.—С.273.

⁴² *Русский биографический словарь*.—Т. VII.—С.14—15.

⁴³ *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования.—
Кн. 4.—Т. 9.—С.708.

Віктор Брехуненко

ДОНСЬКЕ КОЗАЦТВО ЯК ЧИННИК ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького постійно привертала увагу дослідників, а отже досить ґрунтовно висвітлена в історії. Однак відтворення цілісного полотна міжнародних взаємин, пов'язаних з Визвольною війною українського народу середини XVII ст., й всеохоплююча реконструкція цієї доленосної доби в українській історії гальмується внаслідок недостатньої вивченності деяких проблем. Серед них чи не найменш дослідженими є стосунки України з Військом Донським, особливо їх вплив на розвиток тогочасних подій. Деякі дослідники висловлювали необґрунтовані судження з даного питання. Зокрема, потребує докорінного перегляду теза про дружній характер цих стосунків¹. Хибним є й твердження про транспортування з Дону в Україну зброї² тощо.

Найбільш цінні розвідки з досліджуваної тематики належать М. Грушевському та О.Гермайзе. Оцінюючи стан українсько-донських контактів у 1648—1654 рр., М.Грушевський слушно зауважував, що одним з шляхів підтримки Москвою запорожців Б.Хмельницький вважав заохочення царським урядом участі у бойових діях в Україні Війська Донського³. Дослідник також звернув увагу на події кінця 1649—початку 1650 рр.—періоду особливого напруження в українсько-донських взаєминах, причини якого, однак, безпідставно вбачав у прагненні гетьмана «зайняти увагу козацтва планами різних воєн та добичливих

походів і відвернути від менш приемних справ, таких як реєстр, повернення польських урядників та панів і т.п.»⁴

З наведеною думкою М. Грушевського погодився О. Гермайзе⁵, який у статті «Україна та Дін у XVII ст.» присвятив проблемі окремий параграф. Він розглянув наміри Б. Хмельницького добитися від донців військової допомоги, протиріччя між Українською козацькою державою та Військом Донським у 1649—1650 рр., перебіг взаємин між ними у 1654—1657 рр.⁶ Проте дослідник використав переважно донські справи (ф. III Російського державного архіву давніх актів), внаслідок чого чимало аспектів залишилося поза його увагою або розроблені поверхово. Викликають заперечення й окремі узагальнення.

Роль Війська Донського у подіях в Україні зумовлювалася місцем, котре, виходячи з тодішніх реалій, вона могла гіпотетично посісти у політичних комбінаціях навколо українсько-польського протистояння. Б. Хмельницький враховував такі фактори: по-перше, взаємини українського та донського козацтва давали підстави розраховувати на військову допомогу донців. Серцевиною українсько-донських стосунків був мілітарний союз проти турок і татар, а також захист козацьких вольностей (неодноразово вони заявляли про готовність спільних дій проти третьої сторони — Москви чи Польщі — для захисту станових інтересів⁷); по-друге, з 30-х років відносини донського козацтва з московським урядом нормалізувалися, внаслідок чого донці могли впливати на офіційну Москву в бажаному для України напрямі; по-третє, за умови нагальної потреби у встановленні союзницьких зносин з Кримом, нейтралізації, а згодом переходу на бік Москви Війська Донського його морські походи провокували виникнення кримсько-московського конфлікту з втягненням у нього України. Це означало б, по суті, крах усіх помислів і надій гетьмана.

Вже перший крок майбутнього володаря України стосовно Війська Донського показав його стратегічні наміри. Прагнучи створити сприятливі умови для розгортання бойових дій, гетьман, як неодноразово зазначалося в історіографії⁸, поряд з спорядженням посольства до Криму направив гонців на Дон з конкретною метою. За свідченням донського отамана Тимофія Іванова, «а с весны де черкасы запорожские, как збирались на ляхов, присыдди на Дон в Войско для людей»⁹. Ймовірність певних походів Б. Хмельницького щодо встановлення стосунків з Військом Донським прогнозувалася сучасниками. На початку березня брацлавський воевода Адам Кисіль попереджав московські офіційні кола, що Б. Хмельницький хоче «донских казаков подбити на море», а також про можливість виходу

останнього на Дон, де б його «не приймати, не щадити, ни на море не пускати»¹⁰. Подальші події засвідчили помилковість суджень брацлавського воеводи щодо морського походу. Друга теза ґрунтувалася на тому, що запорожці розглядали територію Дону як надійне місце для уникнення репресій з боку Польщі¹¹. Тому там з'явилися значні групи запорозьких козаків: після поразок антипольських повстань відійшов на Дон Д. Гуня, тривалий час перебував у донських містечках І. Сулима¹². Зрештою, у липні 1648 р. про намір Б. Хмельницького, коли «будет тяжело, итти на Дон», розповідав на допитах полонених з українського війська Ярема Концевич¹³.

Реакція Війська Донського на пропозиції гетьмана вести спільну боротьбу проти Польщі була негативною.

В джерелах майже відсутні відомості про участь донського заказацтва у військових акціях 1648 р., за винятком свідчень донця Олексія Рожньова, який потрапив у полон, про його присутність на Пилявецькій битві¹⁴, повідомлення в'яземського воеводи про те, що «с черкасы де вместе бьюца с ляхи крымские татаровня, и калмыки, и донские казаки»¹⁵, й інформації львівської райці Самійла Кушевича про наявність донців у війську Б. Хмельницького під час облоги ним Львова¹⁶. На підставі останньої С. Томашівський визнавав їх роль особливо варту на увагу¹⁷. Не викликало заперечень твердження С. Кушевича у І. Крип'якевича та Ф. Шевченка¹⁸. Інші дослідники обійшли цей момент мовчанкою.

Однак є всі підстави піддати сумніву свідчення львівського райці. Перш за все офіційна позиція Війська Донського виключала можливість появи в Україні великого загону донців. В інших джерелах, чимало з яких написано очевидцями подій, союзниками українських козаків називаються лише татари, а під Львовом полк молдовських повстанців. Навіть той самий С. Кушевич в іншому описі облоги Львова не згадує донців¹⁹. До того ж, після завершення кампанії 1648 р. Б. Хмельницький активізує зусилля щодо встановлення контактів з Доном. Тому вважаємо, що в українському війську було небагато донських козаків, котрі, як, скажімо, вже згаданий О. Рожньов, з різних причин опинилися в Україні.

Підвищення активності Богдана на донському напрямку, крім того, зумовлювалося негативним впливом для української сторони походів донців на Крим та Туреччину, які здійснювалися якраз під час перебування татарського війська у розпорядженні гетьмана²⁰. У липні хан та кал в адресовних Олексію Михайловичу грамотах погрожували, що вразі продовження

донцями подібних акцій мають намір «нынешние зимы с ратными людьми и с непровскими черкасы ваших донских казаков разорит без останку»²¹, Оскільки Іслам-Гірей вже давно планував проведення широкомасштабної війни з Москвою, ці погрози не були безпідставними. Дії ж донців за умов українсько-татарського союзу давали підстави використати українських козаків в поході на Дон, який з тактичних міркувань мав передувати сутичкам з царськими військами. Напевно, Іслам-Гірей не дуже настирливо (бо до початку війни не почувався повністю готовим) звертався до Б. Хмельницького з відповідними заявами.

Отже, між кампаніями 1648—1649 рр. український гетьман наполегливо прагнув розв'язати донську проблему. Крім спорядження з відповідним завданням посольства на Дон, він вперше використовує такий важель, як вплив Москви. У лютому перший український посланець до царя Силуян Мужилівський, виконуючи гетьманські інструкції, наголошував на сподіваннях Чигирин отримати допомогу «през Войско Донское», для чого потрібна підтримка цієї справи з боку Москви. Якщо ж у зв'язку з Поляновським перемир'ям цар не може діяти відкрито, він має надіслати на Дон таємний наказ²². Але московський уряд ухилився від прямої відповіді²³. Не дало позитивного результату і відвідання Дона українським посольством на чолі з Михайлом Войтовим. Військо Донське знову відмовило, формально пославшись на відсутність «государевого указу»²⁴. Лише запорожці, що мешкали в донських містечках, вирушили в Україну. М. Войтов також закликав припинити морські походи, погрожуючи в разі їх продовження участю українських козаків в антидонських заходах Криму²⁵.

Таким чином, стратегія донського козацтва щодо визвольних змагань українського народу викристалізувалася досить чітко, але безрадісно для Чигирин. Надії гетьмана мати в особі донців вірного союзника не виправдалися, що мало негативні наслідки перш за все у політичному плані, оскільки відмова донців показала складність і суперечливість започаткованого процесу формування широкої антипольської коаліції. Найсподіваніший союзник, якому відводилася роль чи не найнадійнішої ланки коаліції, виявив цілковиту обструкцію. Крім того, позиція Війська Донського стосовно Криму та Туреччини могла стати серйозною проблемою для гетьмана. І хоча у 1648 р. морські походи донців ще не призвели до контрзаходів з боку Іслам-Гірея, проте вибухова зона у чотирикутнику Україна — Крим — Туреччина — Москва окреслилася чітко.

Розмірковуючи над мотивами відмови донців, О. Гермайзе стверджував, що донські козаки вважали «за ризиковане для

себе втручатись в внутрішні справи Польщі, а, з другого боку, Богдан одночасно нав'язував зносини з Кримом, і цей союз з донськими ворогами унеможлилював будь-яке поєднання з донцями»²⁶. Ще жорсткіше приковував донців до московського керма Ф. П. Шевченко. На його думу, ті не могли прийняти позитивного рішення, оскільки перебували під «суворим контролем царського уряду»²⁷. Висловимо свої міркування з цього приводу.

Насамперед зазначимо, що на середину XVII ст. політика Війська Донського ще не залежала від Москви. Звичайно, остання всіляко намагалася повністю підпорядкувати донське козацтво, але помітні зрушення у цьому плані сталися лише в 70-х роках XVII ст. Напередодні та під час Визвольної війни українського народу донці суворо обійшлися з царськими посланцями Жданом Кондиревим (1646 р.) та Андрієм Лазаревим (1648 р.)²⁸, у діях котрих — вимога прибути за жалуванням до посольського стану, а не отримувати його, як раніше, у козацькому колі, побачили посягання на донські вольності. Найнаочніше самостійність політики донців у першій половині XVII ст. виявляється в їх взаєминах з турками, татарами та запорожцями, які (взаємини) майже завжди суперечили позиції Москви, що нічим не могла зарадити цьому, Військо Донське виробляло свій курс, виходячи з власних інтересів. До 1654 р. Москва не давала настанови донським козакам з приводу подій в Україні. За таких обставин Військо Донське приймало рішення самостійно, а у тактичному плані Москва ухилялася від причетності до дій донського козацтва, які протягом попередньої доби, на переговорах з Туреччиною та Кримом посилаючись на недосяжність на неслухняність Дону.

З іншого боку, союз України з татарами не загострював українсько-донські взаємини, міг впливати лише на інтереси донців під час морських походів. Показово, що у період першого українсько-татарського зближення 1624—1629 рр. ніяких протиріч на цьому ґрунті між українськими та донськими козаками не виникло, оскільки специфіка тодішньої міжнародної ситуації не тільки не потребувала припинення донцями морських походів, а навпаки, посилення козацького тиску передовсім на турецькі міста-фортеці.

Отже, двовимірність українсько-донської конфронтаційності середини XVII ст. була наслідком неадекватного сподівання Богдана Хмельницького та реагування Дону на різку зміну військово-політичної ситуації у регіоні, зумовлену різними інтресами українського та донського козацтва. Останнє віддало перевагу використанню слушної нагоди для нападів на Крим перед неясною перспективою в Україні. Наслідки такої акції Б. Хмельницький відчув вже навесні 1649 р.

Напередодні кампанії 1649 р. виникла загроза відмови татар, принаймні їх основних сил на чолі з Іслам-Гіреєм, від участі в ній. До кінця червня хан з ордою не з'являвся в Україні. Щоправда у розпорядженні гетьмана ще з зими перебувало близько 15 тис. нагайців, а окремі їх загони підходили й пізніше²⁹. Однак це не вирішувало основної проблеми.

Причину затримки хана польський посланець Ян Кутнарський пояснював тим, що перед Іслам-Гіреєм після знятих походів донців постала дилема — нападати на Дон чи рухатись в Україну³⁰. Достовірність свідчень Я. Кутнарського підтверджують такі факти. У лютому Бахчисарай позитивно сприйняв заклик Б. Хмельницького розпочати нову кампанію проти Польщі й обіцяв через козацького посла Івана Кравченка приєднатися до українців у середині травня³¹. До прийняття Іслам-Гіреєм такого рішення схилили не тільки політичні дивіденди участі в акції, а й необхідність поліпшити за рахунок військових трофеїв економічне становище ханату, населення якого вмирало від голоду. Про початкові плани хана підтримати Б. Хмельницького свідчив намір першого здійснити похід на Москву з участю українських козаків після перемоги над Польщею. Додамо, що Варшава не спромоглась активно протидіяти українській дипломатії у Криму. На турецькі застереження хан не зважав. Не випадково під час Збарзької битви Іслам-Гірей говорив Я. Вишневецькому та О. Конецпольському, що для відвернення козацько-татарського виступу слід було надіслати послів ще до виходу орди з Криму і заплатити чималий харач³². Опосередковано про наміри хана свідчить також прибуття у лютому — травні до Б. Хмельницького понад 15 тис. нагайців, хоча перш за все їх поява зумовлювалася активними контактами гетьмана з перекопцями та буджаками. Таким чином, тільки дощкульні весняні походи донців та побоювання їх нових нападів під час відсутності орди в Криму могли серйозно непокоїти Іслам-Гірея, спричиняючи його вагання щодо походу в Україну. Чи не тому першими з'явилися нагайці, бо до Перекопа та Буджака донські козаки не доходили?

Навесні 1649 р. українська дипломатія опинилась у вельми скрутному становищі. По-перше, відсутність татар означала звуження тактичних можливостей війська — татарській кінноті Б. Хмельницький завжди відводив важливу роль у бойових операціях³³. По-друге, наявність у тилу орди, зважаючи на нестійкість українсько-татарського союзу, не виключала можливості татарських набігів на українські землі. По-третє, у разі нападу Іслам-Гірея на Дон Б. Хмельницький потрапляв у дуже

критичну ситуацію. Пряма чи опосередкована (як союзника, причетність України до походу викликала її конфронтацію з Москвою й адекватну військову та дипломатичну реакцію Польщі. Фактично йшлося про небезпеку зриву втілення в життя вже викристалізованої на той час ідеї розбудови у процесі визвольних змагань Української держави в етнічних кордонах української людності.

Спричинена діями донських козаків небезпечна ситуація з Кримом доповнювалася іншими несприятливими обставинами. Припинилося зближення з Трансільванією, відмовила у допомозі Москва, пропольської позиції дотримувався молдовський господар Василь Лупул. Тим часом Польща ігнорувала умови Переяславського перемир'я, а 21 травня полки Фірлея вдерлися в Південно-Східну Волинь³⁴. Безсумнівно, вибираючи момент для остаточного порушення перемир'я, Варшава зважала і на нерішучість хана.

Достеменно невідомий весь арсенал заходів, які вжив Богдан, але зрештою з місячним запізненням Іслам-Гірей таки прибув на Україну.

Джерела не зафіксували факт появи донських козаків на театрі воєнних дій 1649 р. Як і роком раніше, донці віддали перевагу нападам на кримське узбережжя у період відсутності орди на півострові³⁵.

Наступний виток викликаного діями Війська Донського напруження розпочався після завершення кампанії 1649 р. Дослідники неодноразово звертали увагу на загострення ситуації у названому вище чотирикутнику восени 1649 — навесні 1650 р., причини чого, як правило, зводили лише до агресивної позиції татар³⁶. Тільки М. Грушевський та О. Гермайзе виділили як окремий фактор вплив діяльності донських козаків, внаслідок котрої буцім-то саме Б. Хмельницький виношував плани здійснення спільного українсько-кримського походу на Дон та московське пограниччя³⁷. Власне, обидва дослідники вважали цей вплив головним чинником³⁸.

Загалом джерела дають можливість детально прослідкувати розвиток подій й розставити відповідні акценти. Отже, перші відомості, що стосуються проблеми, подибуємо у царській грамоті до Б. Хмельницького від 3 вересня 1649 р., в якій позитивно оцінюється той факт, що гетьман після повідомлення Іслам-Гірея про намір напасти наступної весни на московські землі «говорит кримському царю, чтобы он на украинные города войною не ходил»³⁹. 11 вересня брянський воевода підтвердив у відписці, що гетьман діяв саме так⁴⁰. Важлива інформація міститься у відписці рильського воеводи від 23 листопада: дізнавшись про

відмову Б. Хмельницького об'єднатись з татарами, Іслам-Гірей погрожував здійснити набіг на Україну, тому в Чигирині готуються до захисту⁴¹. З кінця вересня у джерелах фігурують донські козаки. Зокрема, 27 вересня у відписці путивльських воевод йшлося про те, що «татаровя де хотят итти за то, что донские казаки улусы их повоевали»⁴². У відписці від 4 жовтня ті ж воеводи повторили цю інформацію⁴³. Пізніше такі відомості конкретизуються і розширюються. Зокрема, 30 листопада путивльські воеводи зазначали, що «крімському царю и запороским черкасом итти войною на донских казаков», і гетьман виділив для цього три полки — Чигиринський, Канівський та Черкаський⁴⁴. 1 грудня з Путивля повідомлялося про готовність гетьмана спорядити 30 тис. козаків. Похід мав розпочатись 1 січня з Полтави під орудою полковника Матвія Гладкого⁴⁵. 6 і 12 грудня, відповідно, севські і путивльські воеводи вказували на намір Б. Хмельницького виділити татарам запорожців для нападу спочатку на Дон, а потім — на московські землі⁴⁶. 11 грудня останнє повідомлення підтверджували одеські воеводи, але вказали, що одразу кримсько-козацький загін вирушить на московські «україни», а потім на Дон⁴⁷. Паралельно у деяких джерелах йшлося про наказ хана виділити козаків для нападу на гірських черкесів⁴⁸.

Не викликає сумніву факт підготовки спільного кримсько-козацького походу на схід. Його ініціатором, безперечно, виступали татари. Намір здійснення цієї акції виник у Іслам-Гірея одразу після укладення Зборівської угоди. Повертаючись з-під Зборова, хан уперше обмовився про свої плани здійснити спільно з українськими козаками напад на Москву⁴⁹. Судячи з джерел, розмова з гетьманом мала попередній характер. Про конкретне розпорядження, накази, прохання на ній не йшлося. У другій половині вересня до Чигирина прибув кримський посол з листом від хана, в якому останній повідомляв, що буде йти на Москву і просив не чинити ніяких перешкод, тим більше не нападати на кримські землі. В ньому також містилося прохання направити 3000 козаків для спільного походу на черкес⁵⁰. Пізніше, посилаючись на свідчення ерусалимського патріарха Паїсія, грек Василь Іванов наводив іншу цифру — 10 тис.⁵¹ Наміри хана підтримував султан, який надіслав до Бахчисарая наказ щодо походу на Москву⁵². Таким чином, восени чітко визначилися два напрями українсько-кримських відносин: воєнні дії проти Москви і проти черкес, які перестали підкорятися Криму.

Час і напрям першого з них — стратегічного — зазнавали корегування. Спочатку хан мав намір здійснити цю акцію навесні, потім фігурують побіжні дані про осінь, у листопаді називається точна

дата — 1 січня. Стосовно напряму спочатку подибуємо розпливчасті вказівки на московські «україни». У жовтні — грудні напрям уточнюється — територія Війська Донського й суміжне московське пограниччя. Щоправда, у відписці севських воєвод від 1 грудня йдеться про похід під Путивль. Причому Б. Хмельницький надіслав листа до Батурина й наказав тамтешньому полковнику Мартину Небабі попередити сотників порубіжних міст, щоб остерігались татар⁵³. Однак цей похід не відбувся. Відсутні також будь-які вказівки на рух татар з Криму в Україну. Тому можна припустити намір Б. Хмельницького у даному випадку перестрахуватись, або напад планувався з татарами, які перебували при гетьмані, і був затриманий на початковій стадії.

Які ж чинники спонукали хана організувати похід на Дон та на московські землі? Існуюче протягом першої половини XVII ст. напруження у стосунках Криму та Москви перед Визвольною війною загострилося внаслідок відомих подій 1644—1646 рр., коли Москва фактично перейшла на шлях відвертої конфронтації. Проте даний фактор, хоча й виконував стимулюючу роль, та за умов, що склалися, не був самодостатнім. Мілітарна енергія татар два роки спрямовувалася в основному на проведення бойових операцій в Україні. Заангажований там у винятково сприятливій позиції Крим розумів вірогідність втрати чи принаймні зменшення свого впливу в обмін на негарантовані дивіденди від війни з Московією. Тим паче, не було гарантів дотримання Варшавою умови кримсько-польської Зборівської угоди щодо здійснення спільного походу на Москву. Пізніше, у серпні 1650 р, сама Польща перешкодила кримсько-козацькому походу на московські землі. Водночас напружені відносини з Туреччиною, вияви непокори гірськими черкесами, заворушення у ногайській орді також суттєво ускладнювали підготовку акції. Отже була необхідна серйозна підстава, котра б підштовхнула Іслам-Гірея до організації бажаного, але в даний момент недостатньо виправданого наступу. Такою підставою стали походи донських козаків. В усіх джерелах саме вони показані як чинник, що зумовив заходи Бахчисараю⁵⁴. Вірогідно, хан сподівався, не втягуючись у тривалий конфлікт, завдати спільно з українськими козаками превентивного удару по Дону, чим, з одного боку, втихомирить донців, з іншого — завадити непотрібному для нього зближенню Б. Хмельницького з Московією.

Рекція Москви на підготовку кримсько-українського походу була цілком логічною. У згадуваній вище грамоті царя до Б. Хмельницького схвалювалися дії гетьмана, спрямовані на відмовлення хана від походу⁵⁵. Направленим до Чигирина

послам Г. Неронову та Г. Богданову наказувалося персконати гетьмана й надалі дотримуватися попередньої позиції і обіцяти царську милість. Про наміри відкрито виступити проти Польщі, однак, знову не йшлося⁵⁶. Від воєвод прикордонних містечок вимагалось ретельно збирати відомості про події в Україні та жити «з великим береженьем..., чтоб никакой человек служивый уездный без ружья не был»⁵⁷.

Донські козаки дізналися про небезпеку, яка їм загрожувала, досить пізно. Лише 6 листопада вони були поінформовані про неї азовським беєм і відразу спорядили до Чигирина чотирьох послів на чолі з Яковом Жуковим для детальнішої розвідки. Наслідки відвідування ними української столиці виявилися невтішними⁵⁸. На Дону очікували нападу, направивши гінців за допомогою до Царицина та калмиків⁶¹. Останні давали туманні обіцянки⁶². Взимку зміцнювалися фортечні споруди основного донського містечка Черкаська. Було насипано новий земляний вал, споруджено дерев'яні вежі, викопано рів, куди надходила вода з Дону⁶³. У найгіршому становищі опинився Б. Хмельницький. Конфлікт з Військом Донським та Москвою, як зазначалося вище, був для нього небажаним, оскільки призводив до таких наслідків, що ніякі дивіденди та примус у такий спосіб донців до лояльності Криму та Україні не компенсували їх. Відносний перепочинок на польському фронті у даному випадку розв'язував руки Іслам-Гірею. Ідею походу позитивно сприймала тільки зацікавлена у відсутності боїв на Чорному морі Туреччина. Напруженою залишалася ситуація в Україні. Незадоволення широкого загалу української людності Зборівською угодою зумовлювало внутрішнє напруження. Водночас закликав ногайців до спільних дій проти України Я. Вишневецький⁶⁴. Присутність під Чорним лісом 15—20 тис. татар стримувала Польщу, але вони у будь-який момент могли стати для хана силою швидкого реагування. Зрештою, доводилося враховувати непопулярність у козацькому середовищі ідеї походу на Дон,

* Довірившись інформації гадацького купця Якова Лученка, В. А. Смолій і В. С. Степанков помилково вважають, що Б. Хмельницький радо прийняв донське посольство й відпустив його з дарунками, заявляючи при цьому про неможливість участі українських козаків у поході на Дон⁵⁸. Проте самі у відписці до царя засвідчували інше — гнів гетьмана і навіть його намір видати послів татарам⁵⁹. Аналогічні новини повідомляв і воронезький воевода Василь Єрошкін, додаючи, що після повернення посольства Правління Війська Донського розіслало в донські містечка розпорядження «жити с великим береженьем»⁶⁰. Втім й наступні звернення донців до Царицина, калмиків, оборонні роботи у Черкаську спростовують свідчення Я. Лученка.

проти споконвічних друзів та союзників. У Чигирині козаки говорили московським послам: «А им... донских казаков добре жаль..., и многие их (українських козаків. — В.Б.) братья на Дону бывали и ныне есть, и на море для зипунов хаживали вместе, и хлеб, и соль у великого донского войска едали...»⁶⁵ Гетьман приховував від рядових козаків план походу саме на Дон⁶⁶, поширюючи чутки про підготовку наступу на калмиків, ногайців тощо. Словом, Б.Хмельницький був змушений активно розплутувати клубок непростих протиріч й шукати шляхи недопущення загрозливого розвитку подій.

Насамперед гетьман прагнув вплинути відповідним чином на Москву. Вже влітку не без його сприяння до царя дійшли відомості про наміри Іслам-Гірея та дії української сторони⁶⁷. З вересня путивлець Петро Литвинов повідомив путивльському воеводі, що військовий осавул Михайло Лучченко говорив про плани гетьмана вирушити разом з ханом у похід на Москву, оскільки цар не надав йому допомогу в боротьбі проти Польщі. Проте Б.Хмельницький одразу засвідчив своє прагнення підтримувати з північним сусідом дружні стосунки і не нападати на нього⁶⁸. 9 вересня знову говорилося про рішучий намір Богдана піти війною на Москву, а 11 вересня засвідчувались його мироблюбні плани⁶⁹. Теза ж про те, що позиція Чигирини мотивувалася відмовою Москви підтримати гетьмана в боротьбу проти Польщі, мусувалася постійно. Паралельно наголошувалося на основній причині кризи — походах донських козаків на Крим, робилися недвозначні спроби змусити царя офіційно заборонити донцям чинити подібні дії. Центральне місце посідало це питання на перемовинах гетьманської делегації з московськими послами Г.Нероновим та Г.Богдановим. Послам було висловлено претензії за те, що донці «помочи не учинили, а крымского царя с гетманом ссаривают», йшлося про готовність здійснити похід на Дон, і лише в разі, коли цар надасть донцям допомогу, гетьман разом з татарами вирушить на московське пограниччя⁷⁰. Після виправдовувань Г.Неронова та Г.Богданова Б.Хмельницький сказав, що докладе зусиль для примирення донських козаків з Кримом, проте й Москва має в свою чергу, подбати про припинення морських походів останніх⁷¹.

Як бачимо, дії гетьмана переслідували дві мети: розв'язати донську проблему (хоча б добитися припинення морських походів донців), а також, за слушною думкою В.А.Смолія та В.С.Степанкова, «схилити російський уряд до більш рішучої підтримки України»⁷².

Гетьман прагнув дати зрозуміти Війську Донському, що діятиме рішуче в разі наміру джонців підтримувати акцію Криму. У листопаді Б. Хмельницький «посылял на Дон с листами втай, чтоб литовские люди, черкасы, которые живут на Дону, шли б от войны в литовские города, где кто жил»⁷³. Відбулася сувороза розмова з посланцями донських козаків, здійснювалася підготовка війська у Полтаві⁷⁴.

Водночас правитель України давав зрозуміти Іслам-Гірею, що виконає його наказ. Проте він діяв тонко, враховуючи ситуацію. У серпні, коли хан планував розпочати похід на весні, гетьман спробував відмовитися від участі в ньому та після погроз наказав, як виявилось, про людське око готувати військо⁷⁵. У вересні кримському гінцеві, котрий повідомив рішення хана не нападати на Крим, якщо татари здійснюватимуть набіг на московські землі, було заявлено, що гетьман «не посылает, не унимает и черкес ему (Іслам-Гірею. — В.Б.) на помоч не дает»⁷⁶. Однак водночас обіцяв відмітити 6000 козаків для походу на гірських черкес⁷⁷. З іншого боку, гетьман тричі намагався через гінців традиційним шляхом відвернути загрозу — просив допомоги в боротьбі проти Польщі⁷⁸. Але хан пов'язував вирішення цієї проблеми з участю українських козаків у поході на Дон: «Я тебе помогал два года, пади ты, Хмельницкой, мне на помочь на донских казаков городки»⁷⁹. Насамкінець, пильно стежилося за подіями у ханаті та Польщі і відшукувався привід для відмови від участі в поході.

Особливо загострилася ситуація, коли настала заздалегідь призначена дата виступу. Кримський хан знову віддав розпорядження про похід, розраховуючи одночасно розгромити й калмиків⁸⁰. У цей час у Чигирині отримали від турецького султана листа з вимогою вибити козаків з Дону⁸¹. На середину грудня п'ятитисячне військо зібралось у Полтаві, але розійшлось, оскільки не було жодних звісток про рух орд хана⁸². 20 грудня гетьман вдруге наказав полтавському полковнику Мартину Пушкарю зібрати три полки для походу на Дон⁸³. Майже цілий місяць тривало напружене чекання. І лише 26 січня М. Пушкар велів козакам розходитись⁸⁴.

Остаточний, як виявилось, розпуск війська ініціював Іслам-Гірей. Наприкінці січня до Чигирина прибули від нього два гінці з повідомленням, що похід не відбудеться у зв'язку з начебто примиренням Війська Донського з Кримом, а також із заявою про готовність надати в разі необхідності допомогу в боротьбі проти Польщі⁸⁵. Однак подальші події спростовують заяву про досягнення кримсько-донського перемир'я. Донські

козаки всю весну та літо чекали нападу татар, не полишаючи при цьому намірів здійснювати морські напади⁸⁶. Натомість хан знову висував перед Б.Хмельницьким звичні вимоги з приводу приборкання донців⁸⁷. Схоже, що Іслам-Гірей намагався виглядати повелителем. Насправді відмову від здійснення походу спричинили інші чинники, а саме: загострення стосунків Криму з ногайцями та гірськими черкесами, колізії Я.Вишневецького з ногайською ордою і, безперечно, вмілі дипломатичні заходи Б.Хмельницького. Особливо вдало використав гетьман наміри Я.Вишневецького схилити ногайців до війни з Україною. З одного боку, Б.Хмельницький пов'язував неможливість участі у поході на Дон та московські землі з підготовкою польсько-ногайського нападу на Україну, з іншого — козаків переконували, що зосередження війська у Полтаві зумовлюється потребою відсічі ногайцям та Я.Вишневецькому⁸⁸.

Перебіг подій, особливо заходи Б.Хмельницького, вказують на помилковість тверджень М.Грушевського та О.Гермайзе про ініціювання круговерті цих подій українським гетьманом. Навпаки, саме він постійно шукав спосіб унеможливити не вигідний йому конфлікт.

Навесні володар України не припиняв вживати дипломатичних зусиль щодо донських козаків. 30 березня датований його лист на Дон з вимогою не чіпати татар, а у відповідь зобов'язувався зберегти дружні відносини⁸⁹. Для сильнішого ефекту гетьманські послі привезли також листа, що надійшов від кримського хана до Чигирина, в якому ставилося завдання добитися припинення морських походів донців. Проте Військо Донське не змінило своєї позиції. Послів тримали у Черкаську три дні і відпустили разом з двома донцями, направленими в Україну з метою заявити про неприпустимість втручання гетьмана у кримську політику Війська Донського⁹⁰. Донське козацтво, таким чином, демонструвало ігнорування планів української сторони та нерозуміння аргументів її представників.

Переговори з черговими донськими посланцями проходили гостро. Зрештою, представники Дону були змушені запевнити, що донці «на море ходить і с турскими, и с крымскими людьми задору чинить не учнут»⁹¹.

Показово, що, незважаючи на гостроту українсько-донських офіційних стосунків, у березні на Дону з'явилося від 500 до 700 українських козаків⁹². Вказівка на те, що вони були неодруженими і прийшли «для добычи собою»; свідчить про належність їх до запорожців. Отже, Запорозька Січ вперше і востаннє за час гетьманування Б.Хмельницького виступає

самостійним суб'єктом зносин з Доном (у 1653 р., щоправда, Москва передбачала інший подібний контакт — спільний похід донців та запорожців під Азов)⁹³. Цей факт наочно ілюструє втрату Січчю першорядної ролі в українсько-донських стосунках, що було віддзеркаллям загального переходу ініціативи у виробленні політичної лінії козацької держави.

Реакція Війська Донського на появу запорожців була поміркованою. Їх не оголосили поза законом, не встрявали з ними в сутички, але, побоючись «руки» Б. Хмельницького, веліли стати окремо на яру⁹⁴.

Разом з тим у джерелах відсутні вказівки про появу на Дону козацьких та інших груп з України. Це суперечить тезі О. Гермайзе про те, що у період гетьманування Б. Хмельницького «потоки української людності на Дон не зменшуються, навіть навпаки»⁹⁵.

У квітні — травні гетьман двічі отримував розпорядження від Іслам-Гірея виділити 4—5 тис. козаків дл здійснення спільних воєнних дій проти гірських черкес. Хан також наказував при підході українського загону до Дону спорядити гінців до тамтешніх козаків для з'ясування їх намірів щодо Криму⁹⁶. Гетьмана загалом влаштовував подібний розвиток подій, оскільки виникала чудова нагода засвідчити перед Бахчисараєм готовність виконати союзницький обов'язок. Щоб не перетворити похід в антидонський, хан надіслав лист до Війська Донського, в якому вимагав припинити морські походи⁹⁷.

За різними даними, від 3 до 22 тис. козаків на чолі з генеральним осавулом Дем'яном Лісовцем і Тимошем Хмельницьким у середині липня вирушили до р. Міус на з'єднання з татарами⁹⁸. У поході брали участь також черкаський та полтавський полковники⁹⁹. Донці вважали достовірними поширювані азовцями свідчення про намічений напад на Дон. Суперечлива Інформація щодо цього надходила з табору українських козаків. Одні говорили про напад на черкес, інші — на донських козаків¹⁰⁰. Не прояснили ситуації і спеціальні посланці, які побували у таборі. Два тижні перебував український загін на р. Міус. Донці надавали їм провіант¹⁰¹. Не дочекавшись татар, загін вирушив назад.

Донський отаман Андрій Євсев'єв пов'язував цей відхід з отриманням Д. Лісовцем та Т. Хмельницьким двох листів. У першому Іслам-Гірей повідомляв Б. Хмельницькому, що не може вирушити, бо висох степ, у другому гетьман велів повертатись, оскільки «учала быть с поляками опять ссора»¹⁰². Останню верстку знаходимо також у статейному списку московських послів в Україні П. Протасьєва та Б. Богданова¹⁰³. Вони також

зауважували, що гірські черкеси, боячись нападу, знову підкорилися Криму¹⁰⁴. Московські ж послали у Бахчисараї Г. Волков та В. Огарков інформували Москву про прихід 2 серпня до кримської столиці гінців від Б. Хмельницького із закликом вирушити в Україну для відсічі польському війську¹⁰⁵. Воно зосередилося на той час поблизу Кам'янця-Подільського.

Отже, степ вигорів насправді (повідомлення татарського гінця доповнюється свідченням московського тлумача Петра Потапова, який перетнув цю територію, рухаючись до Криму та у зворотньому напрямку¹⁰⁶. Немає підстав не довіряти інформації про гірських черкес. Цікаво, що Б. Хмельницький у розмові з московськими послами недвозначно наголошував на тому, що вирішальний вплив на рішення черкес мав вихід загону запорожців на р. Міус¹⁰⁷. Мали місце й антиукраїнські заходи Польщі.

Однак головним чинником стала чергова (до того ж, найсерйозніша) спроба Криму організувати похід на Москву. Калг: Грим-Гірей вирушив із загonom в Україну для з'єднання з козаками. Ханський лист з наказом виділити козаків вручив гетьману той же посол Байкраклім, який привіз звістку про відміну походу на Кавказ¹⁰⁸. Причому з осені 1649 р. Іслам-Гірей активно намагався схилити до антимосковських дій і Польщу¹⁰⁹.

Заходи Б. Хмельницького, спрямовані на розплування цього небезпечного клубка протиріч, вже висвітлені в історіографії¹¹⁰. Наголосимо тільки на тому, що вперше з початку визвольної боротьби агресивні наміри Криму не зумовлювалися діями донців. У 1650 р. вони не здійснили жодної антикримської акції, вплив донського фактора був опосередкований.

Осінь 1650 р. видалася спокійнішою. Іслам-Гірей ненадовго облишив свої домагання. Проте татари з азовцями продовжували поширювати чутки, очевидно, не без розпоряджень хана, про можливість спільного з козаками походу на Дон¹¹¹. Тому Військо Донське продовжувало перебувати у тривожному чеканні.

Володар України використав затишшя для детального роз'яснення Москві своєї позиції. Московським послам пояснили у Чигирині причини спорядження козацького загону на р. Міус, їх запевнили у лояльності й готовності відвернути зазіхання Криму¹¹².

Заходи Б. Хмельницького принесли перші результати. Москва нарешті заборонила днцям здійснювати походи в Крим. 12 листопада Військо Донське отримало царську грамоту з наказом «под крымские улусы не ходитъ и никаково с ними задору не чинить»¹¹³.

Підготовка та відновлення військових дій між Україною та Річчю Посполитою продовжили паузу. Вірогідно, Б. Хмельниць-

кий у цей час знову намагався добитися військової підтримки з боку донських козаків, але безрезультатно.

Восени 1651 р. стимульований літнім походом донців на узбережжя Криму Іслам-Гірей вимагав від гетьмана військово нібито для походу на калмиків, однак у Чигирині розуміли, що насправді хан «хочет с донскими казаками воеватца»¹¹⁴. Перебуваючи після Берестецької катастрофи у складному становищі, Б.Хмельницький не мав можливості для маневрування і змушений був погодитись. За різними даними від 2600 до 10 тис. козаків вирушило на з'єднання з татарами до Перекопа¹¹⁵. Однак у вирішальний момент, коли хан вимагав напасти на Дон, козаки відмовилися, залишившись зимувати у Перекопі, тобто фактично в розпорядженні хана (напевно, щоб пом'якшити ситуацію)¹¹⁶. Частина з них у січні разом з кримцями здійснила напад на гірських черкес¹¹⁷. Це був перший і єдиний за доби гетьманування Б.Хмельницького випадок використання Кримом українських козаків на Кавказі.

Втім, Іслам-Гірей продовжував попередню політику. Вже 13 березня 1652 р. московським послам у ногайській орді стало відомо, що хан запланував на пізню осінь напад на Військо Донське, а «запорозским де казаком велел быти в осень на Дон сорокмя тысячи»¹¹⁸. Наприкінці літа після чергових морських походів донців¹¹⁹ ініціативу виявив один султан. 25 серпня у Бахчисараї було отримане його розпорядження вийти разом з ногайцями, запорожцями та гірськими черкесами до Азова для з'єднання з яничарами й наступного нападу на Дон¹²⁰. Іслам-Гірей двічі направляв гінців до Чигирини з вимогою йти в похід¹²¹. Б.Хмельницький, проте, рішече відмовився, традиційно пославшись на потребу мати козаків при собі, а також вперше заявив, що «донские де казаки подданные царского величества, а он де, гетман, с людьми своими ему поклонился»¹²². Дії українського гетьмана у поєднанні з очікуваним нападом калмиків¹²³ змусили хана черговий раз відкласти похід.

Різкий тон Б.Хмельницького зумовлювався рядом обставин. Блискуча перемога під Батогом, по суті, ліквідувала тяжкі наслідки поразки під Берестечком. Москва дедалі більше схилилася до оголошення Польщі війни. В такому випадку зникала загроза з півночі і створювалось якісно нове військово-політичне тло у регіоні.

Зрештою, основана на нових реаліях позиція Чигирини стала фатальною для планів Іслам-Гірея. Нових кроків щодо організації антидонських та антимосковських виступів у найближчі роки не спостерігається. Більше того, у січні 1653 р. хан навіть

відмовився виконувати наказ турецького султана. Зодо здійснення походу на Дон: «Ныне с крымскими и нагайскими людьми на донских казаков итти не уймет, потому что он с гетманом, с Богданом Хмельницким, учинился шертью стоять против польского короля и ляхов заодно»¹²⁴.

Натомість знову лунають заклики гетьмана до донських козаків надати йому збройну допомогу¹²⁵. А позиція Війська Донського залишається незмінною. Поява ж в Україні 40 донців на чолі з отаманом Іваном Сергєєвим у 1653 р.¹²⁶ істотної ролі не відіграла.

Події 1651—1653 рр. спростовують твердження О.Гермайзе про те, що у даний відрізок часу «взаємини донського й українського козацтва якось тихнуть і слабнуть»¹²⁷. Насправді, вони мали місце. Збереглась і основна тенденція — конфронтаційність. Втім цей висновок став наслідком обмеженої джерельної бази дослідника.

У 1654 р. Б.Хмельницький не залишає намірів врегулювати донську проблему. Після Переяславської Ради він відновлює спроби вплинути на Дон через Москву. Саме завдяки зусиллям української сторони до Березневих статей включено пункт про координацію заходів українського та донського козацтва стосовно татар¹²⁸. Відтоді Москва вимагає від донців узгодження з нею та Чигирином дій щодо Криму¹²⁹.

Після укладення військово-політичного союзу між Українською козацькою державою та Московією характер українсько-донських взаємин зазнає помітних змін, зумовлених новим розкладом сил у регіоні. Москва вимагала від донців змінити ставлення до воєнних дій в Україні, а домінуюча конфліктність у зносинах Чигирин з Бахчисараєм спричиняла необхідність здійснення таких бажаних для донських козаків морських походів. Відтепер спонукані і царем, і Б.Хмельницьким донці беруть участь у боротьбі на польському фронті¹³⁰, виявляють схильність до виконання наказів щодо татар. Зокрема, влітку 1654 р. на заклик українського гетьмана Військо Донське відрядило численний загін для походу на кримське узбережжя¹³¹. У 1655 р. 34 човни донців разом з 2030 запорожцями дійшли до Тамані¹³². Однак у 1656 р., коли від них вимагали не проводити військових операцій, донські козаки здійснили похід під Азов¹³³, що ще раз засвідчило принципову неприйнятність для них Ідеї припинення операцій проти турок і татар.

Отже, на початкових етапах Визвольної війни українського народу Богдан Хмельницький відводив у своїх політичних планах чільне місце Війську Донському. До 1654 р. гетьман, незважаючи на постійні зусилля не зміг добитися розв'язання

донського питання у двох аспектах: надання допомоги у боротьбі проти Польщі та припинення морських походів. Чітко простежуються два періоди в українсько-донських взаєминах доби гетьмана Б. Хмельницького: 1648—1653 рр., коли ці стосунки мали відверто конфронтаційний характер; 1654—1657 рр., що характеризувався позитивними для України змінами в позиції Війська Донського.

Значимість донського чинника зумовлювалася в основному специфікою впливу діяльності донців щодо Криму та Туреччини на міжнародні відносини у регіоні. Здійснювані ними походи на море викликали загострення протиріч у чотирикутнику Україна — Крим — Туреччина — Москва, котрі постійно, а особливо у часи відносного перепочинку на польському фронті, тримали у напруженні українського гетьмана та його соратників, змушуючи їх застосовувати весь свій дипломатичний хист для запобігання виникненню негативних для них подій. Саме Військо Донське волею обставин чи не вперше у своїй історії почало відігравати роль ключового фактора стабілізації чи ускладнення військово-політичної ситуації у регіоні, а відтак підкріплювати чи послаблювати дії українського козацтва. До такої ролі донці виявились явно не готовими, насамперед ментально. Нерозуміння наріжної ідей започаткованих Б. Хмельницьким доленосних процесів в Україні, здатність лише до прямолінійних дій щодо татар, відвертий егоїзм стосовно вчорашніх союзників віддзеркалюють певні особливості менталітету донського козацтва.

Разом з тим, конфлікти між Чигирином та Доном не змінили стратегічної лінії в українсько-донських стосунках, яка чітко намітилася у першій половині XVII ст. У середовищі козаків протиріччя сприймались як тимчасові.

Нові реалії, які виникли в регіоні після укладення українсько-московського договору, призвели до зміни характеру взаємин між Україною та Доном і одночасно до втрати донським чинником колишньої ваги у політичних комбінаціях. Відтоді Військо Донське перестає бути істотною перешкодою у реалізації планів Б. Хмельницького.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 446; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією у середині XVII ст. — К., 1959. — С. 94—95, 295 та ін.

² Крип'якевич І. П. Назв. праця — С. 117.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 8. — Ч. 3. — К.; Відень, 1922. — С. 137.

- ⁴ Там же.—С.257.
- ⁵ *Гермайзе О.* Україна та Дін у XVII ст. // Записки Київського Інституту народної освіти.—1928.—Кн.3.—С.156.
- ⁶ Там же.—С.152—165.
- ⁷ Воссоєдиненне України с Росією: Документи и матеріали в трех томах.—Т.І.—М., 1953.—С.123; РДАДА.—Ф.89, 1630, № 5, арк.105.
- ⁸ Див: *Крип'якевич І.П.* Назв.праця.—С.417; *Шевченко Ф.П.* Назв.праця.—С.94.
- ⁹ Русская историческая библиотека (далі—РИБ).—Т.ХХІХ.—СПб., 1909.—С.18.
- ¹⁰ *Гермайзе О.* Назв.праця.—С.151.
- ¹¹ РДАДА.—Ф.89, 1613, № 1, арк.220; 1622, № 1, арк.41; ф.210. Белгородський стіл, стовп.82, арк.35; Воссоєдиненне України с Росією.—Т.І.—С.110, 186.
- ¹² *Сухоруков В.Д.* Историческое описание земли Войска Донского.—Новочеркасск, 1867.—Т.І.—С.155; Воссоєдиненне України с Росією.—Т.І.—С.159, 311.
- ¹³ Воссоєдиненне України с Росією.—Т.2.—М., 1954.—С.69.
- ¹⁴ РДАДА.—Ф.123, 1648, № 16, арк.156.
- ¹⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі—Акты ЮЗР).—Т.3.—СПб., 1861.—С.227.
- ¹⁶ Жерела до сторії України-Руси.—Т.6.—Львів, 1913.—С.56.
- ¹⁷ *Томашівський С.* Між Пилявцями і Замостям // Там же.—С.39.
- ¹⁸ *Крип'якевич І.П.* Назв.праця.—С.446; *Шевченко Ф.П.* Назв.праця.—С.94.
- ¹⁹ Жерела до Історії України-Руси.—Т.4.—Львів, 1906.—С.97.
- ²⁰ РДАДА.—89, 1650, № 1, арк.171; РИБ, с.16.
- ²¹ Там же.—Ф.123, 1648; № 15, арк.59, 67.
- ²² *Гермайзе О.* Назв.праця.—С.153.
- ²³ Там же.
- ²⁴ РИБ.—С.278; Воссоєдиненне України с Росією.—Т.2.—С.160.
- ²⁵ Воссоєдиненне України с Росією.—Т.2.—С.160.
- ²⁶ *Гермайзе О.* Назв.праця.—С.153.
- ²⁷ *Шевченко Ф.П.* Назв.праця.—С.94.
- ²⁸ История Дона с древнейших времен до падения крепостного права.—Ростов-на-Дону, 1973.—С.123.
- ²⁹ Воссоєдиненне України с Росією.—Т.2.—С.134; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет.—К., 1993.—С.171.
- ³⁰ *Грушевський М.С.* Назв.праця.—С.164.
- ³¹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Назв.праця.—С.170.

- ³² Там же. — С. 181.
- ³³ *Стороженко І.С.* Восне мистецтво визвольної війни українського народу 1648—1654 рр: Автореф. дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 6.
- ³⁴ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Назв. праця. — С. 178.
- ³⁵ РИБ. — С. 277; Воссоєдиненне України с Росією. — Т. 2. — С. 270, Акты ЮЗР. — С. 377.
- ³⁶ Див: *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії // Нариси з історії України. — Т. 4. — К., 1940. — С. 170; *Шевченко Ф.П.* Назв. праця. — С. 295—296.
- ³⁷ *Гермайзе О.* Назв. праця — С. 156; *Грушевський М.С.* Назв. праця. — С. 254—257.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Воссоєдиненне України с Росією. — Т. 2. — С. 242; *Сергійчук В.І.* Дипломатична служба Богдана Хмельницького // Жовтень. — 1988. — № 11. — С. 103.
- ⁴⁰ Воссоєдиненне України с Росією. — Т. 2. — С. 251.
- ⁴¹ Там же. — С. 292.
- ⁴² Акты ЮЗР. — С. 358.
- ⁴³ Воссоєдиненне України с Росією. — Т. 2. — С. 280—281.
- ⁴⁴ Акты ЮЗР. — С. 377.
- ⁴⁵ Там же. — С. 378.
- ⁴⁶ Там же. — С. 379—380.
- ⁴⁷ РДАДА. — Ф. 210, Білгородський стіл, стовп. 297, арк. 542.
- ⁴⁸ Воссоєдиненне України с Росією. — Т. 2. — С. 281, 294.
- ⁴⁹ Там же. — С. 242, 244, 251.
- ⁵⁰ Там же. — С. 281.
- ⁵¹ Там же. — С. 294.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Акты ЮЗР. — С. 378.
- ⁵⁴ РДАДА. — Ф. 210, Білгородський стіл, стовп. 297, арк. 474; Воссоєдиненне України с Росією. — Т. 2. — С. 269—270, 281, 292.
- ⁵⁵ Воссоєдиненне України с Росією. — Т. 2. — С. 242.
- ⁵⁶ Там же. — С. 257—258.
- ⁵⁷ Там же. — С. 292, 295.
- ⁵⁸ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Назв. праця. — С. 212.
- ⁵⁹ РИБ. — С. 443.
- ⁶⁰ РДАДА. — Ф. 210, Білгородський стіл, стовп. 297, арк. 541.
- ⁶¹ РИБ. — С. 445.
- ⁶² РДАДА. — Ф. 210, Білгородський стіл, стовп. 297, арк. 542.

- ⁶³ РИБ.— С. 496.
- ⁶⁴ Воссоєдинення України с Росією.— Т. 2.— С. 332.
- ⁶⁵ Там же.— С. 276.
- ⁶⁶ РИБ.— С. 363.
- ⁶⁷ Воссоєдинення України с Росією.— Т. 2.— С. 242.
- ⁶⁸ Там же.— С. 244.
- ⁶⁹ Там же.— 251, 253.
- ⁷⁰ Там же.— С. 270; *Шевченко Ф. П.* Назв. праця.— С. 295.
- ⁷¹ Воссоєдинення України с Росією.— Т. 2.— С. 270.
- ⁷² *Смолий В. А., Степанков В. С.* Назв. праця.— С. 205.
- ⁷³ РДАДА.— Ф. 210, Білгородський стіл, стовп. 297, арк. 474—475.
- ⁷⁴ *Гермайзе О.* Назв. праця.— С. 154.
- ⁷⁵ Воссоєдинення України с Росією.— Т. 2.— С. 292.
- ⁷⁶ Там же.— С. 294.
- ⁷⁷ Там же.
- ⁷⁸ РДАДА.— Ф. 210, Білгородський стіл, стовп. 297, арк. 520.
- ⁷⁹ Там же, арк. 474—475.
- ⁸⁰ Воссоєдинення України с Росією.— Т. 2.— С. 326.
- ⁸¹ РИБ.— С. 364.
- ⁸² РДАДА.— Ф. 210, Білгородський стіл, стовп. 297, арк. 482.
- ⁸³ Там же.
- ⁸⁴ *Гермайзе О.* Назв. праця.— С. 154.
- ⁸⁵ *Смолий В. А., Степанков В. С.* Назв. праця.— С. 214.
- ⁸⁶ РИБ.— С. 439—455, 523. Воссоєдинення України с Росією.— Т. 2.— С. 361.
- ⁸⁷ РДАДА.— Ф. 210, Білгородський стіл, стовп. 297, арк. 551—555; Ф. 123, 1650, № 6, арк. 13—14; Воссоєдинення України с Росією.— Т. 2.— С. 333. Документи Богдана Хмельницького.— К., 1961.— С. 166—167.
- ⁸⁸ *Сергійчук В. І.* Назв. праця.— С. 104.
- ⁸⁹ РИБ.— С. 518.
- ⁹⁰ Воссоєдинення України с Росією.— Т. 2.— С. 372.
- ⁹¹ РИБ.— С. 455, 496.
- ⁹² Там же.— С. 608.
- ⁹³ Там же.— С. 496.
- ⁹⁴ *Гермайзе О.* Назв. праця.— С. 151.
- ⁹⁵ *Смолий В. А., Степанков В. С.* Назв. праця.— С. 221.
- ⁹⁶ Воссоєдинення України с Росією.— Т. 2.— С. 370.
- ⁹⁷ *Петровський М. Н.* Назв. праця.— С. 140; Воссоєдинення України с Росією.— Т. 2.— С. 375, 408, 444, 461.
- ⁹⁸ Воссоєдинення України с Росією.— Т. 2.— С. 444.

- ⁹⁹ РДАДА. — Ф. 79, 1650, № 1а, арк. 710; Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 409.
- ¹⁰⁰ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 144.
- ¹⁰¹ Там же. — С. 409.
- ¹⁰² Там же. — С. 462.
- ¹⁰³ Там же.
- ¹⁰⁴ Там же. — С. 330.
- ¹⁰⁵ РДАДА. — Ф. 123, 1650, № 19, арк. 9.
- ¹⁰⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 461.
- ¹⁰⁷ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Назв. праця. — С. 223.
- ¹⁰⁸ Там же. — С. 218.
- ¹⁰⁹ Там же. — С. 223—226.
- ¹¹⁰ РДАДА. — Ф. 89, 1650, № 1, арк. 79, 88, 89.
- ¹¹¹ Там же.
- ¹¹² Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 433, 461—462.
- ¹¹³ РДАДА. — Ф. 89, 1650, № 1, арк. 79.
- ¹¹⁴ Там же. — Ф. 79, 1652, № 1, арк. 482.
- ¹¹⁵ Там же. — Ф. 79, 1651, № 1, арк. 481; ф. 123, 1652, № 1, арк. 17; ф. 127, 1652, № 1, арк. 4.
- ¹¹⁶ Там же. — Ф. 123, 1652, № 3, арк. 9.
- ¹¹⁷ Там же. — 1652, № 10, арк. 14.
- ¹¹⁸ Там же. — Ф. 127, 1652, 2, арк. 10.
- ¹¹⁹ РИБ. — С. 536.
- ¹²⁰ РДАДА. — Ф. 123, 1652, № 3, арк. 9—10; 1652, № 10, арк. 15.
- ¹²¹ Там же. — Ф. 79, 1652, № 1а, арк. 353.
- ¹²² Там же. — Ф. 123, 1652, № 10, арк. 20.
- ¹²³ Там же. — Ф. 123, 1652, № 2, арк. 3—4.
- ¹²⁴ Там же. — Ф. 123, 1652, № 9, арк. 126.
- ¹²⁵ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — М., 1954. — С. 321, 349—350.
- ¹²⁶ Там же. — С. 350.
- ¹²⁷ *Гермайзе О.* Назв. праця. — С. 157.
- ¹²⁸ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 558—559.
- ¹²⁹ РИБ. — С. 791—792, 788.
- ¹³⁰ *Гермайзе О.* Назв. праця. — С. 165.
- ¹³¹ РИБ. — С. 877.
- ¹³² РИБ. — Т. XXXIX. — Пг., 1917. — С. 52.
- ¹³³ *Гермайзе О.* Назв. праця. — С. 163.

СОРАТНИКИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВСТАФІЯ ГОГОЛЯ (1648—1679 РР.)

Однією з головних проблем сучасної вітчизняної історіографії є недостатня вивченість біографій окремих осіб. Протягом багатьох десятиліть, зважаючи на різні обставини, українські науковці не зверталися до висвітлення життя та діяльності одного із сподвижників Б. Хмельницького, видного представника козацької старшини часів Визвольної війни Євстафія (Остапа) Гоголя^{*}. Досліджуючи його складну біографію, маємо змогу проаналізувати деякі проблеми утворення та еволюції Української держави в XVII ст. Слід відзначити, що в кс цепції національного визвольного руху даного періоду, яка творилася радянською історичною наукою, крім багатьох інших недоліків, не знайшлося місця і для з'ясування ролі шляхти в цих подіях.

Є. Гоголь саме й був одним з репрезентантів православної шляхти, яка в добу випробувань українського народу на державну зрілість відразу підтримала визвольні змагання. Старовинний рід Гоголів, що проживав на Волині^{**}, завжди відзначався прагненням захистити рідну землю. Так, під час польсько-шведської війни 1600—1611 рр. у важкій битві з військами Карла IX (зверсень 1605 р.) загинув якийсь шляхтич на прізвище Гоголь³. Можливо, то був батько майбутнього козацького ватажка. Треба пригадати й І. Гоголя, який у 90-х рр. XVI ст. був Пінським і Туровським єпископом⁴. Згідно з дослідженнями Н. Яковенко, у 1626 р. якийсь дрібний шляхтич Гоголь мав поземельний конфлікт з князем Ю. Заславським⁵. Останній постійно погрожував Гоголю: «якщо не уступиш, накажу хлопам потріпати тебе киями»⁶.

Народився Євстафій десь на початку переломного для історичних доль багатьох європейських народів XVII ст. На жаль, його молоді роки залишилися поза увагою середньовічних літописців. Знаємо лише про те, що напередодні 1648 р. він був

^{*} Першою спробою осмислити діяльність Є. Гоголя стала невеличка розвідка Н. Герасименко «Остап Гоголь — гетьман»¹, де автор опирається лише на опубліковані джерела.

^{**} Також відомий рід панів Гоголів, який проживав на Брацлавщині у кінці XV — першій половині XVI ст.²

ротмістром «панцерних» козаків у польському війську, яке дислокувалося в Умані під керівництвом С.Калиновського⁷. Однак, як тільки розпочалися бойові дії між козацькою та польською арміями, ротмістр Гоголь разом з підлеглим відділом важкої кавалерії переходить на бік повстанців. Це було типовим явищем для початкового етапу війни. Документ свідчить, що ті «руські козаки, — доносили канцлерові Є.Осолінському про хід Корсунської битви (травень 1648 р.), — які були в таборі, по першій пориві табору зараз же звернулися проти наших... Князь Вишневецький має 8000 війська, але їм не довіряє, бо Русь»⁸.

В.Липинський відносив Гоголя до «найбільш енергійної під національним поглядом, найбільш ще національно життєтворчої частини тодішньої руської шляхти»⁹. Зважаючи на це, Є.Гоголь займав одне з чільних місць серед козацької старшини правобережних полків. У 1648 р. на чолі Кальницького полку, який налічував близько 2000 козаків, стояв полковник Остап вінницький. Думку про те, що цим полковником, мабуть, був саме Гоголь, знаходимо у примітках до збірника документів під редакцією І.Крип'якевича та І.Бутича¹⁰. Сучасний дослідник «Літопису Самійла Величка» В.Шевчук також вважає Остапа, який керував кальницькими козаками в поході на фортецю Нестервар, і Є.Гоголя однією особою¹¹. Однак працюючи над документами, що стосуються його біографії, нам не вдалося відшукати прямих свідчень, які б підтвердили цю думку відомих вчених. Можливо, наступні дослідження зможуть вирішити цю проблему.

Незважаючи на відсутність повноцінної джерельної бази про початковий період формування молодого держави, можемо стверджувати, що полковник Є.Гоголь робив все можливе для створення національних адміністративно-військових інституцій на українських землях, що етнографічно межували з Польщею. В.Степанков відзначає, що в березні 1649 р. Гоголю довелося проявити неабиякі організаторські здібності для сформування загонів з подільських селян і міщан в районі Подністров'я¹². Безперечно, що утримання під своєю владою Поділля було одним з найважчих завдань Б.Хмельницького. Зборівський договір (8.VIII.1649 р.) передбачав встановлення лінії розмежування між козацькою територією і землями, які відходили під контроль польської адміністрації. Таким чином, Подільське воеводство, за винятком його південно-східної частини, відходило до Польщі. Але подільські полки ще протягом усієї осені продовжували утримувати за собою територію по лінії Сатанів — Бар. Лише на початку 1650 р. вони, виконуючи безпосередній наказ Хмельницького, відійшли за визначений кордон.

Реєстр Війська Запорозького, який був укладений за постановою Зборівської польсько-української комісії, свідчив про те, що вінницьким полковником у цей період виступав І. Федоренко. Є. Гоголь, незважаючи на п'ятий пункт договору, де король пробачав шляхті її участь у війні на боці повстанців і обіцяв всілякі «достоїнства й уряди»¹³, продовжував вірно служити своєму народові. Він очолив один з багатьох військових загонів, які боролися за подільські землі. На жаль, його ім'я загубилося у численних повідомленнях про перманентні бойові дії, що їх вела українська армія у першій половині 50-х років.

Блискуча у військовому відношенні перемога гетьмана Б. Хмельницького над поляками під Батогом (22—23 травня 1652 р.) викликала масове повстання українців на Поділлі. У зв'язку з цим гетьман наказав Гоголю звільнити даний регіон від присутності польської шляхти¹⁴, що той успішно виконав — у кінці серпня тут знову встановилися українські владні структури.

Наприкінці 1653 р. Є. Гоголь отримав керівництво над Подністрянським та Могилівським полками. Війна за Правобережну Україну продовжувалася. Ф. Софонович відзначив, що «восени (1654 р.—Т.Ч.) гетьман коронний під Брацлав прийшов з військом, до них же і татари поза Бугом притягнули. Проти них послав Хмельницький наказного свого гетьмана Томиленка з військом козацьким»¹⁵. Українські відділи склалися, головним чином, з правобережних полків. Допомога татар забезпечила полякам перемогу, а «полковник Зеленський брацлавський, Богун винницький Гоголь подністровський* й інші з козаками відійшли до Умані»¹⁷.

Близько 200 представників старшини і козаків Війська Запорозького, за підрахунками М. Грушевського, узяли участь у козацькій Раді, яка прийняла рішення визнати протекцію московського царя¹⁸. Вірогідно, що на ній був присутній і Є. Гоголь.

Укладення Переяславсько-московського договору відіграло вирішальну роль у збереженні державних інституцій молодій Українській козацькій республіці, але відмінність внутрішніх політичних устроїв двох країн спричинила об'єктивний процес поступового обмеження московською владою державності українського народу.

У 1656 р. цар Олексій Михайлович відправив в Україну посольство на чолі з боярином Лопухіним. Той мав клопотатися

* До речі, В. Липинський вважає, що після страти уманського полковника Й. Глуха (початок 1654 р.) Є. Гоголь став його наступником на цій посаді¹⁶.

перед главою Української держави про запровадження посад для російських воєвод у всіх містах країни. Згодом через Лопухіна гетьман Б. Хмельницький повідомляв у Москву: «...для того посилаю під Кам'янець Гоголя і з ним тисячі три... щоб вони піддалися під високу руку Й.Ц.М., а що в тім Кам'янці постановлять, мені Гоголь дасть знати»¹⁹. Отже, як бачимо, Є. Гоголь виконував одні з найскладніших доручень свого гетьмана, адже українці Правобережжя протягом довгого часу не бажали підкорятися «під високу руку».

29. VI. 1657 р. Є. Гоголь в чині подільського полковника пише листа до Хмельницького, в якому скаржить на поляків, що поступово завойовували територію Поділля. Також він повідомляє про перемогу над татарським загоном та посилку одного з полонених до гетьманської резиденції. «Як маємо на тому пограниччі перебувати, не маючи нізвідки, тільки мешкаючи в двох містечках з полком моїм»²⁰, — запитував Гоголь свого гетьмана. Ситуація, що складалася на південно-західних землях, не сприяла зміцненню української державності. Однак так і не дочекався відповіді на своє послання подільський полковник — 27. VI того ж року вмирає Богдан Хмельницький.

Після його смерті козацька старшина почала розколюватися на різні, протилежні за політичними поглядами, угруповання. В жовтні 1657 р. гетьман І. Виговський з генеральною старшиною, куди входив і полковник Є. Гоголь, укладає т. зв. Корсунський договір України зі Швецією, де проголошувалося «Військо Запорозьке за народ вільний і нікому неспідлеглий»²¹. Але на стабілізацію політичного становища в Україні цей договір вже вплинути не міг.

Влітку наступного року козаки Гоголя намагалися вигнати московські підрозділи з Києва та Василькова. Укладення Гадяцької угоди (16. IX. 1657) між Річчю Посполитою та Україною Є. Гоголь не підтримує. Тому гетьман І. Виговський з допомогою уманського полковника М. Ханенка розбиває війська могилівського та подільського полковника під мурами Могилева. Поразка змушує перейти Гоголя на бік гетьмана, взяти участь у його битвах з російським воєводою Шереметєвим. Однак вже 11. XI. воєвода повідомляв свого царя про те, що гетьман І. Виговський приїхав в Київ з «полковниками подільським Степаном Гоголем, кальницьким А. Бештанком, корсунським наказним О. Правицьким... великому государю присягли»²². Та коли на козацькій Раді 1659 р. новообраний гетьман Ю. Хмельницький присягав на вірність цареві, Гоголь не приїхав у Переяслав. Підпис за нього на переяславських

статтях, що значно обмежували автономні права України, робить сам гетьман.

І. VII. 1659 р. Є. Гоголь та інша старшина Війська Запорозького — П. Дорошенко, І. Богун, Т. Носач, І. Силич, Т. Цюцюра, Г. Гапонович, М. Ханенко, Ф: Лобода, І. Кравченко звертаються до самопроголошеного «гетьмана» І. Безпалого, критикуючи його за промосковські погляди: «...народившись разом з нами народом вільним і вирісши в Україні, отчизні нашій, і за неї немалий час боровшись, тепер сам добровільно в неволю піддається і на братів своїх наступає»²³.

Польська шляхта ніяк не могла погодитись з тим, що у геополітичному просторі Південно-Східної Європи виникла незалежна держава. Об'єднане польсько-татарське вісімнадцятитисячне військо на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким у січні 1660 р. оточило Могилів. На допомогу подільському полковнику Гоголю прийшли частини під керівництвом уманського полковника М. Ханенка та миргородського К. Андреева. Є. Гоголь успішно керував діями могилівської залоги, а також «на вилазках польських людей і татар побили багато»²⁴.

Могилів залишився українським, але польський наступ на Україну тривав. У травні 1660 р. відбулася козацька Рада, на якій Гоголь запропонував нову тактику ведення війни з противником — на зиму відходити з усім військом на Запорожжя, а весною наступати з новими силами на волость і «воювати поляків»²⁵.

Поступово Є. Гоголь схиляється до підтримки тієї частини старшини, яка наполягала на веденні переговорного процесу з урядовими колами Польщі за утвердження автономної української республіки в межах Речі Посполитої. Влітку того ж року його полк взяв участь у Чуднівському поході, результатом якого стало підписання між поляками і українцями Слободищенського трактату.

Стосовно до дій Гадяцької комісії по виконанню одноіменного договору полковник Є. Гоголь був nobilitований. На вальному сеймі 1661 р. йому та ще 31 представнику козацької верхівки надали права польської шляхти²⁶. Але Гоголь не став слухняним виконавцем королівської волі, про що свідчить і такий факт — коли польський урядовець С. Беньовський наказав подільському полковнику направити частину козаків проти турків, він виступив з гнівною промовою на козацькій Раді. Зокрема, полковник відзначив, що не слід старих і заслужених козаків зараховувати до ряду «тяглих»²⁷.

Після того, як у січні 1663 р. Ю. Хмельницький склав булаву, козацька Україна розкололася на два гетьманства. На правому березі Дніпра почав правити П. Тетеря, на лівому — І. Брюховецький. Подільський полк на чолі з Є. Гоголем формально мав підпорядковуватися правобережному гетьману. П. Тетеря, однак, був незадоволений поведінкою свого підлеглого і неодноразово скаржився на нього в листах до короля: «...Гоголь не тільки замарав себе, але і до мене всім, що не робиш, викликав таку відразу, що мене майже перестали любити»²⁸. З початком 1664 р. на Правобережній Україні спалахнуло повстання проти польської влади і її ставленика, яким керували Сулима, С. Височан та І. Сірко. Велику підтримку надавав їм І. Брюховецький, який бажав поширити свою владу на правобережні землі.

Є. Гоголь спочатку підтримує повсталих. Після того, як польські війська розпочали наступ на Брацлавщину, він разом зі своїм полком переходить з Могилева до Брацлава й там укріплюється. Але невдовзі під натиском королівської армії полковник не витримує і переходить на бік противника. Однією з причин цього переходу була та обставина, що коронний гетьман С. Потоцький захопив у Львові двох синів Гоголя. Саме тому у вересні 1664 р. подільський полковник змушений був визнати протекцію польського монарха. Невдовзі Є. Гоголь звертається до коронного гетьмана з проханням відпустити своїх синів хоча б на деякий час: «...Щоб вони могли приїхати додому і повернутися назад без всякого затримання»²⁹. (До речі, традиція, коли найближчих родичів української верхівки супротивної сторона тримала при собі як «стримуючий фактор», була досить поширеною у другій половині XVII ст.)

П. Тетеря відразу ж намагається перевірити відданість Гоголя, який вже кілька разів, протягом незначного проміжку часу, змінював політичну орієнтацію. У листі до канцлера М. Пращмовського правобережний гетьман відзначає, що, перейшовши й на його бік, полковник: «...отримав наказ прискорити зі своїм полком похід проти спільного ворога, для того, щоб справою показати свою відданість»³⁰.

Євстафій Гоголь, Брацлавський і Подільський полковник війська Його Королівської Милості Запорозького — саме так підписував свої листи у той період козацький ватажок. Вони обов'язково скріплювалися гербовою печаткою Гоголя, яка свідчила про його шляхетське походження³¹. В одному з послань полковника до свого недавнього противника С. Потоцького знаходимо висловлювання, яке дуже влучно характеризує одну з причин явища, що в українській історіографії отримало назву

Руїни: «...у полку моему брацлавським дійшло до того, що кожний козак був полковником, а кожний сотник — гетьманом»³².

Старшина правобережних полків вимагала дотримання від польського короля попередніх домовленостей щодо автономії України. Тут слід відзначити, що державній структурі Польщі було властиве, коли між королівською владою, великим магнатством та шляхтою точилася запекла політична боротьба. Серед польських урядових кіл не було єдиного погляду на вирішення української проблеми. Тому Є. Гоголь разом з іншими правобережними полковниками на чолі з гетьманом П. Тетерею складають «Супліку» до короля (30. XI. 1664 р.) і долучають її до інструкції депутатам на вальний сейм, з метою дієво вплинути на варшавський уряд³³.

На жаль, вимоги української еліти залишилися тільки на папері. Є. Гоголь знову оголошує себе підданим московського царя і залишає табір Тетері. Щоб придушити цей виступ Брацлавського полку, гетьман вдається до жорстоких репресій. На допомогу Гоголю приходять І. Сірко з запорожцями. На Правобережній Україні піднімається визвольний рух проти влади Речі Посполитої, однак поступово він перетворюється в анархічні виступи окремих полків. Більшість українського люду зневірюється у своїх ватажках.

«...Серед здеморалізованого й зневіреного в своїх власних силах суспільства українського саме в момент найбільшого безладдя й упадку з'явився діяч, ...який зробив героїчне зусилля вирвати Україну з обіймів анархії»³⁴, — так писав історик Д. Дорошенко про гетьмана України Петра Дорошенка, який у 1665 р. прийшов до влади. Є. Гоголь відразу переходить під гетьманську булаву Дорошенка, адже він знав його ще з часів Хмельниччини. 20 лютого 1666 р. на Раді під Лисянкою були прийняті вимоги від козаків на Варшавський сейм. Першою з них, як завжди, виступала турбота про права греко-руської православної церкви; друга — освітянські проблеми; третя — затвердження прав Війська Запорозького на основі Зборівської угоди 1649 р. Інструкцію, оригінал якої зберігається в Національному Краківському музеї у фонді Чарторийських³⁵, крім гетьмана та генеральної старшини, підписали чигиринський, черкаський, корсунський, білоцерківський, паволоцький, уманський, тарговицький, кальницький, брацлавський, а також подільський (ним був Є. Гоголь) полковники.

Текст Андрусівського перемир'я 1667 р. документально засвідчив справжні наміри варшавського та московського урядів, які виникали у них проятгом кінця 50-х — 60-х рр. XVII ст.

Військова і дипломатична боротьба за «українську спадщину» призвела до цілком закономірного компромісного варіанту — монархи обох країн розподілили сфери впливу над Україною. Своєрідною демаркаційною лінією між ними став такий природний географічний рубіж, як Дніпро. Однак статті договору не виконувалися жодною із сторін. На перешкоді розподілу українських земель стала незалежна політика гетьмана П. Дорошенка, який продовжував традицію по утвердженню самостійної держави в межах, що етнографічно належали українцям.

«...Козаків із другого боку (Правобережжя—Т.Ч.) Його Царська Величність звільняє від присяги, виконаної собі на підданство»³⁶ — це положення Андрусівського договору давало змогу П. Дорошену разом з правобережними полками позбавитися формальної московської опіки. Незабаром він підписав т. зв. Підгаєцьку угоду з польським урядом (19. X. 1667 р.), за якою король зобов'язувався «не вводити коронних військ у жодне місто, нікуди, де тільки мешкають козаки»³⁷.

Гоголь всіляко допомагав своєму гетьману. Коли весною 1668 р. виникає загроза захоплення польськими військами Кальника, він вирушає на Лівобережжя, щоб особисто попередити П. Дорошенка³⁸. Разом вони повертаються на Правобережну Україну і допомагають оточеному в Кальнику полковнику Г. Дорошенку, рідному брату гетьмана.

В березні 1669 р. Є. Гоголь разом з Тарговицьким полком С. Щербини та січовиками І. Сірка воювали в околицях Очакова, де взяли в полон значну кількість татар³⁹. Саме тому Гоголь був відсутній на Раді під р. Росавою (неподалік від Корсуня), на якій більшість козаків схвалила намір П. Дорошенка визнати зверхність турецького султана⁴⁰.

Восени гетьман П. Дорошенко, намагаючись об'єднати під своєю владою всі українські землі, висилає з Чигирин на лівий берег Дніпра відділ козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Корицьким та полковником Є. Гоголем. Вони мали завдання «визволяти» лівобережні міста з-під влади гетьмана «Його Царської Милості Д. Многогрішного»⁴¹. Після того, як Корицький з Гоголем переправилися через Дніпро, до них приєдналися Лубенський, Миргородський та Полтавський полки, а також 3000 білгородських татар. 12. X. 1669 р. під Лохвицею відбулася вирішальна битва. Д. Многогрішний на чолі Київ-

⁴⁰ За підрахунками Л. Окиншевича, на цій Раді представників козацтва від правобережних полків було 500 чол., лівобережних полків — 20, Запорозької Січі — 11⁴⁰.

ського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського та Стародубського полків (близько 20000 чол.) розбив козаків Дорошенка. «А Гоголь з іншими утік за Дніпро»⁴², — повідомляв очевидець тих подій.

Розходження у поглядах з гетьманом П.Дорошенком на політичне майбутнє України, її внутрішній устрій та зовнішньополітичні зв'язки стає причиною того, що уманський полковник М.Ханенко висуває свою кандидатуру на гетьманство від імені частини полків Правобережжя та Запорозької Січі. Відразу по своєму обранні Ханенко, як колись П.Тетеря, звертається до Є.Гоголя з пропозицією підтримати його. Однак подільський полковник залишається на боці П.Дорошенка в його задумі утвердити незалежну козацьку республіку.

У березні 1671 р. коронний гетьман Я.Собеський видав універсал до шляхти східних воєводств⁴³. В ньому він сповіщав, що польський уряд не виконав вимог українського посла Петраковського, а тому відразу після його повернення до резиденції П.Дорошенка останній домовився з Білгородською, Буджацькою та Очаківською ордами. Разом з козацькими відділами під керівництвом наказного гетьмана Є.Гоголя вони мали визволити південно-західні території України від поляків. тому Сорбеський дуже остерігав шляхту. Наслідком українсько-татарського походу було визволення Бара і Меджибожа. Козаки Гоголя також попалили всі села, які належали шляхтичу Ковецькому, помстившись за вбивство ним козацьких послів.

Однак вже у вересні майбутній король із значними силами вирушив на Правобережну Україну. Після багатоденної облоги Могилева, резиденції Є.Гоголя, поляки ввійшли в місто. Джерела повідомляють, що при обороні фортеці загинув один з синів Гоголя⁴⁴. Сам полковник з незначним відділом козаків зумів відійти на інший берег Дністра у Молдавію, де й отаборився з дозволу господаря. Через кілька днів полковники Є.Гоголь, К.Мігалецький та Кияшко відправляють листа до Я.Собеського, в якому дають згоду підкоритися гетьману М.Ханенку. Останній визнавав протекторат польського короля. Є свідчення, що їм навіть була видана «асекюрація» від Собеського, але Д.Дорошенко у своїй монографії відзначає, що Гоголь з товаришами не скористалися з неї, оскільки відразу пішли разом з господарем Дукою до Мультянського князівства⁴⁵.

За Бучацьким договором між Польщею і Османською імперією (18. X. 1672 р.) територія українського Поділля відходила до Порти. Однак «Україна в її давніх границях уступалася козакам»⁴⁶, — стверджував четвертий пункт тексту угоди. Тут

малися на увазі правобережні козацькі землі, що були під владою П. Дорошенка. Представники гетьмана (можливо, серед них був і Є. Гоголь) також прибули до Бучача з бажанням взяти участь у переговорному процесі, але польські комісари категорично відмовили їм у цьому. Незважаючи на це, Бучацький договір став великим успіхом української дипломатії. «Польща єдиний раз відмовилась офіційно від України і давала їй ту незалежність, з-за якої та так довго боролась»⁴⁷, — писав В. Волк-Карачевський.

Події під Хотином у жовтні 1673 р. засвідчили, що Річ Посполита не бажала виконувати досягнутих домовленостей. Її війська на чолі з Я. Собеським перемогли під старовинною українською фортецею багатотисячну армію Гусейн-паші. Є свідчення, що турецький паша чекав на допомогу декількох тисяч козаків, яких мав привести Є. Гоголь⁴⁸. Однак невідомо, чи брав участь полковник у самій битві.

Бучацький договір «розв'язав руки» московському царю та лівобережному гетьману І. Самойловичу. Полковник Гоголь був серед тих двох тисяч дорошенківців, які намагались оборонити Чигирин від наступу об'єднаних українсько-московських сил на початку 1674 р. Вже 19. III. правобережна старшина була вимушена скласти листа до царя з повідомленням про свою присягу Москві і проханням оборонити Правобережну Україну від польського наступу⁴⁹. У квітні Є. Гоголь отримав грамоту від царя Олексія «с милостивим словом»⁵⁰.

Після цих подій Могилівський полк розпався на дві адміністративні частини — Подільський та власне Могилівський під владою лівобережного гетьмана. Могилівським полковником став ще один соратник Б. Хмельницького — Зеленський. Він неодноразово скаржився І. Самойловичу на подільського полковника Є. Гоголя, який «найняв коменданта в Могилеві у Собеського і віднімає рубіж України, отчизни нашої, по Мурахву ріку»⁵¹. Таким чином, свою вірність Московії Гоголь вже в котрий раз засвідчував тільки на папері. Згодом Є. Гоголь знову прийняв зверхність Петра Дорошенка. Гетьман довіряє йому підтримувати зв'язки із своїм союзником — татарським ханом.

Восени 1674 р. Ян Собеський вже у статусі польського короля вирушає на правобережні землі України, щоб закріпити там свою владу. Житомирський стольник Я. Тушинський, учасник цього походу, залишив цікаві свідчення про Є. Гоголя, який «перед козацькою війною бавився розбоєм, потім завжди був при козаках в бунтах, потім піддавався туркам, коли ті прийшли під Могилів...»⁵² Коли ж польські війська підійшли під мурі міста, то Гоголь полонив і видав полковнику Ржевуському двох

татар-мурзаків, які від імені султана збирали стації з міського населення. «Відразу по цьому, — оповідав далі Тушинський, — пішов Гоголь до короля присягу чинити»⁵³. 28. X. 1674 р. Ян III повідомляв канцлера Великого князівства Литовського про підданство Подільського і Брацлавського полковника Є. Гоголя⁵⁴.

Перехід Брацлавського і Подільського полків на бік короля мав велике значення для укріплення влади польського монарха на Правобережній Україні. Про це переконливо свідчить універсал Яна III, який дарував жителям цих полків великі вольності і привілеї. Зокрема, в ньому відзначалося, що полковнику Гоголю «під уряд його віддаємо міста Могилів, Шаргород, Орачинці, Ярохов, Яругу, Білу Михайлівку, Бушу, Ямпіль, Чернівці, Кам'янку, Копницю, Цекіновку, Копайгород, Лучинець, Мурахву названі з усіма селами, які до них належать...»⁵⁵ Крім того, козаки, які мешкали в цих містах, звільнялися від «усякої зверхності панів дідичних... всяких уставів, данин, іншу, робіт...»⁵⁶ Король заради того, щоб козаки і сам Гоголь були вірними польській протекції, навіть дозволив їм займатися пивним і горілчаным промислом. Другий королівський універсал надавав Баляцкові, сину Є. Гоголя, містечко і млин у Подільським воєводстві⁵⁷. Його також звільнили від всіх податків і стацій.

Я. Перденія у своїй роботі стверджував, що Є. Гоголь був призначений наказним гетьманом Війська Його Королівської Милості Запорозького універсалом від 22. XI. 1674 р.⁵⁸ (саме цим днем датовано два згадуваних вище документи). Однак після дослідницької праці в архівосховищах Польщі не можемо підтвердити думки польського автора. В текстах двох універсалів від 22 листопада Гоголя названо подільським полковником. Лише у королівській грамоті до правобережних козацьких полків (4. IV. 1675 р.) відзначається, що «для кращого між усіма вами управління Гетьманом Наказним уродзогого Гоголя призначаємо...»⁵⁹

Є. Гоголь з подвійною енергією починає воювати зі своїми вчорашніми союзниками. Влітку 1675 р. разом з полковником Кияшкою він неодноразово розвиває загони турків під Кам'янцем-Подільським. Восени Гоголь звертається зі скаргою на погане постачання його відділів особисто до Яна Собеського. Під листом, який зберігається в Публічному архіві Потоцьких (АГАД, Варшава)⁶⁰, стоїть такий підпис: «Eustaphi Hohol Hetman Nakazny Woysk Zaporowskich J. K. Mci».

У лютому наступного року Є. Гоголь взяв участь у коронаційних урочистостях свого патрона Яна III Собеського. Вальний сейм Речі Посполитої знову нобілізував Гоголя, адже

після своєї першої нобілітації в 1661 р. Є. Гоголь декілька разів «зраджував» короні. Разом з наказним гетьманом до «клеяноду шляхетства польського» було приведено полковників С. Корсунця, М. Лукейчика, А. Зеленецького, сотників В. Іваненка, Г. Бернашовського, Я. Озажинського, С. Бахринського, осавула П. Калькуля, обозних К. Гасаненка і А. Ясеновського⁶¹.

Однак практично козацька проблема не вирішувалася панівними колами Польщі. Тому, повернувшись з Варшави, Є. Гоголь відразу збирає старшину і пропонує їй «поклонитися пану гетьману задніпровському»⁶². Козацька Рада навіть відрядила посольство до канцелярії І. Самойловича. Але переговори між українськими гетьманами не завершуються прийняттям якогось рішення. Навпаки, Гоголь почав переманювати до себе на службу козаків лівобережних полків, чого дуже боявся Самойлович. Він постійно нагадував охотницькому полковнику І. Новицькому, щоб той охороняв жителів прикордонних містечок від «наветов и прельщений» Гоголя.

За Журавницьким договором (17. X. 1676 р.) між Туреччиною і Річчю Посполитою до Польщі відходили лише землі по Білу Церкву і Паволоч. Остання територія Правобережної України залишалася під протекторатом султана⁶³. А тому Є. Гоголь за рішенням ради польського сенату разом з полками Кобелзького, Корсунця і Шульги (близько 2000 чол.) передислоковується в Димерське староство на Поліссі. Під управління наказного гетьмана надавались Чорногородська, Коростишівська та Димерська фортеці. Також з коронного скарбу козакам гетьмана Гоголя було видано 60000 злотих⁶⁴.

Димерське староство знаходилося неподалік від Києва. Саме цим пояснюється активна політика Є. Гоголя в справі запрошення до себе лівобережних козаків. У березні 1677 р. на Правобережжя переходить переяславський полковник Д. Райча, що дуже розхвилювало царя Федора Олексійовича, який вимагав від І. Самойловича утримувати «малоросійський народ від переходу до Гоголя»⁶⁵. До речі, гетьман Самойлович навіть відклав свою поїздку до Москви через погрози Є. Гоголя захопити Київ. Про серйозність даної проблеми для московського уряду свідчить той факт, що лівобережному гетьману було вислано 10000 золотих рублів в подяку за перехоплені листи Гоголя до коронного гетьмана Яблоновського⁶⁶. До Самойловича їх привіз полковник І. Шульга, який перед тим був одним з найближчих соратників правобережного гетьмана.

З початком діяльності на теренах Правобережної України «князя сарматського Малої Росії-України» Юрія Хмельницького

Гоголь відразу надагоджує з ним зв'язки. Невідомий кореспондент з Білої Церкви сповіщав до Варшави, що «тільки димерські козаки тримаються орди, забрали гармати з Корсуня, хотіли для Хмельниченка і орди взяти залогу з людей, але ті відмовились»⁶⁷. Одночасно наказний гетьман намагався встановити добрі стосунки з волоським господарем, для чого висилає до нього свого представника М. Бершату.

Польську владу занепокоїла така поведінка козацького ватажка, адже вона бажала зробити з нього слухняну маріонетку. Особливо був розгублений воєвода Руський, який запитував у свого колеги з Белзького воєводства про те, що йому робити з непокірним Гоголем⁶⁸.

Кінець 1677 р. був нещасливий для його гетьманування. На лівий беріг Дніпра переходить близько 2000 чоловік. І.Самойлович вихваляється, що незабаром до нього прийде й сам Гоголь, що з «лядським» гетьманом залишилося тільки тридцять козаків⁶⁹. Так воно і трапилося. 8.IV.1678 р. Є.Гоголь написав листа до Самойловича. В ньому він повідомив про підготовку нового походу турецького султана на Україну, а також про переговори Яна III Собеського з московським посольством з приводу союзу християнських держав проти «невірних». У кінці листа Гоголь погодився визнати владу лівобережного гетьмана: «...зараз самого себе твоєї милості віддаю»⁷⁰. Майже одночасно Є.Гоголь листом повідомляв й ігумена Микільсько-Пустинного монастиря Г.Кирдиновського про можливість турецького нападу на Україну⁷¹.

М. Максимович свідчив, що Євстафій Гоголь вмер 5.I.1679 р.⁷² у Димері. Соратника Б.Хмельницького, який двадцять сім років був полковником Війська Запорозького і останні п'ять років свого життя очолював козацьку організацію Правобережжя*, було поховане в Межигірському монастирі, що неподалік від Києва. Багато десятиліть потому тут зберігалось Євангеліє львівського видання 1644 р. в срібно-золотому обрамленні, подароване Гоголем монастирю незадовго до смерті. Символічним є те, що в Святодухівській церкві Межигірського монастиря портрет Є.Гоголя «в чорних з червоними травами рамах»⁷³ знаходився поруч із зображенням Б.Хмельницького.

* У популярній літературі різного ґатунку досить поширена теза про те, що Є.Гоголь був «прадідом» відомого письменника М.В.Гоголя. Однак В.Модзалевський, який простежив родовід Гоголів-Яновських, не засвідчив прямих родинних зв'язків між Яковом Гоголем, прадідом діда письменника, і Євстафієм. Хоча, можливо, що вони були братами⁷³. Крім того, заслуговує на увагу ґрунтовне дослідження цього питання О.Оглобленим⁷⁴.

Аналізуючи військову та політичну діяльність Є. Гоголя протягом 40—70-х років XVII ст., можемо перекоонатись, з якими великими труднощами утверджувалась Українська козацька держава. Якщо в перші роки її існування харизма Б. Хмельницького згуртувала навколо себе всі стани українського суспільства, то згодом політична сліта України, до якої належав і Гоголь, не змогла продовжити цих традицій свого гетьмана. Під тиском внутрішніх проблем, які спричинювалися складною зовнішньополітичною ситуацією, козацька державність ніяк не могла набути класичних форм.

По-різному можна оцінювати діяльність Є. Гоголя на посаді наказного гетьмана від імені польського короля. Однак не підлягає сумніву той факт, що він робив все можливе для того, щоб не дати загинути козацькій організації Правобережжя. Нових висновків заслуговує й оцінка переходу Гоголя під владу лівобережного гетьмана. Адже тут проявилось його розуміння політичних прагнень І. Самойловича до об'єднання України під єдиним державним управлінням.

Отже, ім'я Євстафія Гоголя повинне зайняти належне йому місце серед когорти історичних осіб України. Минає 400 років з дня народження творця Української держави, великого гетьмана Богдана Хмельницького. Відзначаючи цей славетний ювілей, не слід забувати і про вірних соратників козацького вождя, які поруч з ним боролися за незалежність своєї вітчизни.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Київська старовина.—1994.—№ 2.—С. 78—83.

² Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).—К., 1993.—С. 147.

³ Korzon T. Dwie wojny i wojskowości w Polsce.—Т. II.—Львів, 1923.—С. 146.

⁴ Акты Западной России (далі АЗР).—Т. 4.—СПб, 1851.—С. 118.

⁵ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).—К., 1993.—С. 112.

⁶ Там же; Центральний державний історичний архів України в Києві.—Ф. 25, оп. 1, спр. 173, арк. 400 зв.

⁷ Липинський В. Твори.—Т. 2.—Філадельфія, 1980.—С. 209.

⁸ Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов.—Т. I.—К., 1898.—С. 203.

⁹ Липинський В. Назв. праця.—С. 21.

¹⁰ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657).—К., 1961.—С. 109.

¹¹ Величко С.В. Літопис.—Т. I.—К., 1991.—С. 83.

- ¹² *Степанков В.С.* Поділля в роки Визвольної війни українського народу // Нариси історії Поділля.— Хмельницький, 1990.— С. 77—78.
- ¹³ Акты Южной и Западной Росееи (далі— Акты ЮЗР).— Т. 3.— СПб., 1862.— С. 415; Muzeum Narodowe w Krakowi, Drial zbiory Carto-gyskich (далі— Czart).— № 144.— К. 439.
- ¹⁴ *Смолий В. А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності.— К., 1994.— С. 151.
- ¹⁵ *Софонович Ф.* Хроніка з літописців давніх.— К., 1992.— С. 232.
- ¹⁶ *Липинський В.* Твори.— Т. 2.— Філадельфія, 1980.— С. 152.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ *Смолий В. А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет.— К., 1993.— С. 357.
- ¹⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси — Т. IX.— Ч. 2.— К., 1931.— С. 1207; Biblioteka Zakladu im. Ossolinskich w Wroclawiu.— № 227.— І. 143.
- ²⁰ Акты ЮЗР.— Т. XI.— СПб., 1879.— С. 739.
- ²¹ *Липинський В.* Україна на переломі. 1657—1659.— Філадельфія, 1991; *Степанков В.С.* Гетьманство Івана Виговського: Соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657— вересень 1659 рр.) // Середньовічна Україна.— Вип. I.— С. 94.
- ²² Акты ЮЗР.— Т. 15.— СПб., 1892.— С. 282.
- ²³ Акты ЮЗР.— Т. 4.— СПб., 1863.— С. 254; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та діяльності.— Нью-Йорк, 1985.— С. 36.
- ²⁴ Акты ЮЗР.— Т. 7.— СПб., 1872.— С. 138.
- ²⁵ Там же.— С. 320.
- ²⁶ Volumina legum.— Т. IV.— Petersburg, 1859.— S. 359—360.
- ²⁷ Po'ski Słownik Biograficzny.— Т. IX.— Wroclaw, 1961.— S. 580.
- ²⁸ Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов.— Т. 4.— Отд. III.— К., 1859.— С. 464.
- ²⁹ Там же.— С. 461.
- ³⁰ Там же.— С. 459.
- ³¹ Там же.— С. 464.
- ³² Там же.
- ³³ Czart.— № 402.— І. 583; *Дорошенко Д.* Назв. праця.— С. 46.
- ³⁴ *Дорошенко Д.* Нариси історії України.— Львів, 1991.— С. 303.
- ³⁵ Czart.— № 402.— І. 615—633; *Дорошенко Д.* Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665—1666) // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі.— Прага, 1942.— Т. 4.— С. 134.
- ³⁶ *Величко С.В.* Літопис.— Т. 2.— С. 56.
- ³⁷ Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie (далі— AGAD), Archiwum Zamojskich.— № 3036.— К. 206.

³⁸ Центральний державний архів давніх актів Росії (далі — ЦДАДА Росії). — Ф. 210, оп. 12, спр. 613, арк. 129; *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. — Харків, 1930, — С. 402.

³⁹ *Окишевич Л.* Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці комісії для вивчення західньо-руського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929. — С. 420.

⁴⁰ *Окишевич Л.* Генеральна Рада на Україні — Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці комісії для вивчення західньо-руського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929. — С. 420.

⁴¹ Акты ЮЗР. — Т. 9. — СПб., 1877. — С. 81.

⁴² Там же.

⁴³ *Acta Historica res gestas poloniae illustranta.* — Vol. II. — Pars. I. — Kraków, 1881. — S. 645.

⁴⁴ *Grabowski A.* Ojczyście spominki. — T. I. — Kraków, 1845. — S. 178; *Acta Historica.* — Vol. II. — Pars. I. — S. 641.

⁴⁵ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 396.

⁴⁶ AGAD, Archiwum Zamojskich. — № 3037. — К. 222.

⁴⁷ *Волк-Карачевський В.* Борьба Польши с качеством во второй половине XVII и начале XVIII века. — К., 1899. — С. 192.

⁴⁸ *Acta Historica.* — Vol. I. — Pars. II. — S. 1313.

⁴⁹ Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 408—411.

⁵⁰ Там же. — С. 421.

⁵¹ Там же. — С. 470.

⁵² *Dwa pamiętniki z XVII wieku Jana Gedrowskiego i Jana Fl. Drobysza Tuszyńskiego.* — Wrocław, 1954. — S. 58.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ *Szart.* — № 431. — I. 3.

⁵⁵ *Biblioteka Narodowa w Warszawie, Dział Zbiorów Mikrofilmowych, Biblioteka Ordynacji Zamojskich.* — № 1787. — P. 46.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid. — P. 49.

⁵⁸ *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przelomie XVII—XVIII w. — Wrocław 1963. — S. 15.

⁵⁹ AGAD, Archiwum Zamojskich. — № 3053. — К. 104.

⁶⁰ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich. — № 47. — T. III. — S. 16.

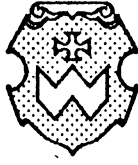
⁶¹ *Volumina legum.* — T. V. — S. 202.

⁶² Акты ЮЗР. — Т. 12. — СПб., 18. — С. 533.

⁶³ *Чухліб Т. В.* Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII — на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 3. — К., 1993. — С. 83.

⁶⁴ *Perdenia J.* Op. cit. — S. 17.

- ⁶⁵ Акты ЮЗР. — Т. 13. — СПб. 1884. — С. 90.
- ⁶⁶ Там же. — С. 142.
- ⁶⁷ Czart. — № 175. — I. 363.
- ⁶⁸ Ibid. — I. 511.
- ⁶⁹ Акты ЮЗР. — Т. 13. — С. 436.
- ⁷⁰ Там же. — С. 580—581.
- ⁷¹ ЦДАДА Росії. — Ф. 229, оп. 1, спр. 136.
- ⁷² Максимович М. Собрание сочинений. — Т. 2. — С. 276.
- ⁷³ Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. — Т. I. — К., 1908. — С. 292—295.
- ⁷⁴ Оглоблин О. Проблема предків Миколи Гоголя // Український історик. — 1967. — № 3/4. — С. 78—94; 1968. — № 1/4. — С. 19—36).
- ⁷⁵ Максимович М. Вказана праця. — С. 276.

ІСТОРИОГРАФІЯ

Олександр Гуржій

ПРО ДЕЯКІ ОЦІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ Й ВІЙСЬКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ІСТОРИЧНИХ ПІСНЯХ ТА ДУМАХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ*

Визвольна війна середини XVII ст. стала епохальною подією в усій багатомісячній історії України. Вона дала можливість більшості українців здобути національну незалежність від шляхетської Польщі, побудувати власну «козацьку державу», прискорила процес формування національної самосвідомості. Тому-то і не дивно, що в народній усній творчості за різних часів одному з її найвидатніших керівників приділено так багато уваги, подано яскраві й об'ємні характеристики його політичної і військової вдачі. Про особисте життя (біографію) Б. Хмельницького поза подіями Визвольної війни в історичних піснях і думах практично не йдеться (за незначним винятком). І хоча в них художній образ великого гетьмана багато в чому ідеалізовано, при сприйнятті головних рис характеру і значимості його вчинків, на наш погляд, народним поетичним словом відтворені й дійсні тогочасні реалії.

Що ж хотілося би відзначити у першу чергу в плані постановки проблеми? Це те, що в історичних піснях і думах, як правило, наголошується на єдності ідей керівника новоствореної Української держави і народних мас, представників усіх верств суспільства, включаючи й місцеві елітні (старшина, шляхтичі, вище духовенство). З самого початку війни посполитий люд, рядове козацтво бачать у ньому захисника своїх націо-

* У своїй статті автор не ставив за мету спеціально досліджувати пісні й думи як історичне джерело (це тема окремої наукової проблеми). Нам хотілося лише виявити і донести до читача найхарактерніші оцінки в них діяльності Б. Хмельницького. Причому використані, головним чином, поетичні твори, створені народом до початку XX ст. (їх «академічне» видання за радянської доби здійснене з попередніх підбірок М. Максимовича, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Лисенка, М. Вовчка та ін.).

нальних і релігійних «свобод», соціальних і майнових прав. Навіть відверті невдачі гетьмана сприймаються ними із розумінням і співчуттям, непохитною вірою в краще майбутнє.

У «Думі про Хмельницького та Барабаша» народ вкладає в уста першого такі слова, сказані нібито ним ще напередодні вибуху повстання (десь у 1646—1647 рр.):

«Гей, куме, каже, куме, пане Барабашу,
пане гетьмане молодий!»

Чи не могли б з тобою удвох королівських листів
прочитати,

Чи не могли б ми козакам козацьких порядків
подавати,

Чи не могли б ми за віру християнську достойно,
праведно стати?»

Причому на негативну відповідь польського угодовця-старшину І. Барабаша «...Нащо б нам козакам козацькі порядки давати? Лучче б нам із ляхами, з мостовитими панамі, хліб-сіль з упокоєм вічний час уживати»¹, Б. Хмельницький грізно попереджає:

«Гей, куме, каже, куме, як будеш ти мені
сими словами досаджати,

То не зарікаюсь я тобі з пліч голову, як галку, зняти,

А жону твою з дітьми живцем забрати,
турському султану в подарунок одіслати».

Що ж ми можемо сказати про наведені уривки? По-перше, з них випливає те, що Б. Хмельницький ще до початку війни прямо виступав проти засилля польської магнатерії й став на захист козаків, їх прав. По-друге, одним з першочергових завдань він вважав необхідність «достойно» відстоювати православну віру за умов покатоличення українського населення. По-третє, Хмельницький вже тоді передбачила, що конфлікт може набути смертельної небезпеки і, мабуть, тому погрожував жорстоким покаранням не тільки своєму прямому супротивнику (а значить, й всім прибічникам польсько-шляхетських порядків в Україні), але також і його родині. Четверте, важливо звернути увагу і на той факт, що народна дума зовсім обминає (ігнорує—?) особисті мотиви Б. Хмельницького, які також спричинили його участь у визвольному русі (маємо на увазі кривди, заподіяні шляхтичами Д. Чаплинським, О. Конєцпольським та ін.).

¹ Офіційно І. Барабаш займав посаду військового осавула ресстрового козацького війська.

До чого ж закликав ватажок повсталый люд на першому етапі, до яких конкретно форм боротьби? Відповідь на ці питання знаходимо в тій же думі:

«Хмельницький козаків до схід сонця пробуджає
І стиха промовляє:
«Гей, козаки, діти, друзі, молодці, добре дбайте
Од сна уставайте, руський отченаш читайте,
На лядські табури наїжджайте, лядські табури
на три часті розбивайте,
Ляхів, мостивих панів, упень рубайте,
кров їх лядську у полі
з жовтим піском мішайте.
Ври своєї християнської на поталу
в вічний час не подайте»².

Як бачимо, початок ототожнюється з появою сонця, пробудженням природи після сну («у святий божий день»). У думі Хмельницький для простого люду є «паном», «гетьманом Чигиринським», але разом з тим він і «батьа», і «друг» козакам — «молодцям».

В історичній пісні «Чм не той то хміль», де йдеться про Жовтоводську битву 1648 р. — першу визначну перемогу козацьких військ, змальовано Б.Хмельницького вже як сміливого керівника широкомасштабної війни та завзятого козака-рубаки. Ніби він промовляв сам про себе:

«А я ляхів не боюся і гадки не маю,
За собою велику потугу я знаю,
Іще й орду за собою веду:
А все, вражі ляхи, на вашу біду».

І далі:

«Утікали ляхи — погубили шуби...
Гей, не один лях лежить вищиривши зуби!»³

Кілька слів хотілось би сказати про власне історизм цієї пісні, яка має кілька варіантів запису (один з них здійснено в Галичині в 50-х роках минулого століття), що свідчить про її регіональну поширеність і популярність. Пісня достовірно описує тогочасні події. Виступивши у квітні 1648 р. з Запорозької Січі, військо гетьмана на так званому Чорному шляху (вже досить поповнене українськими і російськими селянами-втікачами та донськими козаками) з'єдналося з загонами кримських татар Тугай-бея і зупинилося на р. Жовті Води. Після рішучого наступу повстанців більшу частину польсько-шляхетської армії було знищено, а близько 3 тис. жовнірів і 50 шляхтичів потрапили в полон. Цікаво зазначити, що, за піснею, напередодні

битви налічувалося «ляхів сорок тисяч хорошої вроди». Чи достовірна цифра наводиться? Дослідники не мають однозначної відповіді. Наприклад, О. К. Касименко загальні збройні сили поляків навесні 1648 р. визначав у 30 тис., а І. С. Стороженко, В. А. Смолій і В. С. Степанков — у 15—16 тис.⁴ Очевидно, остання думка є найбільш вірогідною, тому цифру в 40 тис. слід вважати значним перебільшенням.

Тематично продовжують сюжет про перебіг подій Визвольної війни дума «Перемога корсунська» і пісня «Не дивуйтеся, добрії люди». В першій йдеться про чергову перемогу козацьких військ у травні 1648 р. під Корсунем, коли «козаки ляхів доганяли, пана Потоцького піймали. Як барана, зв'язали та перед Хмельницького-гетьмана примчали»⁵. Тоді ж козаки, додамо від себе, взяли, у полон пельського гетьмана М. Калиновського, 80 знатних шляхтичів, 127 офіцерів і понад 8,5 тис. рядових жовнірів, 41 гармату тощо. Перемога під Корсунем, як вважають фахівці, дала поштовх до всенародного повстання в Україні, до масових втеч польської шляхти, місцевої знаті, орендарів і т. д. Причому ті з них,

«Котрі тікали до річки Случі,
То погубили чоботи й онучі;
В котрі до Прута
То була від козаків Хмельницького
доріженька барзо крута.

На річці Случі
Обломили міст ідучи,
Затопили усі клейноди
І всі лядські бубни.
Котрі бігли до річки Росі,
то zostалися голі й босі...»⁶

Пісня «Не дивуйтеся, добрії люди» сповіщає про конкретні історичні події восени 1648 р. під Пилявцями (де р. Іква чи Пилявка розливається в стави і болото), про участь у них кінноти сподвижника гетьмана Максима Кривоноса. В ній констатується, що на той час повстанські загони звільнили Україну «по Случ», а «ляхів» загнали за річку Віслу, «що не вернуться і в три роки!». Тобто тим самим тоді визначилися західні межі визволеної української території. Особливо багато «ляхів пропало», як говориться в пісні, за Дашевим (нині районний центр Вінницької області), під Сорокою. Також йдеться про мету козаків прогнати шляхтичів «аж за той Дунай глибокий». В одному з варіантів запису наголошується на тому, що «ляхви із Польщі» в Україну козаки вже не допустять доти, поки буде у них «жизності»⁷. Цікаво також

зазначити, що поширення пісні було зафіксовано не лише по Україні (Тернопільщина, Вінничина, Дніпропетровщина), але й в Білорусії (в межах сучасної Могильовської області)⁸.

Історичні пісні та думи українського народу, більш-менш об'єктивно оцінюючи політичні й військові вдачі Б. Хмельницького, проте ніколи не приписують всі успіхи у Визвольній війні тільки йому одному. Поряд з ним нерідко згадуються, зокрема, полковники Максим Ольшанський, Мартин Полтавський, Іван Богун, Матвій Борохович, Данило Нечай. Тісні, проте неоднозначні, зв'язки існували у Б. Хмельницького з багатьма з них, особливо з Максимом Кривоносом (Перебийносом). Народна пам'ять обминає гострі конфлікти, суперечки, які існували між ними. Так, у пісні про смерть Кривоноса «Ой усе лужком та все бережком» зазначається, що під час військових подій

«Поставив же пан Перебийніс три стороженки в місті,

А сам пішов до кумасеньки шуки-риби їсти.

Сидить же пан Перебийніс, не думає й не гадає,

З кумасею з Хмельницькою мед-горілочку кружає».

Звичайно, тут можна закинути те, що в пісні недостовірно описана смерть М. Кривоноса (він загинув не в бою, а помер від чуми в кінці 1648 р.). Також і те, що в іншій пісні — «Ой з-за гори високої» маємо дуже схоже з наведеним уривком про другого героя війни Данила Нечая:

«А молодий козак на теє не дбає*,

Та з кумою з Хмельницькою мед-вино кружає;

Бо поставив козак Нечай три сторожі в місті,

А сам пішов до кумоньки шуку-рибу зїсти»⁹.

Проте у даному випадку для нас більший інтерес становить не історична достовірність наведених епізодів (хоч і це дуже важливо!), а власне нароне сприйняття й оцінка людських взаємин керівника держави з кращими представниками його найближчого оточення.

Далекоглядною і глибокопродуманою в усній народній творчості виглядає міжнародна політика Б. Хмельницького, зокрема, його безпосередні зв'язки з урядами Молдавії, Трансільванії, Швеції, Кримського ханства, Туреччини і, безперечно, Росії. Конкретно в думі «Хмельницький і Василь Молдавський (Похід у Молдавію)» схвалюються гетьманські дії, спрямовані на нейтралізацію молдавського господаря В. Лупула під час війни з поляками в 1650 р. При цьому народні маси за першим «йдуть, яко ярая пчола, гудуть...»¹⁰ Сповнені гірких роздумів рядки думи

* На повідомлення про наступ ворогів.

про примирення Б. Хмельницького з урядовцями Речі Посполитої в Білій Церкві у вересні 1651 р. («Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї»). Проте і тут ми не знаходимо відвертого засудження дій Богдана, а швидше розуміння необхідності такого важкого кроку:

«Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький
починив,

Що з ляхами, із мостовитими (панами),
у Білій Церкві замлрив»¹¹.

Відверто неприйнятливою для народних мас виглядає часом політика Б. Хмельницького, спрямована на союз з татарами. В одній з народних пісень з цього приводу висловлюється таке побажання:

«Бодай того Хмельницького
Первая куля не минула,
А другая устрелила,
У серденько уцілила!»

Зате визволення українців від «лядської неволі», розпочате на чолі з Б. Хмельницьким, щиро очікували в багатьох куточках країни:

«Ой Богдане, Богданочку,
Звільнив ти Вкраїну,
То не забудь же, Богдане,
Нашу Боковину»¹².

Відносини й союз між урядами Росії й України у більшості історичних пісень і дум дуже ідеалізовані. Вони схарактеризовані лише як дружні, братні, без критичного сприйняття.

Отже, підбиваючи деякі підсумки всьому сказаному вище, хотілося би ще раз наголосити: визволення українських земель від гніту польської шляхти поставлено в найбільшу заслугу гетьману Б. Хмельницькому в усній поетичній творчості. Саме про це прямо йдеться в думі «Іван Богун», де словами головного героя проголошується:

«Слава богу хвала гетьману,
Що не дав нас у неволю, ляхам на поталу!»¹³.

Здобувши національну незалежність для українців, побудувавши порівняно суверенну державу, об'єднавши Україну з Росією

«Тоді ж то Хмельницький умер,
А слава його не вмирає», —

справедливо зазначено в іншій народній думі.

¹ Думи та пісні про Богдана Хмельницького / Упоряд. М. Г. Марченко. — К., 1970. — С. 30, 33.

² Там же. — С. 34—35.

³ Українська народна творчість. Історичні пісні. — К., 1961. — С. 181.

⁴ *Касименко О. К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р. — К., 1955; «Тієї слави козацької повік не забудем...» — Дніпропетровськ, 1989. — С. 68; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 78.

⁵ Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 39.

⁶ Там же. — С. 40—41.

⁷ Українська народна творчість. Історичні пісні. — С. 187.

⁸ Там же. — С. 939.

⁹ Козацькі пісні / Упоряд. та вступ. стаття О. М. Хмільовської. — К., 1969. — С. 125.

¹⁰ Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 55.

¹¹ Там же. — С. 51.

¹² Українська народна творчість. Історичні пісні. — С. 242. Співачка цієї пісні О. Яновська з с. Стеблів Путильського району Чернівецької області свідчила, що пісня була відома далеким її предкам, які втекли з Волині на Буковину («в гори») ще за часів панщини.

¹³ Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 48.

Юрій Пінчук

ПОСТАТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ТВОРЧОСТІ М. І. КОСТОМАРОВА

Дослідження історії епохи Богдана Хмельницького і творення його життєпису посідають одне з чільних місць у науковій діяльності Миколи Івановича Костомарова (1817—1885). М. Драгоманов наголосив, що «ні один серйозний націоналіст український не може відректи Костомарову заслуг до українства»¹. Інший визначний учений — О. Єфименко зазначила, що Костомаров створив «наукову історію козацької України»². Справді, М. Костомаров приділяв величезну увагу українській історії з перших років своїх на довгому і плідному творчому шляху і до самого його кінця. Він, без перебільшення, розпочав і закінчив цей шлях дослідженнями про Б. Хмельницького й козацьку добу («О причинах и характере унии в Западной России», 1841 р. —

«Мазепинцы», 1884 р.). Свою монографію «Богдан Хмельницький» автор писав, переробляв і доповнював протягом чотирьох десятиліть, підготував декілька її видань. Перше з них датоване 1857 р., останнє з'явилося у світ 1884 р., незадовго до смерті М. Костомарова, як підсумок його тривалих копітких пошуків.

Гадаємо, немає потреби доводити тут значущість для розвитку української історіографії й українського самопізнання твору «Богдан Хмельницький», що по виході в світ дістав широкий розголос не тільки на батьківщині, але й за її межами. Натомість існує необхідність (а з відстані часу — й змога) поглибити існуючі уявлення про сприйняття М. Костомаровим постаті Б. Хмельницького. Для осягнення поглядів М. Костомарова щодо особи Б. Хмельницького доцільно передусім уяснити історико-теоретичний світогляд цього вченого, принаймі — один з найважливіших його елементів. Маємо на увазі ідею державності та її співвіднесеність з народницькою доктриною.

Аксіоматичною є теза про те, що Костомаров уособлює виключно народницький напрям в історіографії, який наслідував і розвинув В. Антонович, а згодом поглибив М. Грушевський й інші історики. Існує також думка, нібито в працях істориків-народників ігноруються питання державотворення. Нарешті, до сьогодні сповідується твердження про наявність різкої відмінності між народницькою та державницькою школами (Д. Дорошенко, В. Липинський та їхні послідовники) в українській історіографії. Проте таке трактування розвитку і стану нашої національної історичної науки не можна визнати вичерпним. Ретельний огляд творчої спадщини репрезентантів вищезгаданих шкіл наштовхує на інші міркування та дає підстави для дещо інших висновків.

Приміром, придивимося уважніше до таких раритетів української наукової і політичної думки, як «Книга буття українського народу» (1846 р.) Миколи Костомарова та «Нарис програми Української демократичної хліборобської партії» (1917 р.) Вячеслава Липинського. Абстрагуючись від частковостей, в тому числі іноді принципових, можна стверджувати, що квінтесенцією творінь обох авторів є утвердження ідеї української державності. Щоправда, М. Костомаров, як продукт певної історичної доби, дотримувався федералістсько-автономістських засад, зупинився на ідеї конфедерації. Зокрема, він (через 37 років після написання програми кирило-мефодіївців) відзначав, що її пункти нечисленні та нескладні, а саме: «1) визволення слов'янських народностей із-під влади іноплеменників; 2) організування їх у самобутні політичні суспільства з утриманням федеративного їх зв'язку між собою; встановлення точних правил розмежування народно-

стей і улаштування їхнього зв'язку полишалось часу і подальшій розробці цього питання історією та наукою; 3) знищення усякого рабства в слов'янських суспільствах, під яким би видом воно ні ховалося; 4) скасування станових привілеїв і переваг, що завжди завдають шкоди тим, хто ними не користується; 5) релігійна свобода і віротерпимість; 6) при повній свободі усякого врівнення уживання єдиної слов'янської мови в публічних богослужіннях усіх існуючих церков; 7) повна свобода думки, наукового виховання і друкованого слова і 8) викладання усіх слов'янських нарід і їхніх літератур в учбових закладах усіх слов'янських народностей»³.

Ще 1922 р. Юліан Охримович згідно з цією програмою охарактеризував кирило-мефодіївців «самостійниками-федералістами чи конфедералістами»⁴. Іван Лисяк-Рудницький вважав, що їхня програма стала платформою українського руху впродовж наступних десятиліть. Він писав: «Пряма лінія розвитку веде від Кирило-Мефодіївського братства до Центральної ради 1917 року»⁵.

В. Липинський, відстоюючи ідею суверенності Української держави, усвідомлював, як відзначають дослідники його творчості, першорядне значення держави в історичному розвитку народів і світової цивілізації⁶.

Отже, не можна беззастережно протиставляти М. Костомарова державній школі. Розділяюча риса між ним і В. Липинським полягає не стільки в площині ставлення до держави, скільки у визначенні національної провідної сили державотворення. В. Липинський віддавав перевагу в цьому процесі національній аристократії, правлячій верстві, словом, еліті. В нарисі програми УДХП він роз'яснював це так: «Ми визнаємо, що тільки українська демократія може стати твердою опорою української національно-державної ідеї, тільки вона в силі тепер (жовтень 1917. — Ю. П.) перейняти на себе боротьбу, котру за цю ідею вели давніше — верства боярсько-дружинна в часах Київської держави і верства козацька в часах Гетьманщини»⁷.

Натомість М. Костомаров звернений до найширших верств населення, загалу українського народу, поняття якого він деколи навіть ототожнює з поняттям Україна, а назву «Україна», «український» застосовує до цілого українського народу. Зокрема, в «Книзі буття українського народу» автор зазначає: «І встане Україна, і буде невідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським»⁸. Можна погодитися з поглядом М. Чубатого, що ідеологією історії України в «Книзі буття» є «щирий християнський демократизм та віра, що відродження українського народу вийде з українських нездеморалізованих мас, з народу»⁹. Як бачимо,

в костюмаровському творі головну увагу сконцентровано на невіддільності та республіканізмі.

Водночас виникає запитання: чи варто робити закид на адресу М. Костомарова за схильність до «союзу слов'янського»? Вважаємо, що не варто, — і взагалі, і враховуючи те, що твір він писав майже 150 років тому. До того ж, як справедливо відзначають сучасні вчені, історичне мислення є інтелектуальним процесом, який базується на саморозумінні, тому воно не знає прямолінійного поступу, а тільки безупинне переосмислення минулого, отже, і визначних постатей минулого на тлі саморозуміння кожного нового покоління і його нового історичного досвіду¹⁰. Відтак кожний, по суті, може мати власну відповідь на поставлене запитання. Але перед тим як відповісти на нього, варто також ознайомитися з одним із положень згаданої програми В. Липинського. У першому її розділі «Міжнародне становище України» декларується таке: «Се не значить, що ми одмовляємось од союзу з російським народом в хвилі, коли він пербудовує і оновлює свою державу; ми тільки стоїмо непохитно на тому становищі, що новий союз народу українського з народом російським може бути союзом вільного з вільним і рівного з рівним, союзом двох рівноправних державностей, союзом во ім'я спільних інтересів двох суверенних народів»¹¹. Проте такі думки зовсім не були чужими М. Костомарову, який писав: «Союз народів може бути тільки за таких умов, коли між з'єднаними народами немає ні першого, ні другого, ні головного — пануючого, ні другорядного — підкореного; коли один народ не тільки не стане замірятися на стихії народності другого, але щиро буде їх підтримувати і сприяти їхньому процвітанню»¹².

До сьогодні не втратили актуальності оцінки костюмаровської «Книги буття українського народу» М. Грушевським, М. Возняком, згодом М. Чубатим, іншими вченими, в тому числі сучасними, як твору, що є маніфестом українського відродження, декларацією прав української нації й окремішності українського історичного процесу, як твору, що пережив свій час і до наших днів зберіг свій характер «Євангелія української національної правди», твору, котрий залишиться назавжди неув'ядним квітом в історії визвольного руху України¹³. Такі ж самі визначення містяться в працях багатьох учених про згаданий нарис та інші праці В. Липинського — засновника державницької школи в українській історіографії і політичній думці. Отже, беззастережне протиставлення цих блискучих постатей українського інтелектуального життя XIX і XX століть виглядає дещо штучним¹⁴.

На наш погляд, існують аргументи для того, щоб конкретизувати історичну концепцію В.Липинського — як державно-елітарну. Водночас було б логічним визнати, що костомаровська історична концепція поєднала в собі принцип державності під новим кутом зору — народної верстви. Звідси концепція, котру започаткував М.Костомаров, а на зламі століть ґрунтовно поглибив М.Грушевський, — це, імовірно, концепція народно-державницька.

Гадаємо, тут потрібно ще обумовити таке. Костомаровська історична концепція складна і, можна сказати, багатогранна, торкається низки аспектів суспільного життя, зокрема національного і соціального. В ній, з одного боку, заперечується імперський принцип державотворення, з іншого — пропагується національний державотворчий. При цьому неодмінною вимогою є превалювання народного начала над державним, тобто вимогою (призабутою за радянських часів і актуальною сьогодні), за якою держава існує для народу, а не навпаки. Саме з історичною долею України М.Костомаров пов'язує пробудження і розвиток в ній самосвідомості народу, політичних ідей і демократичного руху. Згадуючи про свою діяльність в Кирило-Мефодіївському братстві, він писав: «З'явилось стремління відродити народність, що вмирала під московським кнутом і петербурзьким багнетом»¹⁵. Отже, поширені в історичній літературі думки про те, що М.Костомаров начебто був байдужим до питання відродження української державності, що він відстоював ідею об'єднання слов'ян під скіпетром російського імператора, м'яко кажучи, — невірні. Його платформою була «ясна форма федеративного союзу Слов'ян (на зразок Сполучених Штатів Північної Америки, як зазначається в "Автобіографії" цього вченого. — Ю.Л.), де кожна народність хоронила би свої окремішності при загальній особистій і громадській свободі»¹⁶. На думку М.Костомарова, Україна «повинна становити окрему державну цілість на цілім просторі, де народ говорить українською мовою»¹⁷.

У світогляді М.Костомарова виразно проглядається поєднання народницького і державницького напрямів. Це яскраво підтверджують і його суто історичні погляди, зокрема, на проблему взаємозв'язку народу і держави. «Навіщо народу, — запитує Костомаров, — бажати відторгатися від держави? Адже без влади суспільству існувати не можна; вирвавшись з держави, потрібно буде творити нову державу... Для чого ж ламати колишне, якщо воно задовільно?»¹⁸

Осмилення концептуальних засад творчості М. Костомарова сприяє глибшому розкриттю оціночних положень вченого щодо ролі в історії особи Богдана Хмельницького та його епохи.

Микола Костомаров захопився історією доби Богдана Хмельницького невдовзі після закінчення Харківського університету. У 1841 р. він завершив і подав до захисту магістерську дисертацію «О причинах и характере унии в Западной России», яка засвідчила появу в українській історичній науці талановитого дослідника з власним поглядом на події Визвольної війни середини XVII ст. і постать Б. Хмельницького. М. Грушевський назвав цю дисертацію «історично-політичним памфлетом, сильно закрашеним публіцистикою». Характеризуючи її, він, зокрема, відзначив: «Книжечка давала не зовсім те, що обіцяв заголовок “О причинах и характере унии в Западной России”. Автор мало займається “Західною Росією” в цілому, а головню тільки Україною, і дає сумарний погляд на її історію»¹⁹. В даній праці лаконічно й глибоко проаналізовані особливості визвольного руху в Україні, роль в ньому мас та історичних осіб, зокрема Б. Хмельницького.

На відміну від своїх попередників, М. Костомаров не став на одну виключно державно-централістську або якусь іншу точку зору, але вивів на авансцену історії поряд з героями-вершителями безіменну, здавалося б, народну масу. Це був величезний поступ в історіографії. Адже народ є дієвим рушієм розвитку суспільства, його демократизації, яка стимулюється переважно знизу і рідко зверху. Саме народна потреба, вважає Костомаров, вивела Хмельницького з бездіяльності, і він пізніше, виконуючи волю народу, уклав союз з Російською державою. Особисте ж ставлення гетьмана до цього союзу, як показує автор, було таке: «Хмельницький не думав щиро піддаватися цареві: він хотів цим підданством лиші налякати Польщу, заплутати Росію, а потім скористатися обставинами для своїх честолюбних планів»²⁰.

У науковій праці М. Костомарова з 1846 р. «Мысли об истории Малороссии» поширюється погляд на епоху Хмельницького як знамениту і висувається вимога про необхідність її розроблення — «як слід», бо ця епоха «гідна митецького пензля»²¹. Отже, не випадково доба Хмельницького займає значне місце й в іншій костомаровській праці тих часів — вже згадуваній «Книзі буття українського народу». Зокрема, в ній акцентується увага на тому, що «козацтво піднялось, а за ним весь народ — вибили і прогнали панів, і стала Україна, земля козацька, єсть то вольне, бо всі були вільні й рівні. І хотіла Україна тоді знову жити по-братерськи з Польщею, але Польща жодним побитом не

хотіла покинути своє панство. Тоді Україна приєдналася до Московщини, як країна слов'янська до слов'янської, як один люд слов'янський до другого слов'янського... Але скоро побачила Україна, що попалась в неволю, вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а цар московський значе усе рівно, що ідол і мучитель»²².

Згодом виходить друком в «Отечественных записках» (1857 р.) дослідження М. Костомарова «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России», яке потім, перероблене й доповнене, лягло в основу опублікованої в 1859 р. відомої двотомної монографії «Богдан Хмельницкий», а далі — тритомної в 1870 р. і, нарешті, знову переробленої, в 3 томах, у 1884 р. Як у минулому, так і сучасні українські учені справедливо вважають, що монографія М. І. Костомарова «Богдан Хмельницкий» — перша у вітчизняній історіографії «спроба висвітлити на основі великого фактичного матеріалу воєнну й державно-політичну діяльність гетьмана»²³. Ця праця на багато років стала головним науковим джерелом про Хмельниччину. Щодо документальної бази — вона величезна. Приміром, 4-е видання монографії відрізняється від 3-го залученням до наукового обігу 19 нових творів, серед яких щоденник С. Освенцима, історичні нариси Кубалі тощо.

М. Костомаров у своїй монографії «Богдан Хмельницкий» історичними документами довів безпідставність претензій Речі Посполитої та Московії на українські землі, відзначив прагнення Б. Хмельницького до незалежності. Так, у виданні 1870 р. автор зазначає, що «Хмельницький стежив за дипломатичними справами дуже вправно», в ході Визвольної війни «не боявся пестувати турок обіцянкою, що козаки будуть знаходитися під покровительством Туреччини, як данники», аби Україна стала «особливою річчю посполитою»²⁴. Водночас учений ґрунтовно висвітлив зовнішні відносини з Молдавією, Трансильванією, Швецією та іншими країнами, що їх здійснював уряд Б. Хмельницького в інтересах державної незалежності України.

У третьому і особливо в четвертому виданнях монографії все більше наголошується на ідеї незалежності Української держави, на дипломатії Богдана Хмельницького як провідника даної ідеї. Це ж саме яскраво простежується в політиці гетьмана після Переяслава 1654 р. Зокрема, в своєму останньому виданні монографії (1884 р.) автор показує, що в 1654 р. Б. Хмельницький не тільки не мав наміру допомагати королю Польщі у війні проти Швеції, але, навпаки, бажав закріпити зв'язки зі шведським королем, вислав до нього посла, намагався одержати гарантії незалежності Гетьманщини. Те ж саме мав на увазі Богдан

Хмельницький при тогочасних відносинах з іншими державами, у тому числі з Туреччиною. Приміром, автор цитує слова гетьмана Б. Хмельницького до козаків: «Не сумуйте, дітки, треба відступити від царя: підемо так, як звелить вишній владика; будем і під бусурманським государем — не те що під християнським!»²⁵. Лейтмотив костомаровської монографії «Богдан Хмельницький» такий: «Важливе значення епохи Богдана Хмельницького в руській історії не підлягає сумніву. ...Епоха Богдана Хмельницького почала і приготувала те, що повинно було, по ходу історичних обставин, здійснитися у прийдешніх поколіннях з всіма наслідками для слов'янського світу, можливо, ще не зваженими долею»²⁶.

На погляд Є. Шабліовського, концепція Костомарова про історичну роль Хмельницького — «це було нове і сміливе слово в науці, яке діаметрально розходилося з тодішньою офіційною історіографією»²⁷. Остання, як відомо, заперечувала національний і соціальний мотиви Визвольної війни й пропагувала релігійний²⁸, критикувала Костомарова за його позицію — «Хмельницький розбудив разом і озлоблення народу, і обурення православних за зневаження своєї релігії»²⁹.

Тут доречно згадати, що М. Костомаров — це особистість, яку не дуже шанувала офіційна історіографія за часів царату, та й радянських теж. Навіть строго наукові його твори переслідувала цензура. Незважаючи на це, інтерес до нього як до талановитого історика і взагалі вченого, а також провідника українського національно-визвольного руху, не зник. Навпаки, його твори про Б. Хмельницького, у тому числі згадана вище всесвітньо відома монографія й інші дослідження, нерідко раритети, здобули сталу увагу читача. Правда, в спадщині вченого є й такі праці, котрі не дістали широкого поширення (переважно це науково-публіцистичні і полемічні твори), але в яких також значна увага приділена постаті Б. Хмельницького. Отже, намагаємось охопити, хоча б побіжно, майже весь творчий доробок ученого із зазначеної теми.

Не погрішимо проти істини, коли висловимо припущення, що наукова концепція Миколи Костомарова про роль особи Богдана Хмельницького в історії найбільш чітко, без зайвого скептизму, але з полемічним запалом, літературною красивою мовою викладена в його науково-публіцистичних творах. Адже не випадково Михайло Грушевський в статті, присвяченій огляду костомаровської публіцистики (1928 р.) відзначив: «Може здатись парадоксальним, коли я скажу, що деякі з сих публіцистичних і полемічних писань тепер мають більш інтересу, ніж наукові

писання, де Костомаров висвітлював ті ж питання з чисто наукового становища, — але се так. ...Висновки ж, освітлення — те, що зостається для нас цікавим і зістанеться завсігди — як вияв творчої праці, як певні етапи в розвою громадської думки, історичної ідеології, — вони в його публіцистичних і полемічних писаннях, як я вже сказав, не раз сформульовані краще, докладніше, ясніше, виразніше, ніж у його «Монографіях». Я признаюся, що з великим замилюванням перечитав сі його писання — з таким замилюванням, якого я не відчував в більш розтягнених описових працях»³⁰.

Торкаючись публіцистики М. Костомарова взагалі, а також у зв'язку з особою Б. Хмельницького, не можна обминути «прекрасну», за визначенням О. Герцена, статтю «Україна», яка інколи згадується в літературі під навкою «Письмо» (або Лист. — Ю. П.) до видавця «Колокола». Вона, окрім дохідливості й усього іншого, оригінальна тим, що є безцензурною, отже адекватна авторському тексту, тотожня світогляду творця, а цього, як зрозуміло, позбавлені інші праці М. Костомарова, котрі виходили друком в Росії. Щодо оцінки автором статті «Україна» постаті Богдана Хмельницького, то потрібно відзначити, що розглядав він її крізь призму задоволення прагнень, поривань, інтересів не якоїсь окремої групи людей чи провідної, правлячої, верстви (еліти), але — цілого народу. Звідси характеристика ним гетьмана Богдана (так само й інших), як правило, пов'язується з долею держави, національними інтересами її громадян — широких мас населення, з конкретними історичними обставинами. Так, М. Костомаров дотримувався тієї думки, що на початку Визвольної війни середини XVII ст. Хмельницький йшов під стягом всенародної свободи і переміг короля Яна Казимира під Зборовом «при допомозі цілого народу»³¹. Але договір, який він уклав 1649 р., забезпечував козацькі права тільки 40000 душ, а решта народу поверталася знов у підданство. Далі автор статті пише: «На честь і на нещастя нашого народу він спротивився тому (тобто підданству Польщі. — Ю. П.) енергійно; по році Хмельницький мав виразно жадати від поляків цілковитого знесення кріпосного права; розуміється, що наслідком такого дивного, по тодішнім польським поглядам, жадання була війна і та війна випала нещасно для козаків. Від тої пори щастя то піднімало, то зраджувало Хмельницького, доки він остаточно не піддався під опіку московського царя на підставі Переяславського договору (1654 р.)»³². Минув зовсім невеликий час, як пояснює М. Костомаров, і московський двір дозволив собі «страшенну несправедливість супроти України: замість обезпе-

чити країну, що обернулася до нього добровільно під умовою оборони від ворогів, цар висловив потиху намір, що віддасть її Польщі, коли здобуде (польську. — Ю. П.) корону... Хмельницький умер із жалю»³³. Мабуть, найвибагливіший опонент визнає, що підхід М. Костомарова до оцінки ролі особи Богдана Хмельницького в історії (в зв'язку з цим і російського царату) має рацію.

М. Костомаров зумів досягнути те, що Б. Хмельницький розчарувався у політиці московського уряду щодо українського державотворення. Підтвердженням цьому є досить маловідомий висновок ученого, висловлений ним 1860 р. у полеміці з Михайлом Максимовичем, стосовно ініціаторів Гадяцького договору 1658 р. (І. Виговський та інші) і в зв'язку з цим — позиції гетьмана Богдана Хмельницького, коли б він був живий. А саме: «Складачі Гадяцького договору не були зрадники; це були шляхетні патріоти, але уведені в оману тогочасним вихованням. Коли б Хмельницький не помер надто рано, то, без сумніву, ім'я його було б також у числі складачів цього договору»³⁴.

Розглядаючи твори М. Костомарова, необхідно враховувати те, що вони були підцензурними, і їхній автор не мав абсолютної свободи слова. Як свідчать архівні матеріали, ще 1856 р. була заведена у С.-Петербурзькому цензурному комітеті справа на рукопис М. Костомарова «Век царя Алексея Михайловича» (найперший варіант монографії «Богдан Хмельницький»), і вже тоді її автор вимушений був давати пояснення на взірць того, що він не вніс до цього тексту від себе «ні жодного слова, викладаючи факти за фактами»³⁵. Хоча насправді це не так. Думку М. Костомарова можна простежити, вона еволюціонувала від видання до видання, про що він сам 1882 р. писав: «Я змінив свій погляд на Хмельницького і... висловив його в своїй статті: «Богдан Хмельницький — данник Оттоманской Порты», потім у XIV томі моїх «Исторических монографий», стор. 63—82»³⁶. Щоправда, дещо в його публікаціях можна прочитати лише між рядками. Адже М. Костомаров мав бути дуже обережним у висловлюваннях, бо вже в 60-х роках у російських реакціонерів зміцніло переконання про нього як ворога Москви і неприятеля великоросів взагалі.

Прогресуючими є міркування М. Костомарова, викладені в статті «О козачестве». Виходячи з того, що ідеалом громадського життя українського народу було козацтво і він бажав показатися, спроби старшини виступити серед народної маси в ролі польського шляхтича або російського дворянина, наштовхувались, як показує Костомаров, на опір народу. А проте цю претензію, говорить автор статті, мали Хмельницький, Виговсь-

кий, Дорошенко і Мазепа — і всім їм народ не співчував, як тільки проявлялося таке бажання. Хмельницький, на думку Костомарова, «більше інших схилився то на ту, то на другу сторону: Хмельницький нерідко виявлявся народною людиною, і через те народна пам'ять простила йому, забула багато що, чого не забуде історія»³⁷. Отже, учений не ідеалізував постать гетьмана Б. Хмельницького, бо не протиставляв його, по великому рахунку, іншим визначним гетьманам України. В зв'язку з цим він, приміром, ставив собі питання: «Чи був Мазепа гірше інших? Чи достойний він насправді більш ганебної пам'яті, ніж інші? Не думаєм, якщо судити його наміри»³⁸.

Неможливо впевнено сказати, в чому Микола Костомаров убачав найбільшу провину Богдана Хмельницького перед історією. У тому, що гетьман, піддався московській владі, не розпізнав її політичних планів, чи в іншому — втратив український ідеал громадського життя? Можливо, в обох вчинках разом?! Адже М. Костомаров вважав Б. Хмельницького «людиною справи, а не фраз», як це чітко видно з його праці «Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею, а Русь — Россиею?»³⁹.

Неабиякий інтерес викликає також твір М. Костомарова «Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий», що вийшов друком 1863 р. у С.-Петербурзі. Постає запитання: чого саме розглядаються Б. Хмельницький і В. Мономах, життя і діяльність яких відділяє часовий відрізок у половину тисячоліття, а не хтось інший, приміром, з числа українських гетьманів? Справа у тому, що образ жодного гетьмана не накладався так точно на костомаровську концепцію про роль держави, місце народу і особи в історії, як Богдана Хмельницького (а з князів, зрозуміло, — Володимира Мономаха). Звичайно ж, маємо визнати за Костомаровим першість у виробленні прогресивної системи поглядів на роль Б. Хмельницького в розвитку нашого суспільства. Що ж нове він сказав про діяльність цього гетьмана, за котрим визнавав велике історичне значення? Наперед відзначимо, що Хмельницький і Мономах зрівнюються Костомаровим у згаданому вище творі лише як постаті, що були вершителями народних доль і зберегли про себе пам'ять у нащадках. Не зникло в історії нашої те, сказано у творі, що було внесене цими особистостями: Володимир підтримував стародавній принцип слов'янського вічного народоправства (за Костомаровим, синонім республіканізму. — *Ю. П.*), був одним з організаторів союзної удільно-вічової держави. Московське самодержавство порушило цей устрій, а у 1569 р. сталося з'єднання України з

Польщею. Народ заявив про свою опозицію щодо з'єднання, але після півстолітньої боротьби народна опозиція, здавалося, визнала себе переможеною. Нарешті, її прапор узяв могутніми руками Богдан Хмельницький. «Цей прапор був — прапор стародавнього федеративного начала, вже не тільки придушеного єдиновладдям, але готового зникнути у спомині народному, — говорить автор. — Богдан Хмельницький нагадав про нього і указав, що воно може ще ожити в народі і в інших формах, при інакших уявленнях»⁴⁰. Як слушно відзначив дослідник з діаспори Іван Лисяк-Рудницький, М. Костомаров «протиставляв кийську традицію свободи й індивідуалізму московській традиції авторитаризму й підкорення особи колективові»⁴¹.

Відомо, що М. Костомаров постійно перебував під вогнем нещадної критики за свою федералістсько-автономічну концепцію, критики, як правило, декларативної, з навішуванням ярликів націоналіста, сепаратиста тощо. Отже, доцільно пояснити, що його федералістська теорія відзначається глибоким демократизмом, заряджена на досягнення гуманних міжнаціональних відносин, не позбавлена історичної потенції. М. Костомаров, виходячи з власних концептуальних засад, констатує, що український народ відчував свою єдність і потребу самобутньої автономії; Богдан Хмельницький, людина глибоко народна, втілював це почуття у свідому діяльність. Польща не хотіла правди Хмельницького, і він відвернувся від неї. Московія також його не зрозуміла. З'єднуючи великоруським народом козацьку Україну, відзначає автор, гетьман, з одного боку, не хотів обмежитися цим і залишити раніше почату справу відновлення незалежності та цілісності всього південноруського краю, з другого — підпорядковувати свою національність іншій і позбавляти свій народ самобутності і права розпоряджатися собою. До нього та до його народу, підсумовує М. Костомаров, виявили неповагу.

Автор зосереджується на розходженні політичних планів московського і українського урядів і, зокрема, пояснює: «Хмельницький з'єднував з Московією вільний народ, який добув собі кривавими зусиллями незалежність і свободу, а московський уряд мав на увазі не народ, а області, що були випадково придбані, які, при нагоді, можна було продати, проміняти, подарувати, коли буде вигідно. Московська держава начебто раптово побачила, що вона дійшла до тієї епохи, коли повинна була перестати існувати і змушена була поступитись місцем іншому державному устрою»⁴². Ці костомаровські міркування наводять на думку, що прилучення України до Росії вносило

до московського державного життя зовсім нові моменти, за словами Грушевського, «не згідні із московським централізмом і самодержавним ладом»⁴³. До речі, цікавою є думка про те, що московські слов'янофіли цілком правильно побачили у Костомарова й інших кирило-мефодіївців «замисли і намір розбити Російську імперію»⁴⁴.

Отже, логічним є висновок М.Костомарова: «Московська держава злякалась свого неминучого самознищення. Хмельницький сварився з московськими послами, навіть загрожував Московщині... Можливо, що коли б прикрості і несправедливості супроти його народу не звели його передчасно в могилу, дійшло б до того, що Богдан повів би свої козацькі війська на Москву», бо Переяславський договір, роз'яснює автор, «не гарантував Україну в майбутності; в ньому забезпечуються тільки тимчасові умови країни, а не народні права на грядущі покоління. Жодна стаття його не годилась би зараз; цього замало: Малоросія зовсім не залишилась би задоволеною, коли б відновити силу цього договору»⁴⁵.

Як бачимо, М.Костомаров не вихваляє і не гудить Богдана Хмельницького, дотримується виважених оцінок, і вони не викликають принципових заперечень. Зрозуміло, не всіх задовольняє прихильність М.Костомарова до федералістської ідеї, котра, до речі, повсякчас накликала на нього різні атаки й наклепницькі вигадки з консервативних і офіціальних таборів. Що тут можна сказати? Думається, погляд ученого, згідно з яким нормальне життя могло бути відновлене тільки поворотом від централізму і абсолютизму знову до устрою з елементами самоврядування і федерації, мав у той час право на існування.

У першій половині 70-х рр. виходить друком костомаровська «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей», яка, звичайно, містила і нарис «Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий». В ньому були систематизовані й викладені в загальнодоступній формі результати попередніх наукових досліджень М.Костомарова з історії України від давніх часів до половини XVII сторіччя, в тому числі — з історії козацтва і Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. У нарисі є дуже цікаві думки, що підтверджують переплетення в творчості М.Костомарова ідей державності й народності. Приміром, щодо ставлення українського населення до приєднання України до Росії в 1654 р. відзначається таке: «Народ присягав без опору, проте і не без недовір'я: малоруси боялися, що москалі стануть примушувати їх до засвоєння московських звичаїв. ...Що стосується

до козацької старшини і приставших до козаків руських шляхтичів, то вони... тільки з крайньої нужди віддавалися під владу московського государя; в їхній голові склався ідеал незалежної держави з Малоросії»⁴⁶. Автор нарису дав високу оцінку Б.Хмельницькому, який, за його визначенням, належить «до самих видатних рушіїв руської історії»; і не його провина, що «короткозора, темна політика бсярська не зрозуміла його, звела передчасно в труну, зіпсувала плоди його десятирічної діяльності»⁴⁷.

Доречно також згадати есе Миколи Костомарова «Несколько слов о памятнике Хмельницкому», в якому автор акцентує увагу на заслугах і значенні гетьмана у вітчизняній історії, намагається донести до читача історичну правду про нього. М.Костомаров, виходячи з того, що Хмельницький як історична особа є діячем всесвітньо-історичного масштабу, показує, що саме відрізняло Богдана Михайловича і що дало йому в історії місце незрівнянно вище інших діячів на тому ж самому історичному полі. Автор есе пише: «Хмельницький зовсім не був один з тієї громади, котра, втративши терпіння і побачивши зручний випадок помститися своїм тиранам, кидається на них з невтримною люттю переповненої злости, скоряючись голосу пристрасті. Хмельницький не був також один з рубак свого віку, котрим необхідна була війна, як рибі глибочинь водяна, як птиці широчинь повітряна. Хмельницький був чоловік політичний, муж ідеї (якби він не був таким, то не вартий був би й пам'ятника). Здійснення цієї ідеї було метою його діяльності. Війна для нього була тільки засобом, правда неминучим, але завжди таким, якого він готовий був уникнути, коли б тільки мета, до якої він прагнув, була досягнута іншими шляхами»⁴⁸.

Тож сенс костомаровського розуміння постаті Б.Хмельницького потрібно, на наш погляд, пов'язувати з великою політикою, з ідеєю демократизації української державності. А демократизм українського суспільного і політичного життя займав найперше місце в історичній концепції М.Костомарова. Саме з ним, як відомо, він пов'язував появу козацтва та його організацію, інші феномени нашої історії. Невипадково, очевидно, на завершення М.Костомаров переповідає в есе такі слова, сказані Богданом Хмельницьким у самому розпалі Визвольної війни українського народу польським комісарам: «Я выбью весь русский народ из неволи лядской: пусть король будет королем, но пусть он будет свободен, пусть наказывает ваших дуков, князей, шляхту, пусть шляхта не лягает короля. Хочу, чтобы так было: князь ли

согрешит, отруби ему голову, казак ли согрешит, и ему то же самое: вот будет правда»⁴⁹.

Постійне опановування нових джерел зумовлювало еволюцію поглядів М. Костомарова щодо постаті Б. Хмельницького. Виразно засвідчує це опублікована 1878 р. його стаття «Богдан Хмельницький — данник Оттоманской Порты». Причому, еволюція здійснювалася переважно у поглядах стосовно державотворчої діяльності та дипломатичної політики гетьмана — як такої, що слугувала забезпеченню національних інтересів України та її незалежності. До речі, як сам Костомаров відзначив у цій статті, ознайомлення із значною кількістю документів у московському головному архіві іноземних справ (на що раніше не міг одержати у властей дозволу), котрі стосуються Богдана Хмельницького, повинне змінити не тільки особистий погляд автора, «але і взагалі прийнятий наукою погляд на особу Богдана Хмельницького і на характер його багатозначної епохи»⁵⁰. Отже, на думку М. Костомарова, історичне значення особи Богдана повинно уявлятися в іншому світлі, а саме: наступники Хмельницького — Брюховецькі, Дорошенки, Орлики та інші, з другорядним значенням, котрі ставили собі за мету ідею самобутності України під верховною владою Порти, не діяли врозріз із політикою Богдана Хмельницького, — навпроти, думали тільки йти по вказаному ним шляху, «а Юрій Хмельницький, якого пожалував султан званням князя Малоросійської України, був не «сын, недостойный славного родителя», але вповні був його достойний, як і Богдан залишив для Малоросії достойного себе сина»⁵¹. Коментарі, як мовиться, зайві. Можемо лише відзначити, що цей погляд М. Костомарова на постать Богдана Хмельницького був розвинений в наступних виданнях однойменної монографії, починаючи з видання Вольфа (СПб., 1881).

Нарешті відзначимо, що у творчості М. І. Костомарова час гетьманування Богдана Хмельницького характеризується як доба визволення в історії України. Досліджуючи її на основі фундаментальних джерел та їхньої критики, учений дотримувався принципу, що для осмислення історії недостатньо одних розповідей про державний і адміністративний устрій, а потрібно ще розуміння народного життя, котре є сутністю державності й тим, «що підлягає історичному зрозумінню»⁵². Саме на цих засадах створив він життєпис Богдана Хмельницького, 400-річний ювілей з дня народження якого нині широко відзначається. На погляд Д. Дорошенка, разом з своїми товаришами й приятелями — Шевченком і Кулішем, Костомаров належить до тієї славної в історії нашого Відродження трійці, яка «глибоко

зворухнула громадську думку і сумління на Україні і вказала ясну путь, якою мало піти і пішло національне відродження нашого народу»⁵³.

Науковий внесок М. Костомарова у висвітлення постаті Б. Хмельницького важко переоцінити. Цілком справедливим є висновок М. Грушевського про те, що «після десятилітнього «ізъяття» і прибування «под спудом» (після Кирило-Мefeldівської доби.— Ю. П.), Костомаров з моменту появи його «Богдана Хмельницького» (1857), знов став загально признаним ідеологом українства»⁵⁴. На думку М. Грушевського, в поглядах соціальної політики Костомаров був і залишиться «батьком Нової України, так само, як і в своїй проповіді окремішності української національності та її необмеженого права на свободний свій розвій»⁵⁵. Ці найважливіші аспекти світогляду М. Костомарова знайшли яскраві відблиски у трактуванні ним постаті Б. Хмельницького й історії його доби. У висвітленні цього видатного ученого рух Богдана Хмельницького, хоч і викладений на тлі соціальної боротьби, є, по суті, рух національно-визвольний.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Драгоманів М. Листи на Наддніпрянську Україну.—К., 1917.—С.29.

² Ефименко А.Я. Николай Иванович Костомаров // Вестник и библиотека самообразования.—1904.—№ 32.—С.1226.

³ Костомаров Н. П.А.Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина.—1883.—№ 5.—С.227.

⁴ Охримович Юліан. Розвиток української національно-політичної думки (Від початку ХІХ століття до Михайла Драгоманова).—Нью-Йорк, 1965.—С.49.

⁵ Лисяк-Рудницький Іван. Каразин і початки українського національного відродження // Сучасність.—1977.—№ 11.—С.84.

⁶ Пеленський Ярослав. Спадщина В'ячеслава Липинського і сучасна Україна // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна.—Київ; Філадельфія, 1994.—С.16.

⁷ Липинський В'ячеслав. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії.—Там же.—С.254.

⁸ Кирило-Мefeldівське товариство: В 3 т.—Т.1.—К., 1990.—С.258.

⁹ Чубатий Микола. Українська історична наука (II розвиток та досягнення).—Філадельфія, 1971.—С.14.

¹⁰ Білас Лев. В'ячеслав Липинський—історик // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна.—С.33.

¹¹ *Липинський В'ячеслав*. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії.— С. 259.

¹² *Костомаров Н.* Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницький // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— К., 1928.— С. 152.

¹³ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. 3.— Париж; Нью-Йорк, 1959.— С. 1149; *Костомаров Микола*. Книги биття українського народу.— Нью-Йорк, 1967.— С. 4; *Полонська-Василенко Н.* До історії України ХІХ століття // Український історик.— 1965.— № 1—2.— С. 18.

¹⁴ *Білас Лев*. В'ячеслав Липинський—історик.— С. 39.

¹⁵ *Костомарів М.* Письмо до видаця «Колокола» з передмовою М. Драгоманова.— Львів, 1902.— С. 27.

¹⁶ Там же.— С. 28.

¹⁷ Там же.— С. 36.

¹⁸ *Костомаров Н.* Мысли южнорусса. I. О преподавании на южнорусском языке // Основа.— 1862.— № 5.— С. 139.

¹⁹ *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— К., 1928.— С. 7.

²⁰ *Костомаров Николай*. О причинах и характере унии в Западной России // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— С. 35.

²¹ [*Костомаров Н.И.*] Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения.— 1846.— № 9.— С. 42.

²² Кирило-Мефодіївське товариство.— Там же.— С. 257.

²³ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет).— К., 1993.— С. 7; *Гой Петро*. Дипломатичні взаємини України з Московщиною (1648—1651 роки). Огляд основних джерел і літератури // Визвольний шлях.— 1973.— № 10.— С. 1088.

²⁴ *Костомаров Николай*. Богдан Хмельницький.— Т. 2.— СПб, 1870.— С. 61.

²⁵ *Костомаров Н.И.* Собр. соч.— Кн. 4.— СПб, 1904.— С. 612.

²⁶ Там же.— С. 6.

²⁷ *Шаблювський Євген*. Микола Костомаров і Україна // Жовтень.— 1967.— № 4.— С. 127.

²⁸ *Карпов Геннадій*. Г. Костомаров как историк Малороссии.— М., 1871.— С. 18.

²⁹ *Костомаров Н.И.* Собр. соч.— Кн. 4.— СПб, 1904.— С. 174.

³⁰ *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова.— Там же.— С. 5.

³¹ *Костомарів М.* Письмо до видаця «Колокола» з передмовою М. Драгоманова.— С. 21.

³² Там же.— С. 22.

³³ Там же.

³⁴ *Костомаров Н.* Ответ г.Максимовичу // С.-Петербург. ведомости. — 1860. — 12 января.

³⁵ Центр. держ. истор. арх. Російської Федерації у С.-Петербурзі. — Ф. 777, оп. 2, спр. 92, арк. 5.

³⁶ *Костомаров Н.* О Богдане Хмельницком. Соч. П. Н. Буцинского. Харьков, 1882 г. // Южный край. — 1882. — 28 декабря.

³⁷ *Костомаров Н.* О козачестве. Ответ «Виленскому вестнику» // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 64.

³⁸ Там же.

³⁹ *Костомаров Н.* Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею, а Русь — Россиею? // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 226.

⁴⁰ *Костомаров Н.* Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 151.

⁴¹ *Лисяк-Рудницький Іван.* Між історією й політикою. — Мюнхен, 1973. — С. 29.

⁴² Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 153.

⁴³ *Грушевський М.* З публіцистичних писань Костомарова. — С. 17.

⁴⁴ *Король Нестор.* Українці та освіта Московії-Росії // Визвольний шлях. — 1970. — № 7—8. — С. 796.

⁴⁵ *Костомаров Н.* Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий. — С. 154.

⁴⁶ *Костомаров Н.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — Вып. 5: XVII ст. — СПб., 1874. — С. 276.

⁴⁷ Там же. — С. 286.

⁴⁸ *Костомаров Н.* Несколько слов о памятнике Хмельницкому // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 229.

⁴⁹ Там же. — С. 230.

⁵⁰ *Костомаров Н. И.* Собр. соч. — Кн. 5. — СПб., 1905. — С. 605.

⁵¹ Там же. — С. 613.

⁵² Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Григорием Куселевым-Безбородко, под редакциею Н. Костомарова. — Вып. 1. — СПб., 1860. — С. 1.

⁵³ *Дорошенко Дмитро.* Микола Іванович Костомаров. — Київ; Лейпциг, [Б. р.] — С. 4.

⁵⁴ *Грушевський М.* Костомаров і новітня Україна // Україна. — 1925. — № 3. — С. 3.

⁵⁵ Там же. — С. 4.

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ОЦІНКАХ М. ГРУШЕВСЬКОГО І В. ЛИПІНСЬКОГО (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ)

В новітній українській історіографії серед праць, присвячених гетьману Богдану Хмельницькому, на нашу думку, виділяється стаття М. Грушевського «Хмельницький і Хмельниччина», що була видана 1898 р. у Львові¹. Відтоді постать Б. Хмельницького та його політична діяльність вже не зникають із творчості історика. Протягом усього життя М. Грушевського, як слушно стверджують сучасні дослідники, відбувався складний і суперечливий процес переосмислення ним «епохи Хмельниччини», зародження ідей її державницької концепції². Стаття «Хмельницький і Хмельниччина» написана істориком, коли він ще перебував на позиціях народницької історіографії (що він сам не заперечував³) і є класичним віддзеркаленням поглядів істориків цього напрямку на постать гетьмана⁴.

Дещо пізніше вийшла монографія В. Липинського «Україна на переломі 1657—1659 рр. (Відень, 1920). Праця, по суті, є дослідженням творця державницького напрямку в історіографії, а отже, відбиває підходи цієї школи істориків до висвітлення й оцінки Б. Хмельницького.

Варто порівняти погляди обох визначних вчених, щоб мати повніше уявлення про великого гетьмана та його роль у творенні козацько-гетьманської держави.

Говорячи про початковий період Хмельниччини, Грушевський зазначає, що Хмельницький здійснив «великий політичний переворот», хоча спочатку не мав такого наміру, оскільки у своїй свідомості не виходив за межі інтересів тієї верстви, до котрої належав, тобто козацтва. В ході повстання Хмельницький, на думку вченого, робить цілу низку помилок: розгромивши кватерняне військо й опанувавши Наддніпряниною, гетьман марнує час, стоячи табором під Білою Церквою. Замість подальших дій Хмельницький пише листи до сейму й польських урядовців, виправдовується перед ними, висуває мінімальні вимоги: скасування Ординації 1638 р., збільшення козацького реєстру тощо. Все це, вважає Грушевський, засвідчує, що Хмельницький ще не усвідомив своєї ролі як вождя народного визвольного руху. Однак король помер, сейм не погоджується

на козацькі вимоги, польські воєводи провокують Хмельницького, й це, мовляв, призводить до нивих військових дій... Після переможної битви під Пилявцями «силою інерції, щоб не дати розпастися згромадженням навколо нього силам», просувається Хмельницький далі на захід, бере з облогу Львів, відтак за контрибуцію знімає її, йде з військом під Замостя й марнує там час. Нарешті, дочекавшись обрання нового короля, Яна Казимира, й одержавши листа від нього з обіцянками щодо задоволення козацьких вимог, вирушає з військом назад в Україну.

Однак у Києві Хмельницького з великим ентузіазмом вітають міщани й православне духовенство, як свого визволителя. Після тривалих розмов з єрусалимським патріархом, представниками місцевої інтелігенції, пише Грушевський, нові горизонти, нове коло ідей розкриваються перед очима гетьмана. Його думки виходять за тісний обрій козацьких інтересів. Це був, як зазначає історик, «незвичайно важний момент в житті Хмельницького». Цю зміну помітили й польські верхи. Насамперед Хмельницький відновив традицію, започатковану Сагайдачним: залучив «релігійну справу» до своєї програми. «Не здужаючи піднятися до ідеалів національних, всеукраїнських і соціальних — визволення всієї маси українського люду, — зазначає історик, — сі проводирі, замість того, щоб поставити козацький рух на ґрунті національним або соціальним, дали йому релігійну закваску, що заступала місце національної, зв'язувала інтереси козацькі з інтересами інших верств і крім того приодягала низових лицарів релігійним ореолом — оборонців церкви. Сею дорогою пішов і Хмельницький»⁵.

Правда, Грушевський визнає, що у Хмельницького на той час вже визрівали неясні плани визволення з-під польського панування і всієї Русі-України й створення на Україні якогось іншого державного устрою під охороною і зверхністю козацького війська. Це знайшло вияв у виступах гетьмана в ході польсько-козацьких переговорів у Переяславі в лютому 1649 р. (заяви про визволення України «по Львів, Холм і Галич», про скасування влади князів і шляхти в Україні, про дозвіл шляхті жити в Україні лише за умови, якщо вона визнає владу Війська Запорозького). Ніколи ще таких програм не виголошував жодний з політичних діячів в Україні. Проте, за висловом Грушевського, це були лише «неясні мрії», тут бракувало конкретного, чіткого плану. До того ж, поряд з думкою про єдиновладдя гетьмана над визволенням українським народом, Хмельницький у своїх виступах визнає й верховну владу короля. Тут мав місце найвний монархізм гетьмана і загалом козацтва, яке вважало, що король прихильний до нього, а все зло — від сваволі панів-магнатів.

Зрештою, з цієї широкої програми козацька старшина під час переговорів виділила лише два пункти, реалізації яких домагалася: скасування унії та сенаторське крісло для митрополита, а також призначення православного воєводи до Києва.

Все ж Грушевський високо оцінює ці зрушення в свідомості козацької старшини та її провідника: «Хоч як неясні, фантастичні ті дезидерати Хмельницького, вони мають своє значення в історії розвою політичної свідомості на Україні. Треба було аж Хмельниччини, щоб вони вийшли навіть в такій неясній формі. Треба було ще десяти літ, щоб ті фантазії про своє князівство втілились в проєкт великого князівства Руського, яке б воно не було — шляхетсько-козацьке, без селянства, і тільки з частиною етнографічної території України-Руси. Ідеї, як і інше в природі, — робить висновок історик, — потребують часу для свого зросту»⁶.

На його думку, у гетьмана вже на початку 1649 р. виробилося переконання, що недостатньо лякати правлячі кола Речі Посполитої, а треба розхитати всю шляхетську державну будову, щоб реалізувати «можливість упорядкуватись собі відповідно своїм бажанням на Україні». Хмельницький був переконаний, що підстави для цього в нього є: це, по-перше, військова допомога Кримського ханства; по-друге, встановлення зв'язків з Москвою, Туреччиною і Семиграддям з метою одержання від них підтримки (як потім виявилось, ці сподівання були перебільшеними); по-третє, прагнення козацтва, всього народу «рішучо обрахуватися з польсько-шляхетським режимом»⁷.

Зрада хана під Зборовом порушила ці плани. Замість того, щоб продиктувати польському урядові свої вимоги, Хмельницький мусив йти на компроміс, зважаючи на позицію хана. Очевидно, пише Грушевський, гетьман мимоволі пішов на угоду з Річчю Посполитою, й Зборівські статті «не можна уважати вповні мірою його жадань». Проте історик звинувачує й самого Хмельницького за обмеженість тих вимог, які він і старшина обстоювали в ході переговорів. Грушевський вважає, що Зборівським трактатом були забезпечені лише «дві справи — козацька й релігійна», але в ньому не має і натяку на визволення всього українського народу (на чому раніш наголошував Хмельницький на переговорах з польськими емісарами в Переяславі). Більше того — трактат повертав селян-посполитих в послушення до власників маєтків. Більше того, оскільки кварцяне військо, за угодою, не мало права квартирувати в Наддніпрянщині, гетьман зобов'язувався власною силою повертати селян в послушення. Це свідчило, на думку Грушевського, що гетьман відвернувся від народу.

Грушевський далі пише, що Хмельницький і його старшинське оточення намагалися подати Зборівську угоду як свій триумф. Дійсно, зазначає історик, з вузько-козацьких позицій, якщо порівняти статті трактату з козацькими петиціями 1648 року, то це могло здатися триумфом. Проте, оскільки рух 1648—1649 років вийшов за межі козацького світогляду і став загальнонаціональним, Зборівська угода зрештою була дуже сумним закінченням, і це почасти залежало від нещасливих обставин, почасти від провідників самого руху.

Принагідно зазначимо, що аналізуючи стосунки старшини з правлячими колами Речі Посполитої у 1648—1649 роках, Грушевський стверджує, що ані Хмельницький, ані його оточення ще не звільнилися від погляду на себе як на виразників інтересів козацької верстви, не дійшли ще до усвідомлення себе як репрезентантів всього народу. Правда, в самій ідеї козацького стану лежав зародок цієї репрезентації, оскільки польський уряд привчив козацтво дивитися на себе як на лицарський, привілейований стан, тим самим наблизений до статусу шляхти. А оскільки за традиціями Речі Посполитої шляхта репрезентувала весь народ, то й козацтво почало усвідомлювати себе представником всього українського народу. На думку Грушевського, також певний зародок ідеї державності — «Руського князівства» — містився вже в Зборівському трактаті: чітко окреслена козацька територія, власна православна адміністрація і військо тощо. В подальшому зміцнюється ідея представництва всього краю у вигляді «руського гетьмана», намагання поширення меж Гетьманщини на всю етнографічну територію українського народу. Грушевський змушений визнати, що Хмельницький і найближча до нього старшина у вирі подій політичного життя «дуже швидко поступали по дорозі політичного розвою»⁸.

Після Зборівського трактату стався розрив між Хмельницьким з старшиною і народом, — категорично стверджує Грушевський. «Можна сказати. — пише він, — що із Зборівською умовою Хмельницький і козаччина тратять свою роль проводирів народу, народної війни»⁹. В подальшому народні маси, хоч і беруть участь у військових діях, аде здебільшого з ненависті до польської шляхти, під тиском обставин, а то й з примусу... Більш того, зазначає Грушевський, Зборівська угода викликала глибоке невдоволення народу.

Водночас дослідник вважає, що Хмельницький усвідомлював недовговічність Зборівського компромісу, який не гарантував політичної стабілізації. В Польщі верхи обурювалися на короля за поступки козацтву, в Україні народ не

погоджувався на реставрацію шляхетської власності. За цих умов Хмельницький, не бажаючи втратити повністю опори серед поспільства й рядового козацтва, свідомо затягує процес складання реєстру, і водночас, передбачаючи неминучість дальшої війни з Польщею, розгортає широку дипломатичну діяльність, прагнучи передусім відновити й зміцнити союз з Кримом і Туреччиною. Це йому вдалося наприкінці грудня 1650 р. Крім того, гетьман встановлює тісні стосунки з Москвою й Семиградям. Усе це дає підстави Грушевському твердити, що Хмельницький після Зборова, зокрема, в 1650—1651 рр., спирався не на народ, а на «систему заграничних союзів». «Незвичайно характерна риса в політиці Хмельницького, — пише історик, — що він ніколи не відважувався спертися сам лише на нарід і все розпочинав війну, запевнивши собі якого стороннього союзника. Се йшло в парі з нерозумінням народних інтересів і з знеохоченням народу до Хмельницького»¹⁰.

Кампанія 1651 р., як відомо, закінчилася поразкою в Берестецькій битві та Білоцерківським трактатом, який ще більше обмежив автономію і територію Гетьманщини, а отже, не міг стабілізувати ситуацію в Україні. Грушевський вважає, що Хмельницький не мав ілюзій щодо цього, аде не наважувався на розрив з Польщею, зважаючи на виснаження народу й відсутність союзника. Він знову починає переговори із сусідніми державами. Зрештою знову розпочинаються воєнні дії, в яких «обидві сторони гонили останніми силами, без надії на ліпше, але з свідомістю неможливості теперішності». Демонструється взаємна нетерпимість і жорстокість. Як результат, кампанія зкінчилася під Жванцем (грудень 1653 р.) черговою зрадою татар. «Але цим, — зазначає Грушевський, — не скінчилася козацько-польська війна, Хмельницькому татари не були важні, він здобув нову карту, котрої пильнував цілу гру — московську поміч»¹¹.

Історик окремо спиняється на політиці Хмельницького стосовно Московської держави. Москва для нього була «лише одною з ниток тієї дипломатичної сітки, яку плів Хмельницький на Польщу»¹². З іншого боку, зазначає Грушевський, після поразки козацтва під Берестечком можливість антимосковської коаліції: Польщі, Гетьманщини і Криму — ставала більш реальною, й це вплинуло на зміну політики Московської держави щодо України. Сприяло цьому й взаємне ослаблення Польщі й України. Ще понад рік Москва очікувала і зрештою восени 1653 р. московські верхи наважилися оголосити війну Польщі й відрядити в Україну велике посольство для ведення переговорів

з козаками й прийняття Війська Запорозького «під високу царську руку». При цьому Москва уявляла собі союз з Україною «в формі прилучення її до Московсої держави», козаків вважала «підданими» царя. Щодо того, як уявляв цей союз Хмельницький, історик зазначає: «Може бути, що ніяк, себто не застановлявся над сим. Як виразний і оборотний дипломат (не політик) зін не давав жодної ваги словам і формам, пильнуючи лише самої річі»¹³. Гетьман насамперед прагнув втягнути Московську державу у війну з Польщею й заради цього погоджувався на «підданство» Москві. На думку Грушевського, помилкою гетьмана було те, що він зовсім не замислювався над «установленням відносин до Москви на будучність, а пильнував моментальних потреби — помочі в тій хвилі»¹⁴. Щоправда, в старшинських петиціях 1654 р. висловлено цілий ряд вимог і застережень, гарантування вольностей Війська Запорозького, підтвердження привілеїв козацтва й інших вищих станів, зокрема, права земельної власності тощо. Проте, як пише Грушевський, «ідея автономії народу, края нема тут, як і в попередніх умовах з Польщею. Жадається і здобувається автономія для козащини, козачої верстви..., і тепер се становище її було санкціоноване новим московським правительством. Інші суспільні верстви введєні в безпосередні відносини і залежність від московського уряду»¹⁵. А головне, — віддаючи московському урядові право збирання доходів з колишніх королівщин та міст, Хмельницький, на думку Грушевського, «тим самим зрікся права цілим краєм правити і віддав його Москві»¹⁶. Проте, коли царський уряд прислав воєвод до Києва і коли старшина побачина, що втрачає контроль над краєм, в її колах стали виникати проекти повернення реальної влади гетьману й козацтву над Україною. Москва хоч і не погодилася на це, але не наважилася обмежити владу гетьмана Хмельницького — останній зберіг у своєму віданні збирання і витрачання коштів, а також статус правителя краю, про що свідчать його виступи на захист прав інших верств (шляхти, духовенства тощо). Правда, взявши під свою опіку зазначені стани, старшина залишила поза увагою селянство, яке лише певною мірою змінило власника, виконуючи свої старі повинності.

Отже, як зазначає Грушевський, Березневі статті 1654 року «стали підвалиною суспільно-політичного устрою на Україні, українською конституцією»¹⁷ і робить висновок: «Тим фактично утворилися на Україні такі обставини, що вона стояла у відносинах до Москви як осібна держава, зв'язана з нею персональною унією». Тобто, через реалізацію згаданої вище ідеї репрезентативності козацьким станом усього народу авто-

номність козацького стану поширилася на весь народ і країну. Однак ця «конституція» (Березневі статті) «не мала ніякої певності»¹⁸. Московський уряд цілий ряд прерогатив гетьмана залишив до часу, але й визнані права почав невдовзі обмежувати.

Та головною причиною поступової втрати Гетьманщиною свого суверенітету, на думку Грушевського, був глибокий соціальний антагонізм між козацько-шляхетською «партією автономістів» і рядовим козацтвом та поспільством. Недоволений намірами старшини, яка прагнула до встановлення в Гетьманщині шляхетського ладу, народ орієнтувався на Москву. Царизм у своїй деструктивній політиці щодо Гетьманщини вповні використовував цей антагонізм. Грушевський вважає, що вже невдовзі після Переяславської угоди Хмельницький розчарувався в московсько-українському союзі: виявилось, що Москва, розташувавши свою залогоу в Києві, пильно стежила за діями гетьмана й зовсім не мала наміру служити планам Хмельницького, таємно підбурювала невдоволених козаків проти старшин і гетьмана. В результаті, пише Грушевський, Хмельницький відчув, «який нерозважний крок зробив він, зв'язавши себе з Москвою», і став шукати нових союзників. У 1655 р. він поновлює союз з Туреччиною, а згодом з Кримом. Після Віленської угоди (жовтень 1656 р.) між Росією і Польщею гетьман Хмельницький починає проводити зовнішню політику, яка «йшла врозріз з московською»: наприкінці 1656 р. укладено угоду з семиградським князем Юрієм Ракочі, ведуться активні переговори з Швецією, які набувають пріоритетного значення. Таким чином, Хмельницький створює собі «нову політичну систему»¹⁹. Зрештою, у 1657 р. гетьман остаточно формує план створення української держави в її етнічних межах, забезпечений угодами з Карлом-Густавом і Ракочі. Однак смерть Хмельницького унеможливила здійснення цього плану й залишила Україну-Гетьманщину «зв'язаною з Московщиною».

В подальшому наступники-гетьмани намагалися реалізувати зовнішньополітичні накреслення Хмельницького, спрямовані проти Москви, але зазнали невдачі, оскільки царизм вміло використовував антагонізм між козацькою старшиною і поспільством, зміцнюючи свої позиції в Гетьманщині. Внаслідок цього з Переяславсько-Московської угоди 1654 р., що мала для гетьмана Хмельницького лише тимчасове доручення, утворилися політичні відносини на довгі віки... Недооцінюючи тривале існування Гетьманщини та її роль в політичному і духовному житті України, Грушевський підсумовує: «Хмельниччина на полі

політичним і соціальним мала повне фіаско». Далі історик, однак, відзначає, що «від Хмельниччини веде свій початок і той український конституціоналізм і автономізм, що жив в козацькій старшині дуже довго і мав свою роллю, як одна з складових частин, в генезі нового українського націоналізму»²⁰.

Все ж Грушевський віддає належне Хмельницькому як історичному діячеві. Він відмічає великі здібності гетьмана як організатора, адміністратора й дипломата. Та голона вада Хмельницького, на думку історика, «його нерозуміння потреб народних мас, несвідомість опертись щиро на сі народні маси, для них і з їх становища, а не з становища козачої верстви будувати суспільний політичний устрій»²¹. В цих тезах народницька концепція раннього Грушевського розкривається вповні. Він висловлює жаль з приводу того, що народ у такий вирішальний момент своєї історії не висунув з власного середовища такого провідника, який би піднісся над поглядами свого часу, але змушений визнати, що такого й не можна вимагати від Хмельницького, що діяв у певних історичних обставинах.

Грушевський вважає, що Хмельниччина увійшла до народної пам'яті не тому, що була створена козацька державність, а тому, що «був широкий соціальний рух, і що його ідеї справили значний вплив на визвольні змагання ХІХ ст.

В центрі уваги В. Липинського навпаки — будівництво Української козацької держави. Говорячи про початок Хмельниччини, він відзначає строкатий склад повстанців та різноманіття цілей, які вони ставили перед собою, виходячи на «волюсть» у квітні 1648 р. Богдан Хмельницький мав на меті помститись магнатерії й повернути собі Суботів, піднявши проти можновладців всіх невдоволених; низове козацтво — позбутися магнатів і фендарів та вільно займатися козацьким промислом у степах, що їх захопили пани; шляхтичі-«баніти» — повернути собі маєтки; «чернь» піднімалася проти шляхти — своєї і чужої; православні міщани й духовенство, невдоволені засиллям католиків й уніатів, відчиняли міські брами повсталим козакам. Запорукою перемоги міг бути військовий союз з Кримом, у даному разі з татарським загоном Тугай-бея, а той хотів знести новозасновані замки та селища на межі із степом, щоб розширити собі пасовища та взяти ясир... Січ Запорозька дала Хмельницькому для здійснення його мети булаву, загін запорожців й «лицарське благословення».

Та вже після перших блискучих перемог й тріумфального в'їзду гетьмана Хмельницького до Києва, його урочисто зустрічі із представниками різних станів України, одержанню

від патріарха титулу «князя Русі» для гетьмана не могло вже бути повороту назад до Запорозжя, до січової вольниці... Та й між Хмельницьким, козацьким реєстровим старшиною, шляхтичем з освітою колегіуму, і низовим товариством лицарів-здобичників було мало спільного. Під впливом київського національного тріумфу, пише Липинський, Хмельницький заявив: «перше я воював за свою шкоду і за свою (козацьку) кривду, тепер буду воювати за віру нашу православну». Липинський у зв'язку з цим зазначає: «Цей глибокий психічний переворот — переміна боротьби за козацькі кривди в боротьбу за цілу націю, “за віру православну нашу” — йшов у парі з не менш глибоким переворотом економічним і соціальним... Боротьба за віру, за націю вивела козацтво з диких лугів дніпрових за плугом розорені простори української землі “по Львів, Холм і Галич”. Вона поставила його око-в-око з європейською культурою цієї землі; з мурованими городами, церквами й монастирями, з величними палатами панів руських..., з братствами по городах, їх школами, бібліотеками, друкарнями, де укріплялася й боролася віра православна, з багатством хлібородної, а не степовою тирсою поритою землі, на якій виростили всі оці церкви, монастирі, палати й братства — вся “руська” православна національна культура»²².

«Визволити з лядської неволі руський народ увесь» — ось нове велике завдання, поставлене козацчиною в особі свого гетьмана. Але яким чином визволити, — запитує Липинський, — чи показавши всю Україну, знести її фортеці й міста, а ниви перетворити на пасовища, й всю її європейську культуру перетворити в Запорозжя? Чи самій козащині, з'європеїзувавши, про Січ забути й увібрати в себе європейську хліборобську культуру? Перше, як твердить Липинський, навіть при татарській допомозі було неможливе для іншого «сил та хисту в першій добі повстання у степовій козащині не стало»²³.

Низове козацтво, яке в перший період Хмельниччини відіграло головну роль, «боїться величі національного завдання, яке перед нею ставлять гетьман і старшина». Вже після перших перемог запорожці вимагають повернутися на Запорозжя й звідти вести переговори з Польщею і Туреччиною. А тому, твердить Липинський, перші чотири тяжкі роки гетьман веде боротьбу не лише з Річчю Посполитою, а й із своїм степовим козацтвом. Він прагне визволити «всю Русь», про що йому безустанно нагадують духовенство, православна шляхта й міщани, а запорожці претендують лише на магнатські землі й королівщини в Наддніпрянській

Україні — «по Случ», оскільки саме в магнатських і королівських, «українних» землях запорожці й рядове козацтво мали свої уходи й з того платили старостам податки та побори орендарям. Тепер, позбувшись магнатів і орендарів, козаки саме на цих землях хочуть користуватися здобутою волею й завести свій «запорозький» устрій з щорічними переділами уходів, із загальновійськовою земельною власністю тощо. На Волині, Поділлі, Галичині козацтво бачить розорені ниви, фільварки. Однак цей аграрний устрій для нього ще більш ворожий, ніж магнатські урядники: «панування» загрожує згортанням ловецького та скотарського громадського господарства. «Власне, — пише Липинський, — проти завоювань того плуга підняли низові запорожці повстання... Тому вони підняли всю “чернь” українську і Тугай-бея присогласили, щоб шляхту знести й усю хліборобську культуру на Україні зруйнувати»²⁴. Тому запорозьке товариство не хоче до козацької України прилучити всю шляхетську Русь. Його програма обмежувалася вимогою: хай король візьме під свою зверхність вірне йому Військо Запорозьке й не пустить на Наддніпрянщину магнатів і старост. Такими були економічні підстави козацького автономізму, політики Запорожжя, — вважає Липинський.

В чому ж полягала історична роль Б. Хмельницького? Історик відповідає так: «Перемога плуга над нерозореним степом — це була стихійна, економічна конечність. Велич і геніальність Хмельницького була в тім, що він зумів з тим стихійним економічним процесом, з живою хліборобською “городовою” Україною, а не із засудженим на смерть низовим, общинним, уходницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику і будову держави Української зв’язати»²⁵.

Поки в «боротьбі між плугом і степом», веде далі Липинський, головну роль відігравала низова («нехліборобська») козаччина та «чернь» на волості за допомогою татарської орди, доти Хмельницький репрезентував «руїницьку силу степу», а польська Річ Посполита — творчу хліборобську «цивілізацію плуга», доти про формування української державності не могло бути й мови. Бо лише на хліборобській культурі, а не на степових «Запорозьких вольностях» її можна будувати.

В умовах Речі Посполитої — умовах сваволі магнатів — європейська хліборобська культура в Україні розвинути не могла. Так само не могла вона зміцніти і в тих суспільно-політичних формах, які репрезентувала «нехліборобська, общинницька низова козаччина».

І далі Липинський формулює свою головну тезу: опорою й творцем козацької державності — Гетьманщини — могла бути й нею стала козацька старшина — хуторяни й православна шляхта, тобто клас-стан дрібних і середніх землевласників-господарів. «Допіру сформування і перемога на Україні осілої, хліборобської, а разом військової, лицарської верстви творить підставу для будови незалежної від Польщі української держави. Держава українська могла бути збудована тільки силою, яка внутрі змогла побороти степове руїництво і провести економічно необхідні завоювання плуга, а зовні змогла протиставити на європейський лад зорганізованій політичній силі польській на такий же лад зорганізовану політичну силу українську. Тою силою стало нове, з'європеїзоване, осіле Військо Запорізьке»²⁶.

Ця нова верства сформувалася в ході Хмельниччини. Ще в попередні десятиліття перед повстанням на Наддніпрянській Україні реєстрова старшина і дрібна шляхта вели боротьбу з магнатами-старостами «за повне вільне і дідичне право володіння своєю землею»; тобто, йшла боротьба між дрібними землевласниками і магнетерією як за саму землю, так і за право розпоряджатися нею. Саме в ході Хмельниччини, в результаті воєнних перемог козацтва, бачимо, пише Липинський, «повне возстановлення в правах цих дрібних земельних власників», а отже, «закріплення їхнього прва на необмежене приватне землеволодіння було річчю зовсім природною»²⁷. Воно не викликало опору з боку рядового козацтва, яке бачило, що реєстровики-хуторяни й покозачені шляхтичі це право «добули собі своєю шаблею, добули його революцією». А ця шабля всі попередні, ненависні і для козаків польські магнатські порядки скасувала і спільну всім національну, православну, віру оборонила.

Тому гетьман Хмельницький видає універсали, спрямовані на захист приватновласницьких прав шляхти і старшин-хуторян. «Оці хутори революційного городового хліборобського козацтва і приватна земельна власність так само революційної дрібної покозаченої шляхти, — твердить Липинський, — це була перша стежка, якою ввійшла в козацьку Україну і в козацьке Військо Запорозьке європейська хліборобська цивілізація, оперта на римським праві індивідуального володіння землею»²⁸.

Однак ці процеси не відбувалися цілком мирно: відновлення шляхетського землеволодіння викликало у 1649—1650-х роках опір «чорні» — посполитих — та спричинило їх виступи проти політики гетьмана на Запорозжі. Однак Хмельницький зумів силою придушити цей опір. Зрештою, в останні роки його

гетьманування Запорозька Січ перетворюється на прикордонний форпост Гетьманщини на татарській межі і перестає відігравати будь-яку політичну роль. Припиняються втечі селян-посполитих та представників інших верств, невдоволених порядками, на «волості». Це було, на думку Липинського, великим національним досягненням гетьмана і ударом для Польщі — факт забезпечення внутрішньої соціальної стабілізації в Гетьманщині. Для Речі Посполитої ліквідація самим гетьманом «внутрішньої анархії, — пише далі історик, — було найтяжчим ударом тому, що існування Польської держави на українських землях ставало після того зайвим і непотрібним. Всі державно-творчі, всі прагнені організованого ладу і спокою українські елементи побачили, що постала на Україні нова сила, яка може цей державний лад і спокій дати; що не на польську Річ Посполиту, а гетьмана Війська Запорозького слід їм усі свої надії покласти»²⁹.

Гетьман свідомо формує ту соціальну верству, на яку має спертися, будуючи державність — вона репрезентує «городову, осілу хліборобську Україну». Її економічною основою є шляхетське, старшинське і православне церковно-монастирське землеволодіння. Тільки спираючись на цю силу, прагне великий гетьман, — твердить Липинський, — визволити «всю Русь з неволі лядської», повалити остаточно на українських землях владу польської держави. Збільшувати цю силу, приєднуючи до осілого реєстрового козацтва і покозаченої шляхти все нові співзвучні їм українські елементи і тим самим виривати з-під ніг Речі Посполитої той ґрунт, на якому вона на Русі-Україні трималася, — рештки ще непокозаченої руської шляхти — ось завдання, яке ставить перед собою гетьман Хмельницький після того, як першими перемогами над внутрішньою анархією він заклав перший камінь у фундаменті Української держави. І результатом цього було швидке кількісне зростання реєстрового війська. З кожним роком кількість шляхти, що повертається в Гетьманщину, зростає, збільшуючи силу «культурного, хліборобського і державного елементу»³⁰.

Головна ідея творця козацької Української держави, яку він впроваджував в життя — розбещену, деморалізовану магнатською олігархією паразитарну шляхту перетворити у верству «не тільки лицарсько-хліборобську, але й верству службову, від влади гетьмана Війська Запорозького вповні залежну»³¹. За Липинським, державний устрій Гетьманщини, по-перше, створив умови, за яких шляхта, що раніше польською державою *правила*, змушена була Українській державі *служити*; по-друге, Гетьманщина змогла «помирити і, врешті, усунути ті всі страшні

соціальні, культурні й релігійні противенства, що за сотні літ недержавного існування в лоні самої української нації накопились». Цьому сприяло й те, що руська шляхта в Гетьманщині вже не мала своїх станових — повітових і воєводських — організацій, а також те, що в Гетьманщині існувала єдина державна церква і православна віра. Нарешті, і саме військо згуртувало в єдиний правлячий стан представників різних соціальних прошарків і культур.

Отже, робить висновок Липинський, перетворення вільнолюбних анархістів-шляхтичів і козаків-старшин, прибічників «рівності та свобод» в слуг і оборонців твердого державного ладу — головний результат державотворчої роботи гетьмана Хмельницького.

Нарешті, плани щодо повної незалежності Гетьманщини йшли у Хмельницького «поруч із твердим і непохитним проведенням в життя принципу абсолютистичної гетьманської влади», яка, на думку гетьмана, була запорукою міцності й тривалості козацької держави. Він послідовно проводить цей принцип в життя. Зрештою, в останні часи свого гетьманування, твердить Липинський, Б. Хмельницький — це фактичний володар, керівник землі і держави, якого благословив патріарх, з яким — як з рівним — зносяться государі...

Після Переяславського акту й прийняття сюзеренітету московського царя головним завданням гетьмана було, з одного боку, зміцнювати державний суверенітет Гетьманщини, а, з другого, — забезпечити європейську цивілізацію України від знищення, яке загрожувало їй з боку «тодішньої азійської цивілізації» Московської держави, «а разом з тим скріпити союзом з Руссю московською відпорність Русі української супроти спольщення, яке вела за собою європеїзація Русі української»³². Опорою для виконання цього завдання служило осіле хліборобське Військо Запорозьке. Воно своєю силою, як пише Липинський, творило Українську державу в постійній боротьбі на два фронти: на одному — відбиваючи від Польщі українську землю і, отже, переймаючи від неї найбільш культурні, європеїзовані частини українського народу і ставлячи їх на службу Гетьманщині, на другому — поборюючи внутрішню анархію — опозицію напівкочових нехліборобських елементів Сходу проти хліборобської цивілізації Заходу всередині самої України, яку репрезентували старшинсько-шляхетські, лицарські і церковні верхи.

Тільки гетьман Б. Хмельницький, робить висновок історик, «один і єдиний... зумів у часи свого гетьманування ті

смертельні протиріччя між Сходом і Заходом на Україні побороти і зумів обернути на будову Української держави ті небезпечні центробіжні сили, що потім за його невдалих наслідників знов внутрішнього українського регулятора позбавлені, між собою стерлися, пожарищем великим спалахнули, Україну Війська Запорозького в часах Руїни спалили і попіл її по вітру на Схід і Захід розвіяли»³³. Попри все, стверджує Липинський, будівництво Хмельницьким козацької держави — Гетьманщини — стало переломною епохою в історичному житті українського народу.

Отже, порівнюючи праці двох видатних істориків щодо державної діяльності гетьмана Б. Хмельницького, бачимо часто діаметрально протилежні думки і висновки.

Це визначалося різними історіософськими підходами істориків до національного процесу. Так, якщо у М. Грушевського народ — центральний фактор історичної дії, а визначальним для історика є прагнення народних мас досягти максимуму задоволення своїх соціально-економічних інтересів, то на першому плані у В. Липинського — реалізація державно-національної ідеї українського народу.

Звідси М. Грушевський засуджує Хмельницького за те, що його прагнення до утворення держави відбувалися за рахунок соціально-економічного пригнічення народу. Історик звинувачує гетьмана за те, що той не погоджував свої наміри з народом, орієнтувався на зовнішні фактори. У Грушевського гетьман Хмельницький постає політиком суперечливим і непослідовним у своїх діях; хоч історик визнавав і оцінював Хмельницького, як талановитого полководця, гнучного політика, видатного адміністратора, однак висловлював сумніви щодо наявності (особливо у першій період повстання) чітких планів державотворення. Створена Хмельницьким державність зрештою зазнала краху внаслідок того, що гетьман ігнорував соціально-економічні проблеми, не усував соціального антагонізму між старшиною і поспільством, більше того, своїми діями його поглиблював. Цей антагонізм використав царизм у політиці послідовного обмеження суверенітету Гетьманщини.

В. Липинський, навпаки, характеризує Хмельницького як чи не найвидатнішого в українській історії державного діяча з огляду на його політичні, військові й організаційні здібності. Богдан Хмельницький у Липинського — творець держави — Гетьманщини. Історик, як слушно зазначає Я. Пеленський, творить культ-міф великої людини-героя. Це — наслідок впливу неоромантичної історії, дуже поширеної в Європі в

перші десятиліття XIX ст.³⁴ Липинський відзначає прагнення Хмельницького до створення гетьманату на династично-спадкових засадах, що могло б легітимізувати гетьманську владу. Сильна й необмежена, вона, на думку історика, послужила б регулятором і виразником інтересів різних станів тогочасного українського суспільства.

М. Грушевський вважав фатальною помилкою союз Хмельницького з Москвою. В. Липинський, навпаки, зазначає, що в реалізації гетьманської політики, спрямованої на відхід від ідеї козацького автономізму (в рамках Речі Посполитої) до будівництва самостійної держави, Переяславський акт був важливим позитивним етапом, оскільки укладений з однією метою — визволення Гетьманщини від Польщі.

Нарешті, якщо Грушевський звинувачує Хмельницького в тому, що він у своїй державотворчій діяльності спирався на вузький старшинський прошарок, то Липинський у зміні структури козацького стану в результаті включення до нього православної шляхти й тим самим «європеїзації» останнього бачить головну засаду формування української державності, перемоги ідеї державного суверенітету над попереднім козацьким автономізмом. Утвердження визначальної ролі старшинсько-шляхетської, національної еліти в процесі державотворення — головна ідея історика.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельниччина // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ) Львов. — 1898. — С. 23—24.

² *Копиленко О.Л.* «Українська ідея» М. Грушевського: Історія і сучасність. — К., 1991. — С. 95—138; *Степанков В.С.* Українська держава у середині XVII ст.: Проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648—1657 рр.): Автореф. дис. докт. іст. наук. — К., 1993. — С. 7—8.

³ *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельниччина. — С. 7.

⁴ У сучасній історіографії існують певні розбіжності щодо приналежності історика до народницького чи державницького напрямів. Так, *Д. Дорошенко* (Огляд української історіографії. — Прага, 1923) стверджує, що Грушевський стояв «на ґрунті народництва». Ще категоричніше висловлюється *О. Прицак*: «Грушевський творив свою «Історію України-Руси» з перспективи народників 70-х років» (У століття народи М. Грушевського // Листи до приятелів, 1966. — Ч. 157—159. — Кн. 5—7. — С. 3—4. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — Київ — Кембрідж, 1991). *О. Оглоблин* твердив, що тривала праця над Хмельниччиною вплинула на зміну поглядів Грушевського, спричинила до певних відходів історика від народницької концепції (Український

Історик, 1964. — Ч. 2—3; 1966. — Ч. 1—2). Таку ж позицію займає *М. Антонович* (До дискусії навколо М. Грушевського // Український історик, 1991—1992. — Ч. 3—4; 1—4), а також *О. Копиленко*, *В. Смолій* і *В. Степанков*. Відомий дослідник творчості Грушевського *Л. Винар* знаходить у історика поєднання рис народницького і державницького напрямів (*Винар Л.* Найвидатніший історик України. — Нью-Йорк, 1986; *Винар Л.* Значення М. Грушевського в українській і світовій історії // Український історик, 1991—1992. — Ч. 3—4, 1—4).

⁵ *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельниччина. — С. 7.

⁶ *Грушевський М.* Назв. праця. — С. 9—10.

⁷ *Грушевський М.* Там же.

⁸ Там же. — С. 12, 19.

⁹ Там же. — С. 14.

¹⁰ Там же. — С. 15.

¹¹ Там же. — С. 12.

¹² Там же. — С. 17.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. — С. 21.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же. — С. 23.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же. — С. 25.

¹⁹ Там же. — С. 27.

²⁰ Там же. — С. 28.

²¹ Там же.

²² *Липинський В.* Україна на переломі. 1657—1659. — Філадельфія, 1991. — С. 83—84.

²³ Там же. — С. 84.

²⁴ Там же. — С. 85.

²⁵ Там же. — С. 86.

²⁶ Там же. — С. 87.

²⁷ Там же. — С. 88.

²⁸ Там же. — С. 91.

²⁹ Там же. — С. 91.

³⁰ Там же. — С. 98.

³¹ Там же. — С. 105.

³² Там же. — С. III—II2.

³³ Там же. — С. 121.

³⁴ *Пеленський Я.* Передмова: *В. Липинський* і його «Україна на переломі» // *Липинський В.* Україна на переломі. — С. XIII—XIV.

Віктор Гром, Валерій Цибульський

ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ КОЗАЦЬКОГО ПОВСТАННЯ 1648 РОКУ У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Тема Визвольної війни українського народу під керівництвом Б.Хмельницького понад три століття викликає закономірний інтерес у зарубіжних дослідників, а в українській історіографії є однією з центральних. Цій темі присвячено ряд видань іноземними мовами, розпочинаючи із свідчень сучасників і очевидців і закінчуючи ґрунтовними науковими монографіями і докторськими дисертаціями. На жаль, не всі зарубіжні публікації, а тим більше рукописні матеріали, доступні для українських дослідників. У цьому відношенні надзвичайно плідотворну роботу проводять такі відомі знавці джерел та історіографії зазначеного періоду, як Л.Винар, Я.Дашкевич, С.Величенко, Я.Ісаєвич, М.Ковальський, Я.Кравець, Ю.Мицик, Д.Наливайко, С.Плохій, В.Сергійчук, Ф.Сисин, В.Смолій, В.Степанков, В.Щербак та інші дослідники. Наукові групи по вивченню зарубіжної історіографії українського козацтва і Визвольної війни 1648—1657 рр. створені також у Запоріжжі та Рівному.

Предметом запропонованого огляду є в основному зарубіжні публікації української діаспори післявоєнного періоду. Лише нині, в умовах національно-державного відродження, вони надходять до українського читача з різних спецсховищ та з-за кордону. В результаті з'являються розвідки з цього питання¹. У зв'язку з відзначенням 400-річного ювілею Б.Хмельницького необхідність в історіографічних працях зростає.

Сьогодні вже ніхто не дискутує з приводу значення вкладу української діаспори (або західноєвропейських та американських учених українського походження) в дослідження комплексу питань, пов'язаних з національно-визвольними змаганнями українського народу в середні віки. Можливість використання бібліотек та архівосховищ багатьох країн, відсутність диктату політичної та ідеологічної цензури, знайомство з досвідом роботи різних наукових шкіл і напрямів — усе це позитивно позначилося на працях, виданих на Заході в післявоєнний період, особливо у 80—90-і роки (тут не йдеться

про ідублікації політико-пропагандистського призначення, вражені вірусами ідеологічного протистояння).

Ці попередні зауваження потрібні не для ідеалізації наукового доробку вчених Західного світу, а, навпаки, для об'єктивного і зваженого підходу до його оцінки, так само, як і до того позитивного, що було зроблено в межах України².

Історіографічний огляд літератури, що висвітлює соціально-економічні, політичні й культурні процеси напередодні «зриву козацької нації» в 1648 році, виявляє цілий ряд дискусійних моментів. Вони стосуються, насамперед, особливостей і умов розвитку українського суспільства у складі Речі Посполитої, його соціальної структури, рівня національної самосвідомості, формування ідеї державотворення тощо. Отже, коротко спинимося на цих питаннях.

Розпочати доцільно з аналізу соціально-економічного становища українських земель, що склалося після Люблінської унії. Поширеними є твердження про те, що період між 1569 і 1648 рр. — доба «найтяжчого ярма, найгіршого поневолення українського народу»³. Таку оцінку поділяють навіть деякі польські дослідники, які натиск шляхти порівнюють з «божевільним завзяттям плантаторів», що неминуче повинно було призвести до пролиття моря крові. Цей підхід утвердився в основному в радянській історіографії.

Навпаки, українські вчені в еміграції, виступаючи з позицій державницької школи, вказують на прискорений розвиток господарства і торгівлі в Україні саме напередодні Хмельниччини. Вони помічають прогресивні соціально-економічні явища і процеси в залюдненні величезних латифундій, появі нових міст і містечок, сіл і хуторів, виробництві сільськогосподарських продуктів, розвитку різних ремесел і промислів, торгівлі. В свою чергу, «дух промислового підприємства» і зародження нових виробничих відносин вимагали революційних змін у суспільстві.

Таким чином, українська зарубіжна історіографія, на відміну від радянської, робить акцент не на посиленні експлуатації сільських і міських трудівників, а на розвитку нових соціально-економічних явищ і процесів, що неминуче повинні були спричинити революційні переміни в суспільстві. Звідси також впливає характеристика Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького як національної буржуазної революції.

Найактивнішим прихильником вивчення нових соціально-економічних і політичних процесів напередодні революції 1648 р. виступив в еміграції О. П. Оглоблин. Його стаття «Золотий спокій», що вийшла до 300-річного ювілею Хмельниччини

фактично заперечувала господарське виснаження і зuboжіння Наддніпрянської України в першій половині XVII ст. У більш повному вигляді концепція прискореного розвитку нових виробничих і соціально-політичних процесів на українських землях викладена автором у монографії «Думки про Хмельниччину» (Нью-Йорк, 1957). В цих та інших працях О. Оглоблин виступає як вдумливий дослідник динаміки економічних явищ і духовного життя в Україні перед козацьким повстанням. Як зауважує Ю. Бойко, навіть М. Грушевський у своїй «Історії України-Руси» не спромігся помітити бурхливості економічного розвитку останніх років перед Хмельниччиною⁴.

Для підтвердження прискореного розвитку українських земель зарубіжні дослідники використовують різноманітні джерела, зокрема, з Ватиканських архівів. З цих матеріалів, виданих в Римі після другої світової війни, як стверджує П. Феденко⁵, Україна постає в буйному розвитку її господарських і демографічних сил. Багата країна над Дніпром була «свіжо колонізована» і там суспільство, за свідченням Самовидця, жило «обжито».

У цьому зв'язку вкажемо на актуальність зарубіжних студій економічної історії козацької України. Вони фактично продовжували перервану історіографічну традицію, за якою придніпровський регіон вважався частиною західноєвропейського ринку. Між тим, і нині актуальною є необхідність перегляду цілого ряду економічних (а, отже, і політичних) питань, від об'єктивного вивчення яких залежить розуміння тогочасної ситуації. На деяких з них спинився С. Величенко у спеціальній статті, присвяченій балтійській торгівлі і Україні в 1600—1648 рр.⁶ Автор, зокрема, намагається з'ясувати, чи відіграла балтійська торгівля негативну роль в історії української економіки, і чи були зв'язки України з Росією важливішими, ніж з Європою?

Однак, приділяючи велику увагу зародженню нових елементів буржуазного способу виробництва, вчені не наводять достатньо переконливої аргументації на користь того, що Хмельниччина була «не просто виявом відчаю експлуатованих мас, чи сліпим бунтом, але економічною необхідністю». Тому вважаємо, що немає потреби штучно завищувати рівень буржуазності українського суспільства на середину XVII століття.

На нашу думку, найближче до істини стоять ті дослідники, які намагаються акумулювати в своїх працях усі досягнення як зарубіжної, так і вітчизняної історіографії. Це простежується в багатьох публікаціях, де соціально-економічні зрушення в Україні у XVI—XVII ст. характеризуються як односторонні й

диспропорційні. Так, І. Рудницький змальовує тогочасну Україну, як місце дії двох могутніх соціальних факторів: обезземелення селян, що шукали землі і волі, і утворення величезних латифундій. Процеси поляризації посилювала колонізація переважної більшості української еліти, що робило ситуацію ще напруженішою⁷. Н. Полонська-Василенко спеціально наголошує, що разом з прискореним розвитком зернового господарства відбувалося погіршення умов життя селянства, яке з національного погляду являло найбільш суцільну українську верству. В його історичній долі найяскравіше проявилася експлуаторська і колоніальна сутність існуючої системи. Панщина з 13—14 днів на рік досягла кількох днів на тиждень. Важким тягарем для селян було виконання різноманітних повинностей на користь феодалів, сплата податків до королівської скарбниці, сваволя орендарів, що ними найчастіше виступали євреї. Таким чином, селяни поступово втрачали свої права не тільки на землю і самоуправління, а й на волю.

Дослідники Дж. Басараб, М. Реді вважають загальний жалюгідний соціальний і економічний статус селянства у всій Речі Посполитій одним з найважливіших факторів, що призвели до розгортання кривавого повстання 1648 року. Крім того, землевласники були в основному католиками, в той час як переважна більшість жителів України сповідувала православ'я⁸.

Окремо вчені виділяють питання про засилля орендарів⁹. Разом з тим, можна погодитися з С. Величенком, який вважає що військова небезпека Україні була більш важливою причиною для економічної експлуатації, ніж класові конфлікти. Тому орендар, зважаючи на небезпеку з боку татар і турків, намагався одержати прибутки якнайбільше і якнайшвидше¹⁰. Сюди слід додати слабкість королівської влади та егоцентричні дії магнатів, що призводило до анархії та беззаконня¹¹.

З іншого боку, внаслідок колонізаційних рухів, особливо в останнє десятиріччя перед Хмельниччиною, на слободах, у степу, в Дикому полі з'явилися вільні від кріпацтва поселення. Там «виростало нове покоління українців, що ще не зазнало гніту панщини, кріпацтва, покоління волелюбних і свідомих своєї сили людей. Все це виявилось пізніше, але визрівало під час «золотого спокою»¹².

Українська історіографія заперечує думку, що проводиться в деяких польських дослідженнях, про перевагу польського елемента в заснуванні слобід на Лівобережній Україні. Насправді, як зазначав ще М. Грушевський, поіменні списки селян з різних місцевостей дають тільки українські імена з рідкими домішками чужоземців.

Про роль іноземців, насамперед, як технічних спеціалістів, найкраще свідчить постать французького інженера Боплана. Так, він звітував, що заклав 50 степових осель, з яких з часом розвинулося приблизно 100 нових селищ¹³. В останні десятиліття перед Хмельниччиною колонізаційні процеси «за межами шляхетського досягнення» набули свого найвищого піднесення. Переселенці, користуючись свободою, вільно обробляли надзвичайно багаті степові чорноземи, але одночасно змушені були захищати свої землі від ворожих зазіхань.

Вище сказане значною мірою стосується також козацтва, цього проміжного між селянством і шляхтою окремого стану, конституційне становище якого у Речі Посполитій не було визначене. Це пояснюється кількома обставинами.

По-перше, козацтво, як новий стан, виникло на Великому кордоні¹⁴. Добре володіння бойовим мистецтвом і поступове зростання військової і політичної могутності козацтва не могло не викликати протидії з боку шляхти і магнатів. Учені вказують на непослідовність (спочатку навіть розгубленість і нерішучість) у ставленні польського уряду до козацтва; з одного боку, Річ Посполита, особливо королівська влада, була зацікавлена у використанні військової сили козаків (були моменти, коли вони залишалися єдиною реальною силою), а, з іншого, шляхта і магнати були налякані розмахом національно-визвольної боротьби в українських провінціях, в ході якої козацтво відіграло провідну роль.

По-друге, саме козацтво було неоднорідним за своїм складом. Розмежування у правному і соціально-економічному становищі між трьома основними його категоріями — реєстровими, нереєстровими і запорожцями — створювало нестабільну ситуацію, а в певні моменти і критичну масу, готову до вибуху. Насамперед, це стосується козацьких низів, тих 40—50 тисяч нереєстрових козаків, майнове становище яких мало чим відрізнялося від селянського¹⁵. Широкі козацькі маси, підтримувані селянством, висували радикальні вимоги. Натомість козацька верхівка шукала компромісів та порозуміння з урядом. Боротьба двох тенденцій серед козацтва — радикальної і поміркованої — знайшла в літературі достатнє висвітлення.

Слід відзначити, що нерозуміння суті козацького питання і небажання його справедливого вирішення стало однією з головних причин Хмельниччини. Диктаторський і репресивний режим, встановлений в Україні «Ординацією» 1638 р., до речі нищив козацькі вольності і результати попередньої півстолітньої боротьби. За свідченням сучасників, період так званого «золотого спокою» був насправді періодом терору з боку польської шляхти

і магнатів. «Маленькі королев'ята», користуючись своєю безкарністю, відбирали в козаків усе, що тільки їм сподобається — маєтки, поля, сіножаті, пасіки, хутори, а самих козаків «б'ють, убивають і майже є всі підстави до того, що це військо зникне.»¹⁶

У цьому зв'язку суботівська справа Б. Хмельницького, про яку згадується у всіх дослідженнях, була не винятком, а типовим явищем того часу і характеризувала відносини між силою і правом, коли сила знаходилася в руках магнатів. Тому причиною повстання була не лише помста майбутнього гетьмана, як це інколи подається а насамперед прагнення зберегти і узаконити завойовані кров'ю «вольності», що будувалися на традиційному праві, але не були визнані польським сеймом. Козаки вірили, що тільки шляхом повстання можуть ліквідувати існуючу несправедливість. В цілому незадовільне становище реєстрового козацтва робило його «передовим бійцем» у тих соціальних суперечностях¹⁷.

Не розглядаючи суботівську справу, як привід до випадкового повстання чи особистої помсти, С. Величко вважає, що подальші дії Хмельницького були здійснені з розумінням того, що не досить покарати Чаплинського, за яким стояв магнат Конецпольський, а необхідно змінити всю структуру беззаконня Речі Посполитої¹⁸.

Проте особистих мотивів теж не можна відкидати, бо прагнення до особистої свободи, підкреслює І. Рибчин, було одним з найсильніших мотивів виникнення української козащини як соціальної групи з виразно динамічним характером. Тому й особисті мотиви, зумовлені походженням, освітою і життєвими переживаннями провідників, відігравали важливу роль у генезі повстання і його перебігу¹⁹. Незадоволення дедалі більше охоплювало й інші верстви населення, насамперед селян, ідеалом яких також були «козацькі вольності» («що хлоп, то козак»). Соціально-економічне і правове становище не тільки селянства, але й міщанства, православної шляхти і духовенства характеризувалося непевністю і нестабільністю. Давалися знаки зростання численних повинностей і податків, що лягали важким тягарем на плечі трудового люду, постійне і свавільне втручання магнатів і старост в господарське і церковне життя, ігнорування ними будь-яких правових і моральних норм тощо. Український народ зазнав тяжких національно-релігійних утисків і переслідувань. Внаслідок такого становища вибух був неминучий і «коли Хмельницький вмірив змагатися за досягнення сатисфакції за кривду, заподіяну йому самому і цілій українській нації, за допомогою зброї і почав організовувати підготовку повстання, він зустрівся з прихильним відгуком не лише серед козацтва Січі і городового козацтва, але й серед міщанства та

всього українського селянства... Всі верстви населення України леліяли надію на повне визволення з польського ярма»²⁰.

На увагу дослідників заслуговує зауваження Д. Вернадського, що революції відбуваються не завжди тоді, коли умови життя пригноблених верств найгірші. Характеризуючи українське суспільство напередодні Хмельниччини, дослідник відзначає, що це був перехідний період, коли розпочалися реформи, які нерідко ставали значним випробовуванням для старих порядків в Речі Посполитій²¹.

Визнаючи в переважній більшості економічне і соціально-політичне становище українського народу основною причиною революції 1648 року, дослідники значну увагу приділяють також формуванню її політичних і духовних передумов.

І це не випадково, адже в галузях релігійній, політичній і культурній найповніше проявилось зростання національної свідомості українського народу. Особливістю його культурно-національного відродження була гостра ідеологічна боротьба, що охопила усі сфери суспільно-політичного і громадського життя і супроводжувалася цілою низкою козацьких повстань.

Як уже відзначалося, одним з найважливіших рубежів в історичній долі українського народу, своєрідною «демаркаційною лінією між двома епохами», стала Люблінська унія 1569 р. Вона юридично закріпила перехід українських земель від Литви до Польщі, що мало далекосяжні наслідки. Дослідники мають чимало підстав для негативної оцінки цієї події. Найчастіше відзначається, що Люблінська унія не пододала територіальної роз'єднаності українських земель, спровокувала загострення численних суперечностей; поставила під сумнів саме існування українського народу як окремого етносу. «Рік 1569-й назавжди буде в нас найтрагічнішим роком нашої історії», — відзначив І. Огієнко²².

Не спиняючись докладно на висвітленні цих питань, слід відзначити, що вченими української діаспори зроблено спроби аргументувати інший підхід до наслідків створення Речі Посполитої, ніж це утвердилось в радянській історіографії. Зокрема, зарубіжними дослідниками робиться наголос на об'єднанні більшості українських земель, яке відбулося вперше після розпаду Київської Русі, в одній державі і привело до важливих змін у житті українського народу. Серед них виділяються такі: зміцнення взаємозв'язків між окремими українськими областями; можливість ефективнішого захисту від татарських набігів і від зовнішніх ворогів; широке проникнення європейських і західно-українських культурних впливів далеко на схід; перетворення Києва у всеукраїнський духовний і культурно-національний

центр. За висловом І. Рудницького, подих Ренесансу і Реформації досяг України і стимулював її духовне відродження, закінчивши довгий період стагнації. Однак Україна не була готова безболісно увійти в структуру «держави двох народів». І хоча руська (українська) шляхта одержала рівні права з польською знаттю, все ж унітарний характер королівської влади, наявність «польської половини у державі», призводили до безперервного конфлікту і розладу, посиленого перемогою контрреформації в Польщі і зростанням релігійного фанатизму протягом першої половини XVII століття²³.

Про благородні і стимулюючі впливи Заходу пишуть також інші дослідники. Однак слід зробити застереження щодо визначення ними ролі і значення української феодальної верхівки у національному і політичному житті краю. Справді, українська шляхта, втягнута в парламентарне життя Речі Посполитої, діставала певне політичне виховання і виробляла собі політичні ідеали в душі свободи, що мало свої важливі наслідки, коли повстала Українська держава²⁴. Однак процес денаціоналізації і втрати національної свідомості серед української знаті був настільки сильним і цілеспрямованим, що становив унікальний випадок епохи пізнього середньовіччя в Європі²⁵.

У контексті загальноєвропейських національно-культурних і церковно-релігійних процесів, взаємовпливів Заходу і Сходу розглядається в зарубіжній історіографії українське духовне життя другої половини XVI — першої половини XVII ст. Предметом поглибленого аналізу численних публікацій стали визначні пам'ятки культури і науково-освітні осередки в Острозі, Львові, Києві, Луцьку та ін., діяльність релігійних громад, православних братств, міжнародні церковно-культурні зв'язки і взаємовпливи, біографії визначних осіб тощо. В результаті ретельного вивчення джерел учені дійшли висновку про формування в Україні нового типу культури, що характеризується поєднанням ренесансно-гуманістичних та реформаційних ідей²⁶. Без сумніву, можна погодитися з твердженням, що український культурно-національний рух у другій половині XVI ст. досяг таких сили й розмірів, яких не знала наша попередня істрія²⁷.

На відміну від радянських публікацій, в зарубіжних виданнях значно більша увага приділяється політичній історії, боротьбі за національну єдність і самоусвідомлення, створенню духовних передумов державного життя. Першорядне значення надається історії української церкви²⁸, що оформляється, як національна, на реформаторській діяльності «двох видатних мужів України, двох Петрів: гетьмана Петра Сагайдачного та митрополита Петра

Могили». Ці маєстатичні постаті, як стверджує Н. Полонська-Василенко, поклали початок і кінець доби підготовки і світанку великої революції Б. Хмельницького.

На думку багатьох дослідників, ця доба розпочалася ще наприкінці XVI ст., і одним із її визначальних моментів була Брестська (Берестейська) церковна унія, що фактично роз'єднала «Русь з Руссю». Ця унія, вважає, наприклад, І. Борщак, була одним з найкращих доказів вічного потягу України до Заходу²⁹.

З іншого боку, прямий і відвертий наступ католицизму, гостра релігійна боротьба, складність і суперечність церковного життя якнайбільшою мірою сприяли духовному відродженню України-Русі. Нарощування культурно-національних цінностей відбулося справі революційними темпами, бурхливо розвивалися освіта, наука, мистецтво. Церковна полеміка, що розгорнулася між првославними і уніатами, стала могутнім стимулом для самооборони і організації українського громадянства. Різні релігійно-церковні напрями, змагаючись між собою, кували могутню ідейну зброю майбутнього, готуючи прийдешню перемогу української нації³⁰. Тому короткий період між Берестейським собором 1596 р. і повстанням Б. Хмельницького 1648 р. закономірно вважається одним з найважливіших в історії України.

Таким чином, разом із запереченням тези про господарське виснаження і зубожіння українських земель, зарубіжні дослідники виявляють нові грані духовно-політичного життя: зростання етнічної свідомості і боротьби за національні права; оформлення української церкви, як національної і засудження зрадництва; усвідомлення історичних традицій і вихід на політичну арену козацтва; формування державницьких ідей та ідеологічних передумов Хмельниччини тощо. Це тим важливіше, що радянські історики протягом останніх десятиліть практично не розглядали цих питань. На Заході ж такі дослідники, як С. Величенко, Ф. Сисин, Т. Хеннель-Хинчевська та деякі інші зробили успішні спроби визначення рівня національної свідомості, насамперед української шляхти та козацтва³¹. Поширеним є висновок, що вже в першій половині XVII ст. сформувалась національна свідомість і зароджувалася ідея відродження української держави. Побічно ця ідея розглядалася О. Прицаком і Д. Решетаром³². Проте зарубіжні вчені не дійшли єдиної думки щодо проблеми формування в козацькій Україні ідеї національної держави. Одні з них початки самостійницьких устремлень українців відносять до кінця XVI ст., коли козащина почала виявляти ознаки політичної сили. Інші найважливішим моментом вважають розбудження історичних традицій, під впливом

яких поступово зростало розуміння української державності. Характерною в цьому відношенні була «протестація» православних владик 1621 р., яка показала, що в Україні з початку XVII ст. «ясно жила в свідомості освічених людей ідея тяглості й неприривності українського історичного процесу», а союз української інтелігенції з козацтвом був уже доконаним фактом³³.

Найбільше уваги цим питанням приділяв О.Оглоблин. Він стверджує, що ідея відродження української державності і «тяглості українства» від княжих часів до козацтва виникла у першій чверті XVII століття. У формуванні та поширенні ідеології української державності брали активну участь, крім самого козацтва, киево-могилянський гурток і волинський гурток протестанської шляхти. Дослідник аргументує наявність уже напередодні Хмельниччини чотирьох основних державно-політичних концепцій: ягеллонського легітимізму, або автономії у складі Речі Посполитої; Великого князівства Руського, очоленого трансільванським князем Юрієм Ракочі «москвофільської»; окремої держави Війська Запорозького на терені цілої України³⁴. Змагання різних концепцій спричинилося до того, що ідея відродження української державності поширилася в першій половині XVII ст. не тільки в Україні, але й за її межами. Майбутня держава розглядалася, як спадкоємниця старої Русі.

Поряд із значним інтересом до такої досить привабливої схеми виникає значна доля сумніву щодо її реальності. Можна, справді, говорити про помітне піднесення національної свідомості в кінці XVI—першій половині XVII ст., що проявлялося як на нижчому—етнічному, так і на вищому—ідеологічному рівнях. Не викликає заперечень також твердження про наявність значного «державницького матеріалу» напередодні Хмельниччини, що формувався в ході довголітньої боротьби. Проте, що стосується вироблення державно-творчих концепцій, то для цього необхідні були зовсім інші умови, ніж ті, що склалися в Україні. Це добре проілюстрував С.Величко, зпівставивши українське і англійське суспільство. В Англії майже кожний чоловік був обізнаний з історією, політикою і проблемами організації церкви. В першій половині XVII ст. там друкувалося близько 20000 різних полемічних творів. В Україні між 1590—1648 рр. видруковано не більш як 100 творів. Тому «в порівнянні з тогочасною Англією загальний рівень свідомості суспільства в Україні напередодні Хмельниччини був традиційним і консервативним... Тогочасний українець думав про себе і про умови свого життя в рамках тричастинної теорії суспільства, де людина не була рівноправною і де король залишався єдиним джерелом влади і справедливості»³⁵.

Не відкидаючи численних свідчень про зародження та існування елементів державності у XVI—першій половині XVII ст., вважаємо переконливим твердження В. Степанкова про те, що «внаслідок 350-річного іноземного панування та денационалізації панівного класу в політичній свідомості українського суспільства не існувало ідеї створення національної держави. З певним застереженням можна лише говорити про появу серед частини козацтва не зовсім чітко сформованих автономічних планів щодо козацьких областей»³⁶.

До речі, саме таку політику «козацького автономізму» проводив з початку Визвольної війни Б. Хмельницький³⁷.

Можна нагадати також думку І. Крип'якевича, що державні фундаменти із зброєю в руках створили буйні маси, а «тогочасна інтелігенція, що з такою енергією вела боротьбу проти наступу Польщі, не зуміла підготувати основ власної державності: вона занадто була зв'язана з польським устроєм і власними державними категоріями не вміла думати»³⁸.

Подібне твердив М. Чубатий, який вважав, що початок повстання Хмельницького відбувся під гаслом не національного, а соціального визволення, і козаки боролися за власні привілеї в межах польської Речі Посполитої³⁹.

І все-таки необхідно констатувати значний внесок зарубіжних учених у вивчення політичних та духовних передумов Хмельниччини. Історики-державники в своїх публікаціях відтворили складний і драматичний шлях українського народу до національно-державного самовизначення через зростання соціально-економічного, військово-політичного і культурного потенціалу.

В умовах втрати провідної верстви творцями духовно-політичних цінностей виступили в основному представники міщанства, козацтва, духовенства. На важливу роль цих станів у національно-культурних і державотворчих процесах вказують практично всі дослідники, виділяючи при цьому козацтво, як рушія та ініціатора всенародної боротьби. За періодизацією Л. Винара, в кінці XVI—першій половині XVII ст. козацтво стає категорією політичною, могутньою силою з власною внутрішньою і зовнішньою політикою. Воно відокремлюється і політично кристалізується в рамках державної системи Речі Посполитої і водночас входить в колізію з цією системою. Формується ідеологія і розпочинається боротьба за інтереси українського народу⁴⁰. З козацтвом пов'язане здійснення загальнонаціональних справ оборони церкви і культури, утвердження державницьких ідеалів. На його історичну долю випало в умовах іноземного поневолення стати своєрідною державою інституцією, як говорили сучасники,

«державою в державі». Зростаючи і перетворюючись в провідну національну верству, козацтво поширює свій вплив на всю українську територію, здобуває симпатії соціальних низів та авторитет у боротьбі за права православної віри⁴¹.

Активну участь у політичному житті козацтво почало брати за гетьмана П.Сагайдачного. Цьому сприяли такі обставини: по-перше, за нього значно зросла могутність і воєнна слава українських козаків у боротьбі проти турків і татар; по-друге, він уперше поєднав інтереси найактивніших груп українського громадянства — козацтва, міщанства й духовенства; по-третє, гетьман, також уперше, поширив свою діяльність на Київ, який знову став політичним осередком нової України. Однак, зростання військового і політичного авторитету козацтва, упевненості його у власних силах не знайшло розуміння з боку польських урядовців. У Польщі хотіли через козацький військовий потенціал робити політику, але не допускали, щоб козаки провадили її самостійно⁴².

До речі, зарубіжні дослідники доклали чимало зусиль для виявлення в іноземних архівах і бібліотеках документальних свідчень про участь українського козацтва у Тридцятилітній війні⁴³. Вдосконалення бойового мистецтва на європейських фронтах і під час повстань проти Речі Посполитої становило важливу передумову для успішної українсько-польської війни. Наприклад, деякі дослідники вважають, що повстання К.Косинського і С.Наливайка фактично передували Визвольній війні⁴⁴. Набутий воєнний досвід допоміг Б.Хмельницькому розробити нові тактичні прийоми і здобути ряд важливих перемог у 1648 р.

Відзначаючи внесок учених західної діаспори у розробку козацької тематики, особливо тих її сюжетів, що стосуються участі козаків у міжнародних справах і в політичному житті європейських держав, необхідно водночас відзначити надмірну ідеалізацію української козаччини в багатьох публікаціях. Проти цього виступив П.Феденко, наголошуючи, що козацькі ватаги поряdkували в країнах, охоплених Тридцятирічною війною, не краще татарської орди, і це їх гостювання залишилося надовго в пам'яті населення від Балтики до Чорного моря. Дослідник констатує великі людські втрати в цих походах в чужі країни без будь-якої користі для України⁴⁵.

Ще одним прикладом ідеалізації козаків є теза про захист ними пригнобленого люду і православної віри. Ці твердження інколи сприймаються досить спрощено, в буквальному розумінні слова, і поширюються на все козацтво. Між тим, як уже говорилося вище, воно було неоднорідним за своїм соціальним

складом. Це правда, що обидва його крила — радикальне і помірковане — прагнули свободи, але ж козацтво, насамперед, реєстрове, вимагало задоволення, як правило, своїх власних станових інтересів. Цьому активно сприяли і польські урядовці, які робили все для того, щоб роз'єднати і розвести в різні табори реєстровців і народні маси. Цими заходами, пише воєнний історик В. Петрів, запорозьке військо позбавлялося своїх властивостей всенародного захисника та зводилося до стану звичайних кварцяних військ — платних найманців польської держави. Поступово вони «привичаються до послуху своїм польським зверхникам, послідовно спольщуються як не мовою та етнографією, то психологічно сугестією* обов'язку перед спільною вітчизною Річчю Посполитою»⁴⁶.

Не були козаки і релігійними фанатиками. У походах за «жупанами» під час Тридцятилітньої війни їм доводилося виступати на боці католиків. Вдома ж під захистом православ'я розумілась, головним чином, необхідність збереження старого, традиційного порядку, на основі якого базувалися також «козацькі вольності», що не були визнані польським сеймом. Тому релігійні питання, на переконання М. Стахіва, Б. Крупницького, Д. Злепка, не були головними в змаганнях з Польщею. «Релігійний момент у Хмельниччині висунуто не так самими глибокими релігійними почуваннями козацтва та його проводу, як більш з політично-тактичних та агітаційних мотивів серед найширших народних мас»⁴⁷.

З іншого боку, і православні миряни не тільки не знаходили в Речі Посполитій надійної оборони, але й зазнавали постійних переслідувань і приниження. Тому цілком справедливо вони покладало надії на козацтво. Об'єктивно зростання авторитету і впливу українського козацтва як захисника інтересів соціальних низів і православ'я, було цілком закономірним, і пояснення цьому слід шукати не в особливих якостях козаків, а в конкретній історичній ситуації.

У зв'язку з цим варто пригадати зауваження М. Антоновича про те, що козацька верства прагнула влади і зуміла її добитися, а поширенням легенд про панську тиранію морально виправдовувала всі свої вчинки⁴⁸.

Однак у сучасних зарубіжних публікаціях релігійному питанню приділяється надзвичайно велика увага. Переважна більшість науковців релігійну дискримінацію вважає не другорядною, а однією з основних причин Визвольної війни. На думку Дж. Ба-

* Сугестія, від лат. — *suggestio* — навіювання, вплив.

сараба, Брестська унія і триумф католицької контрреформації посилили релігійні і культурні відмінності між католицькою Польщею і православною Україною. На першорядне значення релігійного фактора вказує і Т.Мацьків, який наголошує, що коли в Польщі на передній план виступає соціально-економічна проблема, то в Україні домінує національно-релігійна⁴⁹. Цій проблемі присвятив ряд публікацій і доповідей Ф.Сисин, зокрема на II Міжнародному конгресі українців (Львів, 1933).

Окремої згадки заслуговують праці А. Жуковського та І. Шевченка, що висвітлюють важливі аспекти діяльності київського митрополита П.Могили⁵⁰. З його ім'ям пов'язане офіційне визнання і піднесення православної церкви, і, очевидно, формування духовних передумов Хмельниччини. За окремими відомостями, саме П.Могила незадовго перед своєю смертю благословив Б.Хмельницького на боротьбу за волю українського народу і наклав вічне прокляття—анафему—на тих, то не приєднається до цієї святої справи⁵¹.

Нарешті, хотілося б звернути увагу ще на одне, досить помітне у зарубіжній літературі питання. Йдеться про зв'язок козацького повстання з тогочасними європейськими подіями, зокрема, з кризою, що охопила в XVII столітті більшість держав. Одним з її проявів, поряд з Тридцятилітньою війною і англійською революцією, була і визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі—оплоту феодально-католицької контрреформації на Сході Європи. Як слушно стверджує Б.Крупницький, формальне закінчення Тридцятилітньої війни зовсім не означало припинення гострої ворожнечі між католицьким і протестанським світом. Ось чому для головних представників католицизму в Європі—Ватикану й Австрії, знесилених довгою війною, великого значення набувала вірна католицька донька—Польща, що не брала участі у Тридцятилітній війні і тому була невиснаженою країною, свого роду резервуаром католицької сили в європейських справах⁵².

За словами І.Франка, на Польщу в XVII ст. «обертали очі всі європейські держави», у неї шукали підмоги венеціанці і французи, Московщина укладала з нею «вічний мир», а кримські татари не відважилися обуритися, коли в 1646—1647 рр. та не дала їм звичайних дарунків⁵³.

Про значення Польщі як одного з «китів» контрреформації (поряд з Іспанією і Австрією) і про приналежність її до найсильніших на той час держав Європи пишуть і деякі сучасні українські дослідники. Наприклад, Д.Наливайко, розглядаючи Польщу, як оплот феодально-католицької реакції на Сході

Європи, говорить про Визвольну війну українського народу як про закономірний етап у боротьбі проти цієї реакції і як про одну з найважливіших подій, що ознаменували корінний перелом в історії Європи⁵⁴.

Проте, підкреслюючи надзвичайно вигідне становище Речі Посполитої саме напередодні козацького повстання, дослідники помічають в ній багато небезпечних внутрішніх болячок (повне безправ'я й приниження робочих мас, обмеження міщанства, слабкість королівської влади, анархістські тенденції, беззаконня тощо). Це була різко диференційована станова держава з контрастним політичним розвитком двох областей — Польщі і Литви, західних і східних воєводств. Країну ослаблювали постійно зростаючі суперечності між великими магнатами, що володіли безліччю маєтків, і дрібними панами, між шляхтою і королем.

До речі, Владислав IV, на думку деяких істориків, сам дав привід до повстання. Сподіваючись використати козаків як військовий авангард у війні проти Туреччини, він намагався посилити королівську владу. Що стосується козаків, то ця війна надавала їм можливість позбутися жорстокого реєстрового закону 1638 р., а зустріч з королем мала важливу легітимну функцію⁵⁵.

Разом з тим, як справедливо зазначається в ряді публікацій, ще належить здійснити поглиблений аналіз зв'язку козацького повстання не тільки із становищем Речі Посполитої, але й з європейськими подіями і кризою XVII ст. Зокрема, сучасна дослідниця Л. І. Івоніна вказує, з одного боку, на дипломатичні здібності Б. Хмельницького, який повною мірою скористався міжнародною ситуацією для початку виступу, а, з другого, заперечує поширену в історіографії тезу про посилення Польської держави внаслідок поразки Габсбургів у Тридцятилітній війні. Більше того, з огляду на міжнародне становище, необхідно погодитися з тим, що в Польщі у середині XVII ст. не виявилось союзників, які могли б надати їй реальну допомогу⁵⁶. Революційні події в Англії і антиурядовий рух фронди у Франції та її війна з Іспанією, знесення Німеччини і ворожнеча з боку Швеції, Туреччини і Криму поставили уряд Речі Посполитої з початком козацького повстання у надзвичайно скрутне становище. І тепер уже не до Польщі звертаються по допомогу європейські монархи, а, навпаки, вона змушена її шукати. Усе це дає підстави зробити висновок про те, що на середину XVII ст. у Польщі, як і в інших країнах Західної Європи, проявилися ознаки кризи і відмирання старої феодальної системи. З початком Національно-визвольної війни українського народу ці процеси значно прискорилися. Річ Посполита вступила в стадію свого

занепаду, в результаті чого наприкінці XVIII ст. зникла з політичної карти світу.

Взагалі 1648 р., як зазначає Д. Злепко, справді був особливою датою. У Західній Європі він позначений закінченням Тридцятилітньої війни, а в Східній Європі — смертю трьох володарів: польського короля Владислава IV Вази (1632—1648); семигородського князя Юрія Ракочія I (1630—1648) і турецького султана Ібрагіма I [1640—1648]. Що стосується Росії, то там у 1648 р. вибухнуло повстання, і її внутрішні проблеми знову вийшли на передній план⁵⁷.

Поглиблене вивчення зв'язків козацького повстання 1648 р., що згодом переросло в Національно-визвольну війну всього українського народу проти польського панування, з європейськими подіями і кризою XVII ст. дасть змогу глибше усвідомити міжнародне значення запорозького козацтва. Можливо, вдасться виявити і нові документи щодо воєнної діяльності Б. Хмельницького і його участі у бойових діях на території Франції⁵⁸.

Таким чином, проведений українськими дослідниками аналіз міжнародного і внутрішнього становища Речі Посполитої напередодні повстання 1648 р. переконливо засвідчує виникнення необхідних передумов і причин для «зриву козацької нації» — соціально-політичних, економічних, національно-релігійних, військових, зовнішньо-політичних та інших.

Встановивши в українських землях, що були значною мірою джерелом сили і могутності усієї Речі Посполитої, напівколоніальний режим, заснований на феодалних порядках і католицькій вірі, польська шляхта сама заклала під державний фундамент пороху бочку, яка могла вибухнути навіть від невеликої іскри.

На цьому фоні однобічно і недалекоглядно виглядає характеристика деякими польськими істориками останнього передвоєнного десятиліття 1638—1648 рр., як періоду «золотого спокою». Насправді, український народ поступово нагромаджував сили для національно-визвольної боротьби. На середину XVII ст. Україна була готова до всенародного вибуху.

Серед основних причин національно-визвольної війни українського народу в зарубіжній історіографії найчастіше називаються такі:

— реакційна політика Речі Посполитої, що призвела до загострення соціально-економічних, політичних, національно-релігійних суперечностей;

— невідповідність існуючих умов життя усіх верств українського народу його уявленням і прагненням до волі і незалежності;

— збереження державницьких і республікансько-демократичних традицій в Запорозькій Січі — «держави в державі»;

— зародження і поширення якісно нових елементів у господарському житті, відмінних від панщини і кріпосницького права;

— значний рівень буржуазності українського суспільства і розвитку товарно-грошових відносин;

— зростання національної свідомості;

— формування серед українських провідних діячів національно-державних ідей;

— особисті й станові мотиви.

Учені з діаспори, не маючи доступу до усього комплексу історичних джерел, основну увагу зосередили на вивченні духовно-політичного розвитку українських земель у складі Речі Посполитої. Пріоритет тут цілком справедливо віддається козацтву, з яким безпосередньо пов'язується підготовка і початок Визвольної війни українського народу в 1648 р. У сучасних умовах предметом поглиблених наукових студій має стати аналіз усієї сукупності проблем, що стосується виявлення рівня розвитку продуктивних сил і соціально-економічних відносин, особливостей і масштабів національного самоусвідомлення, формування державно-політичної думки тощо. Вивчення усіх цих питань має відбуватися у тісному зв'язку з дослідженням політичних, національно-релігійних і класових структур Речі Посполитої і історією навколишніх держав.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Гром В.М. Про оцінку передумов Хмельниччини як національної революції в українській зарубіжній історіографії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали других Всеукр. істор. читань — Черкаси, 1992. — С. 81—84; Батюк В.С. Українська державність напередодні та в роки Визвольної війни 1648—1654 рр. у працях дослідників із західної діаспори // Укр. іст. журн. — 1993. — № 1. — С. 50—56.

² Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — С. 3.

³ Франко І. *Ukraina irredenta* // Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 597

⁴ Бойко Ю. Професор доктор О.П.Оглоблин як історик духовно-політичного росту козацької України // Укр. історик. — 1975. — Ч. 1—2. — С. 14.

⁵ Феденко П. Триумф і катастрофа // Укр. Історик. — 1980. — Ч. 1—4. — С. 134.

⁶ Velychenko S. Cossack Ukraine and Baltik Trade 1600—1648: Some Observations on an Unresolved Issue // Ukrainian Economic History. Interpretive Essays. Ed. by S.S. Koropecukj. — HURI, 1991. — P. 151—171.

⁷ Rudnytsky I. Linda Gordon. Cossack Rebellions: social Turmoil in the 16-th century Ukraine // Nationalities papers. — Fall 1984. — Vol. XII. — № 2. — P. 239—294.

⁸ Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. — Edmonton, 1982. — P. 2; Rady M. Russia, Poland and the Ukraine 1462—1725. — L., Sydney, Auckland, Toronto, 1990. — P. 72—73.

⁹ Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини. — Мюнхен, 1948. — С. 15.

¹⁰ Velychenko S. The Origins of the Ukrainian revolution of 1648 // Journal of Ukrainian graduate studies. — 1976. — № 1—2. — P. 19.

¹¹ Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 115.

¹² Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — С. 520.

¹³ Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung // Zeitschrift fur osteuropaische Geschichte. — 1932. — V. IV. — S. 48.

¹⁴ Див: Дашкевич Я. Козацтво на Великому кордоні // Укр. іст. журн. — 1990. — № 12. — С. 20—22; Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом XIV—XVIII ст. // ЗНТШ. Нова серія. — Львів, 1991. — Т. 2. — С. 28—44.

¹⁵ Субтельний О. Назв. праця. — С. 104.

¹⁶ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 33, 64.

¹⁷ Zlerko D. Der Grobe Kosakenaufstand 1648 gegen die polnische Herrschaft. Die Rzeczpospolita und das Kosakeutum in der ersten Phase des Aufstandes. — Wiesbaden, 1980. — S. 11—16.

¹⁸ Velychenko S. The Origins. — P. 26.

¹⁹ Рыбин І. Динаміка українського козацтва. — Мюнхен, 1970. — С. 54—55.

²⁰ Там же. — С. 57.

²¹ Vernadsky G. Bohdan: Hetman of Ukraine. — New Haven, 1941. — P. 21.

²² Огієнко І. Українська церква. — Т. 2. — К., 1993. — С. 159.

²³ Rudnytsky I. Polish—Ukrainian relations: the burden of History // Poland and Ukraine: past and present. — Ed., Toronto, 1980. — P. 7—9.

²⁴ Дорошенко Д. Нарис Історії України. — Т. 1. — Мюнхен, 1966. — С. 228.

²⁵ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 26—27, 149; Див. також: Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київ, старовина. — 1993. — № 3. — С. 77—85.

²⁶ Див: Історія філософії на Україні. — Т. 1. — К., 1987; Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні (XVI—поч. XVII ст.). — К., 1990 та ін.

²⁷ *Огієнко І.* Назв.праця.—С.135.

²⁸ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви в 4 т.—Нью-Йорк, 1955—1966; *Ісаїв П.* Берестейська унія за новими досліддами.—Філадельфія, 1953; *Лужицький Г.* Українська Церква між Сходом і Заходом.—Філадельфія, 1954; *Полонська-Василенко Н.* Історія Української Церкви.—Мюнхен, 1949; *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ.—Мюнхен, 1964 та ін.

²⁹ Див: *Слов'янський Світ і Україна // Україна.*—Париж, 1950.—Ч. 4.—С.287.

³⁰ *Оглоблин О.* Думки про Хмельниччину.—Нью-Йорк, 1957.—С.16.

³¹ *Величенко С.* Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550—1648 рр. (Дискусія з канадським істориком).—К., 1989; *Sysyn F.* Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth century: The Role of National Consciousness and national Conflict in the Khmelnytsky Movement // *Poland and Ukraine: Past and Present.*—Ed, Toronto, 1980; *Century Views on the Causes of the Khmel'nyts'kyj Uprising.* // *Harvard Ukrainian Studies.*—1980.—№ 4; *The Problem of Nobilities in the Ukrainian Past: The Polish Period, 1569—1648 // Rethinking Ukrainian History.*—Edmonton, 1981; *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600—1653.*—Cambr. Mass, 1985; *Chynczewska-Hennel T.* Swiadomosc narodowa szlachty ukralnskiej i kozaczyzny od schylku XVI do polowie XVII vv.—W., 1985.

³² *Pritsak Om., Reshetar I.* Ukraine and the dialectics of nationbuilding // *Slavic Review.*—Vol. XVII.—№ 2.—1963.—P.5—36.

³³ *Дорошенко Д.* Нарис історії України.—Т.1.—С.208.

³⁴ *Оглоблин О.* Хмельниччина і українська державність.—Нью-Йорк, 1954.—С.15—16.

³⁵ *Величко С.* Політичні та соціальні ідеї.—С.9.

³⁶ *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // *Укр. іст. журн.*—1991.—№ 9.—С.118.

³⁷ *Липинський В.* Україна на переломі 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті.—Відень, 1920.—С.20—22.

³⁸ *Холмський І.* Історія України.—Мюнхен, 1949.—С.195.

³⁹ Див: *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви.—Т.2.—Нью-Йорк, 1977.—С.69.

⁴⁰ *Винар Л.* Генеза і рання діяльність української козащини // *Укр. Історик.*—1965.—Ч.3—4.—С.76.

⁴¹ *Дорошенко Д.* Нарис історії України.—Т.1.—С.228.

⁴² *Полонська-Василенко Н.* Історія України.—Т.1.—С.440—441; *Zlerko D.* Op.cit.—S.11.

⁴³ *Борисяк І.* Козаки Хмельницького під Дюнкирхеном (1645) // *Укр. трибуна.*—Варшава, 1922.—7 січня; *Баран О.* Козаки на Закарпатті в 1619 році // *Укр. Історик.*—1970.—Ч.3; *Баран О.* Козаки на імператорській

службі в роках 1635—1636 // Укр.Історик.—1979.—Ч.1—3; *Baran A, Gajecy G.* The Cossacks in the Thirty Years War.—Rome, 1969—1983.—Vol.1—2.

⁴⁴ *Gordon L.* Cossack Rebellion: A Social Turmoil in the 16-th Century Ukraine.—№ 4, 1983; *Мирошниченко В.В.* Тема запорожського козацтва на страницах англоязычної періодики и историографии // Проблемы истории и источниковедения истории запорожского козацтва: Сб.ст.—Запорожье, 1992.—С.30.

⁴⁵ *Феденко П.* Назв.праця.—С.134—135.

⁴⁶ *Петрів В.* Стратегічні операції Б.Хмельницького під час війни 1648—1649 рр. // Військо України.—1993.—Ч.6.—С.45—46.

⁴⁷ *Стахів М.* Вплив Хмельниччини на формуцію української нації.—Мюнхен, 1948.—С.87 (відбитка з ЗНТШ.—Т.156).

⁴⁸ *Антонович М.* Історія України.—Прага, 1941.—Т.3.—С.39.

⁴⁹ *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору з 1649 // Укр. Історик.—1970.—Ч.1—3.—С.110; *Мацьків Т.* Зборівський договір у світлі німецької й англійської преси з 1649 р. // Зборівщина: Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи: Іст.мемуар. і літ.зб.—Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней, 1985.—С.34. (НТШ. Укр.Архів.—Т.38).

⁵⁰ *Жуковський А.* Петро Могила і питання єдності церков.—Париж, 1969; *Sevcenko I.* The Many Worlds of Peter Mohyla.—Camdridge, Mass, 1985.

⁵¹ *Джежула Ю.* Православна церва в політичному і національному піднесенні України (перша половина XVII ст.) // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Вип.2.—К., 1993.—С.40.

⁵² *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Зб.ст. (на правах рукопису).—Мюнхен, 1959.—С.30.

⁵³ *Франко І.Я.* Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ.—Т.23—24.—С.7.

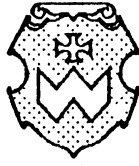
⁵⁴ *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка.—К., 1992.—С.188—189.

⁵⁵ *Basarab J.* Op.cit.—P.150; *Sysyn F.* Between Poland and the Ukraine.—P.142; *Velychenko S.* Bohdan Khmelnytsky and the Rakoczis of Transylvania during the Polish Election of 1648 // Journal of Ukrainian Studies.—1983.—Vol.VIII.—№ 2.—P.4—5.

⁵⁶ *Ивошина Л.И.* Восстание запорожских казаков под руководством Б.Хмельницкого и европейский кризис XVII в. // Межд.отнош. и гос.структуры в Центр, Вост. и Юго-Вост.Европе в XVII вв.: Материалы науч.конф.—Запорожье, 1993.—С.29—33.

⁵⁷ *Zlerko D.* Op.cit.—P.9.

⁵⁸ *Вергун І.* Критичний огляд наукових праць про участь козаків у боях під Дюнкерком у 1645—1646 роках // Визв.шлях.—Кн.6.—Лондон, 1977.—С.742—745.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Владислав Стафійчук

РОЗВИТОК ФОРМУЛЯРУ ДИРЕКТИВНО-РОЗПОРЯДЧИХ ДОКУМЕНТІВ ГЕТЬМАНЩИНИ

Мета даної статті на основі дипломатичного порівняльного аналізу документів XVII та XVIII ст. дослідити зміни, що відбулися через 100 років у діловодстві Гетьманщини, зокрема, у директивно-розпорядчій документації. Автор свідомо обрав дві крайні дати в існуванні Гетьманщини. Розгляд документів творця Української козацької держави Богдана Хмельницького та останнього гетьмана Кирила Розумовського дозволить найбільш рельєфно відбити зміни у внутрішній побудові документів, хоча, звичайно, вирішення завдання детального і поетапного аналізу еволюції козацької дипломатики ще попереду.

Аналіз документів XVII ст. подається за працею І. Крип'якевича «Студії над державою Богдана Хмельницького», зокрема, розділу «Гетьманські універсали». Серед документів XVIII ст. автором статті досліджено 22 документи. Розглянуто ордери К. Розумовського — всього 15. З них: 10 — оригінали з фонду «Архіва Коша Нової Запорозької Січі»¹ і 5 документів з фонду Генеральної військової канцелярії², серед них 4 копії та 1 оригінал, один з ордерів під традиційною назвою «універсал». Залучені також інші види документів (всього 7): копія контракту, оригінал реєстру, що опубліковані у книзі «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.»; 3 копії донесень старосамарського сотника Івана Березана гетьманові К. Розумовському та 2 відпустки ранортів Коша Нової Запорозької Січі тому ж гетьманові³.

Перше, що привертає увагу дослідника, — це зміна назви гетьманських розпорядчих актів. Усі документи такого роду, що вийшли з-під руки Богдана Хмельницького, мають назву «універсал». У той же час в актах гетьмана К. Розумовського повністю домінує назва «ордер». Останній є типовим документом російської дипломатики, що надсилався від вищих інстанцій до нижчих. Широке вживання цього терміна є свідченням глибокого впливу російської бюрократичної системи на діловодство Геть-

манщини. Однак серед розглянутих документів зустрічається один виняток. Це універсал гетьмана К. Розумовського про увільнення у відставку значкового товариша Лубенського полку П. Львова від 10 грудня 1752 року⁴. У даному випадку збереглася традиційна, українська назва документа вищої влади. Така особливись мала місце тоді, коли йшлося про підтвердження відставки («абшит») та прав власності на землю. Урочистий характер таких розпорядчих актів посилювався вживанням термінів «універсал» або «універсальне писання».

Порівнюючи побудову формулярів універсалів Б. Хмельницького та ордерів К. Розумовського, можна зазначити, що у них обов'язково присутні частини:

- 1) титул особи, що надає документ (*intitulatio*);
- 2) адресат (*inscriptio*);
- 3) виклад обставин справи (*narratio*);
- 4) розпорядча частина (*dispositio*);
- 5) заборона невиконання (*sanctio*);
- 6) місце і час написання (*datum*);
- 7) підпис, або субскрипція (тобто підпис, поєднаний з формулою, що відбиває сутність засвідчуваної дії).

Такі частини, як присвята Богові (*invocatio*), привітання до адресатів (*salutatio*), пролог (*prologus*) зустрічаються в універсалах Хмельницького в поодиноких випадках і зовсім відсутні у розглянутих документах К. Розумовського. Відсутність *invocatio* і *prologus*, які в актах Б. Хмельницького мають характер загальних міркувань філософського, моралізаторського або історичного характеру, пояснюється, на наш погляд, тими змінами, які сталися у статусі Гетьманщини та у її внутрішньополітичній ситуації. По-перше, гетьман К. Розумовський фактично вже був керівником автономної частини Російської імперії. По-друге, у період його правління вже значною мірою снав накал політичних пристрастей, стабілізувалася соціальна ситуація. Це зробило життя більш прозаїчним і не викликало потреби використовувати в документах (навіть урочистого характеру) такі абстрактні формули, як *invocatio* і *prologus*, в яких містилися посилання на вищі цінності.

Розглянемо тепер кожну частину формуляра окремо.

У титульній частині універсалів Богдана Хмельницького містяться ім'я, прізвище та слово «гетьман». Ці елементи — обов'язкові. В поєднанні з іншими формулюваннями вони дають 9 видів титулувань. 2 види відбивають приналежність до Польщі, зі згадкою королівського титулу, 6 — приналежність до Російської імперії, із згадкою царського титулу. Таким чином, відбито державно-політичне становище Гетьманщини. Один раз зустрічається

титул без згадки короля або царя. За І. Крип'якевичем, цей вид зустрічається в актах періоду з січня 1651 р. по квітень 1654 р., тобто в перехідний період, коли гетьман Б. Хмельницький вже розірвав стосунки з Польщею, але ще не налагодив стосунків з Росією⁵.

Така значна кількість різних видів титулатури, на наш погляд, зумовлена невизначеністю легітимного статусу гетьмана, який виходив за рамки військового ватажка, але не досягав рівня монарха, а також низьким рівнем розвитку діловодства молоді козацької держави, відсутністю традицій, усталених форм.

Що стосується титулу гетьмана К. Розумовського, то слід відзначити, що в усіх оригіналах ордерів і в одній копії універсалу про відставку Петра Львова використовується єдина його форма, а саме: «Ея імператорскаго величества Малороссіи обоихъ сторонъ Днѣпра и Войскъ Запорожскихъ гетманъ дѣйствителный камеръгеръ, імператорской Санкт-Петербургской Академіи наукъ президентъ, лейбъ-гвардіи Измайловского полку подполковник и обоихъ російскихъ імператорскихъ ординовъ стихъ апостола Андрея и Алезандра Невского, також полскаго Бълаго орла и голстинского стія Анни кавалеръ, російской імперіи графъ Кирилль Разумовский»⁶. У трьох розглянутих копіях ордерів знаходимо скорочений варіант титулу, а саме: «Графъ Кирилль Разумовский, гетманъ и ковалеръ»⁷.

Таким чином, у розпорядчій документації маємо лише 2 різновиди титулу, причому 2-й різновид — це скорочений варіант першого. Якщо залучити до розгляду виконавчі документи, зокрема, копію контракту гетьмана К. Розумовського із сілезьким майстром Й. Гиршбергом від 1 травня 1751 р., який написаний від першої особи, то побачимо лише невеликі відмінності від першого (повного) титулу, а саме: графський титул, ім'я, прізвище та по-батькові стоять на початку титулатури, слова «Малой Росіі» замінені словом «малоросійський», випущено слова «Санкт-Петербурзької» з назви Академії наук, замість перерахування орденів вжито зворот «різних орденів кавалер».

У трьох копіях донесень старосамарського сотника Івана Березана гетьманові К. Розумовському на початку адресата використано звернення «Ясневелможному високоповелителному гпдну...»⁸ Далі йде повний титул гетьмана з невеликими змінами і перестановками. Слова «її імператорської величності» стоять перед придворним званням, а перед прізвищем гетьмана, у самому кінці адресної частини доданий вираз «его сіятелству».

У скороченому вигляді використано звертання до гетьмана у відпусках двох рапортів Коша Нової Запорозької Січі. У першому

випадку «я. вел-му», тобто «ясневелможному»⁹, у другому — повний титул замісно формулою: «По титуль до гетьмана»¹⁰.

Нарешті, у Реєстрі отримуваних від гетьмана К. Розумовського ордерів і універсалів від 6 липня 1750 р. знаходимо варіант титулу, дуже близький до розглянутого вище у донесеннях старосамарського сотника, з невеликими відмінностями. Після слова «ясновельможного», що стоїть на початку титулу, відсутнє слово «высокоповелителного», перелік орденів виразом «різних орденів», у графському титулі відсутні слова «Російської імперії» і замість формули «его сіятелству» використано синонім «сіятелншаго».

Таким чином, усі перераховані види титулу є, по суті, змінними формами повного його варіанту, який у даній статті розглядався першим. Усі ці відмінності, на противагу титулатурам Б.Хмельницького, чисто технічного характеру і зумовлені видом документації та, певною мірою, характером документів. Це свідчить про усталеність формуляру, наявність традицій діловодства як російського (титули), так і, меншим чином, українського (форма «ясневелможній гетьман»).

Повний титул гетьмана К. Розумовського перш за все відбиває державну приналежність України того часу (формула «її імператорської величності»). Слова «обох сторін Дніпра» були звичними у гетьманських титулах від часів Самойловича і відбивали прагнення поширити владу на правобережні українські землі. У титулах Б.Хмельницького така вказівка відсутня, на наш погляд тому, що територія Гетьманщини 1648—1657 рр. весь час знаходилась у стадії формування. В той же час у період правління К. Розумовського територія Гетьманщини в значній мірі стабілізувалася. Далі у титулі останнього гетьмана України зазначене його придворне звання — «дійсний камергер». Згідно з «Табелем про ранги» 1742 р., воно було званням IV класу. Призначення 18-річного К. Розумовського президентом імператорської Академії наук, напевно, було чисто символічним. Проте наш співвітчизник на цій посаді намагався зробити усе від нього залежне для налагодження нормальної праці вчених.

У титул також входило гвардійське звання гетьмана — «підполковник» (найвищим у гвардії вважався полковник). Графом К. Розумовський став одночасно зі своїм братом Олексієм, фаворитом імператриці Єлизавети. Це був 22-й випадок пожалування титулу за всю історію Російської імперії¹¹. Гетьмана України було нагороджено найвищими орденами Російської імперії та інших держав. Орден Олександра Невського надавався за службу на важливих державних посадах. Орден Св. Анни був заснований у 1735 р. герцогом Голштейном, вдівцем доньки

Петра I Анни. Польський орден Білого Орла найчастіше надавався відомим іноземцям. Усі ці звання та нагороди К. Розумовський отримав протягом 1744—1748 рр. Уже після обрання гетьманом (у 1751 р.) на знак особливої монаршої милості, граф К. Розумовський був нагороджений найвищим орденом Російської імперії — орденом Св. Апостола Андрія. У зв'язку з цим цікавим фактом є те, що другим в історії Російської імперії орденом Св. Апостола Андрія було нагороджено гетьмана Мазепу за перемоги козаків над Кримським ханством.

Усі названі титули й ордени свідчать про те, що гетьман України був одночасно чиновником високого рангу Російської імперії. На це вказує також вживання в титульній частині контракту у звертаннях до гетьмана в донесеннях старосамарського сотника І. Березана та у реєстрі форми по-батькові «Григорієвичь». Згідно з «Табелем про ранги» у першій половині XVIII ст. використовувати форму по-батькові із закінченням «...-вичь» могли лише представники російського дворянства — чиновники І—V класів. Натомість, у титулатурі гетьмана Богдана Хмельницького завжди використовувалася форма, традиційна для Європи, тобто «ім'я — прізвище».

Дослідивши частини *inscriptio* формуляру універсалів гетьмана Б. Хмельницького, І. Крип'якевич виділив наступні основні види адресату:

1. «Всьем въобець и кождому зъособна, кому о том въдати надлежить, теперь, а меновите, панамъ полковникомъ и всему товариству войск его царского величества запорожскихъ и вшелякой кондиції людемъ, к кому толко сее наше показано будетъ писане, доносимъ до вѣдомости...»;

2. «Ознаймуемъ тымъ писанемъ нашимъ кождому, кому о том въдати належить, а меновите...»;

3. «Вѣдомо чинимъ нашимъ симъ писанемъ...»;

4. «Панамъ полковникамъ, асаулам... доносимъ до вѣдомости»¹².

До цього автор «Студій...» додає, що такі головні види адресата мали безліч видозмін, і не існувало навіть двох універсалів, у яких би точно повторювались формулювання адресата. Звідси висновок, що козацьке діловодство у той час не виробило ще єдиних зразків формуляра.

Найбільш наближена до адресної частини універсалів Б. Хмельницького *inscriptio* в ордерах гетьмана К. Розумовського Кошеві Нової Запорозької Січі та в універсалі про відставку значкового товариша Петра Львова.

Звернення до Коша має вигляд: «Войска Низового Запорозького гпдну атаману кошевому, старшинъ войсковой, куръннимъ

атаманамъ і всему товариству»¹³. В одному випадку у цій формі слово «товариству» замінене словом «Войску». Також один раз в розглянутих ордерах зустрічається заертання, в якому слова «гпдну атаману кошовому» пропущені. Інший варіант *inscriptio*: «Гпдну атаману кошовому, Войска Низового Запорозжского старшинъ войскової, атаманамъ куръннимъ и всему товариству»¹⁴, з видозміною в одному ордері, де після слів «старшинъ войскової» стоїть «съ куреннми атаманами и всемъ товариством». Фактично йдеться про варіанти усталеного формулювання.

В універсалі про відставку значкового товариша Петра Львова від 10 грудня 1752 р. адресна формула виглядає так: «Гпдну полковнику лубенському, старшинъ полкової, сотникамъ того полку, значковимъ товаришамъ и всъмъ, кому о семъ вѣдаты надлежитъ чрезъ сие обявляється». В даному випадку простежується дотримання традиційної української форми універсалів. Зворот «кому о семъ вѣдаты надлежитъ» майже дослівно збігається з аналогічним з першого виду *inscriptio*, який І. Крип'якевич описав при дослідженні універсалів Б. Хмельницького. В той же час, у рутинному ордері К. Розумовського до лубенського полковника Д. Апостола у справі суперечки за ґрунти між підполковником О. Семеновим та вдовою поручика Мартінса від 29 жовтня 1751 р. цей елемент формуляра зведений до одного рядка: «Полковнику лубенському гпдну Апостолу»¹⁵.

Значні відмінності від формуляра Б. Хмельницького простежуються у двох ордерах гетьмана К. Розумовського від 8 грудня 1755 та від 15 грудня 1759 р. Адресат має такий вигляд: «Нашей Генеральной войскової канцелярії»¹⁶, з додаванням прийменника «к» у другому документі. Таке адресування звертає на себе увагу, оскільки за гетьмана Б. Хмельницького його універсали створювались у Генеральній військовій канцелярії (ГВК). Справа в тому, що значну частину свого життя гетьман К. Розумовський проводив у Санкт-Петербурзі. Саме тому в 1750 р. при ньому для розгляду більш важливих справ було створено особисту Похідну канцелярію, а ГВК залишалась у Глухові. Обидва ордери, що розглядаються, походять саме із Санкт-Петербурга.

Таким чином, як і у випадку з титуляцією, адресна частина формуляра Гетьманщини більш усталена за часів гетьмана К. Розумовського. В той же час у документах рутинного характеру, кількість яких у другій половині XVIII ст. значно зросла, відбулися спрощення *inscriptio*, що було викликано прагматичними міркуваннями. З'явилися також у адресній частині назви установ, з якими доводилося мати справу

гетьманові. В універсалах Б. Хмельницького, відомих дослідникам, такі звертання практично повністю відсутні.

Виклад обставин справи (*partatio*) в універсалах Б. Хмельницького, як відзначав І. Крип'якевич, найчастіше починається словами «ижъ», рідше «ижъ що», «понеже», «поневажъ» і далі розвивається у такі форми: «ижъ мы видячи», «ижъ мы маючи взглядъ», «ижъ дошла до нас вѣдомость» тощо¹⁷.

Щодо актів К. Розумовського, слід відзначити, що у них таке ключове слово відсутнє, а наративна частина починається безпосередньо після адресата. В усіх розглянутих ордерах гетьмана на початку наративної частини міститься згадка про документ, який або викликав появу ордера, або являвся відповіддю адресата на попереднє розпорядження, або документ іншої особи чи установи, яка брала участь у справі. В більшості випадків *partatio* — це найбільша за обсягом частина формуляра, в якій детально викладені обставини справи, наводяться чи не всі залучені документи, згадуються рішення установ, які брали участь у розгляді справи. Так, в ордері гетьмана Кирила Розумовського Генеральній військовій канцелярії про розгляд суперечки за ґрунти у Яготинській сотні Переяславського полку між сотником П. Купчинським та бунчуковим товаришем Я. Затиркевичем від 8.12.1755 р. згадуються Генеральна військова канцелярія, Генеральний суд, Сенат, Державна колегія іноземних справ та рішення, які всі ці установи приймали¹⁸.

В іншому ордері К. Розумовського, в якому також розглядається суперечка за землю між підполковником О. Семеновим та вдовою поручика Мартінса від 29.10.1751 р. оповідна частина займає майже 7 аркушів. У ній детально викладені всі обставини справи, наведені сторонами документи 10-літньої давності включно, відповіді інстанцій тощо. Ці документи свідчать про ускладнення діловодства та процедур розгляду справ у XVIII ст., збільшення кількості установ, що видавали ті чи інші документи. З одного боку, це було результатом впливу російської бюрократичної традиції, а з іншого, — було викликане підвищенням важливості кожного рішення тієї чи іншої установи для долі справ, що розглядались.

Постановляюча частина формуляра універсалів Б. Хмельницького, як правило, починалася зворотами: «прото симъ унѣверсаломъ нашимъ позволяемъ», «прото мѣти хочемъ», «пилно теды жадаемъ и приказуемъ», «приказуемъ теды сурово». У випадках, коли випускалася наративна частина, то *dispositio* починалася словом «ижъ»¹⁹.

В ордерах Кирила Розумовського у розпорядчій частині знаходимо більше варіантів формулювань, ніж у розглянутих вище титулатурі та адресаті. Так, формулювання «Того ради предлагаемъ вам...»²⁰ повторюється у трьох документах. Подібні до нього також вирази: «Того рады и ннѣ предлагаемъ...» та більш розгорнутий: «Того рады... и вы имѣете по тѣм нашим... ордерам учинить исполнение не умедля». В усіх цих випадках розпорядча частина починається словами «Того ради». Зворот «И мы... приказываемъ вамъ...»²¹ зустрічається двічі. Далі у кожному випадку відповідно слідує формулювання «исполнить» та «исполнить въ скорости неотмѣнно». Крім цих видів розпоряджень, зустрічаються по одному разу звороти: «Для того повелѣваемъ вам...», «И ми в резолюцію вамъ предлагаемъ...», «И дабы конечно вамы исполнено было», «повелѣваю симъ унѣверсаломъ дабы...». І, нарешті, найбільш ускладнений вираз: «К вамъ же... порядочно учиненное отъ нас опредѣленіе нами за благо приемлется симъ предлагаемъ». Найчастіше в усіх видах розпорядчої частини використовується слово «предлагаемъ» — 6 разів, слова «повелеваемъ» та «приказываемъ» — двічі, вирази у значенні «виконати» — 4 рази. Постанова часто доповнюється вказівкою надіслати рапорт про виконання.

У даній частині формуляра, як у документах гетьманів Б. Хмельницького так і К. Розумовського, використано різноманітні формулювання. Однак певну повторюваність формулювань можна відзначити тільки в ордерах гетьмана К. Розумовського. На наш погляд, на розпорядчу частину формуляра у більшій мірі, ніж на вищерозглянуті, вплинуло російське діловодство, особливо у сфері лексики (в універсалах Б. Хмельницького «приказуемъ», в ордерах К. Розумовського — «приказываемъ») та побудові фраз.

Санкція в універсалах гетьмана Б. Хмельницького у більшості випадків містить ключові слова у значенні «карати». У І. Крип'якевича наведено 6 таких прикладів. Інколи зустрічається вираз «под строгостью войсковою». В одному випадку конкретизована особа, якій доручено виконати покарання, погроза смертної кари використана тричі, а грошового стягнення — 1 раз.

Погроза за невиконання рішення (Sanctio) у розглянутих нами ордерах Кирила Розумовського зустрічалася лише 4 рази, а саме: «...показанная... вся претенсыя... з васъ самыхъ взискана будетъ безъ упущенія»²²; «...в такомъ случае сами вы истязаны будете»²³; «под опасеніемъ за то достойного штрафа»²⁴; «О томъ васъ обрѣтаючомуся нынѣ въ Съчи асаулу полковому гадяцкому Ситенскому вельно понудить»²⁵. Звертає на себе увагу відсут-

ність попередження про застосування смертної кари, що свідчить про позбавлення гетьмана К. Розумовського цього права, у більшості випадків застосовувався штраф.

Підпис Богдана Хмельницького на універсалах відрізняється наявністю звороту, який позначає сутність засвідчувальної дії: «рукою власною». У підписі інколи відсутній термін «гетьман» і ніколи не використовувалось ім'я «Зіновій».

Підпис гетьмана К. Розумовського в усіх розглянутих випадках має форму: «Гетьман граф К. Розумовський»²⁶.

Місце і час написання (datum) в універсалах Б. Хмельницького проставлені після слів: «Дать», «Писанъ», «Dzialo sie». Місцевість позначається за допомогою прийменників «въ...», «у...», «зъ...», «зъ подъ...», «зъ таборе...», місяць і день могли знаходитись у різному порядку, причому цифри писалися кириличними літерами²⁷.

Серед ордерів К. Розумовського дана частина кінцевого протоколу записана у трьох видах. Найчастіше (у 9-ти ордерах) зустрічається наступна форма: 1753 года ноября 22 д.²⁸ Двічі зустрічається традиційний зворот «Данъ в Глуховъ 1752 года декабря 10 д.»²⁹, найбільш наближена до використовуваної в універсалах гетьмана Б. Хмельницького. Тричі в ордерах та контракті знаходимо форму «декабря 8 д. 1755 году»³⁰.

Місце складання в усіх документах, крім тих, що починаються словом «Данъ», позначене без будь-яких прийменників: «Санктъ-Петербурзь»³¹. Цифри всюди арабські.

Розглянута частина протоколу має більш усталений і уніфікований характер у документах гетьмана К. Розумовського.

Таким чином, за 100 років формуляр гетьманських документів, пройшовши шлях історичного розвитку, зазнав значних змін. Протокольні частини розпорядчих актів гетьмана К. Розумовського загалом більш уніфіковані та внутрішньо усталені. При наявності значного російського впливу, у них збережені і традиційні українські форми. Особливо це відчувається в найбільш важливих документах, які мали урочистий характер. Цей факт дає можливість стверджувати збереження оригінального характеру діловодства Гетьманщини у часи останнього гетьмана.

Крім того, зіставлення найранніших документів козацької канцелярії з найбільш пізніми зразками наводить на думку про існування періоду в діловодстві Гетьманщини, коли ще не дався сильно взнаки російський вплив, а український формуляр, започаткований канцелярією Б. Хмельницького, набув найбільш досконалих рис.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

- ¹ ЦДІА України у м.Києві.—Ф.229, оп.1, спр.14, арк.14, 15.
- ² Там же.—Ф.51, оп.1, спр.158, ч.1, арк.1—2 зв.
- ³ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16.
- ⁴ Там же.—Ф.51, оп.1, спр.43, арк.22.
- ⁵ *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ.—Т.147.—Львів, 1927.—С.56.
- ⁶ ЦДІА України у м.Києві.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.89.
- ⁷ Там же.—Ф.51, оп.1, спр.169, арк.3.
- ⁸ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.319.
- ⁹ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.317.
- ¹⁰ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.331.
- ¹¹ История родов русского дворянства.—М., 1991.
- ¹² *Крип'якевич І.* Назв.праця.—С.59.
- ¹³ ЦДІА України у м.Києві.—Ф.229, оп.1, спр.16, с.314.
- ¹⁴ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.342.
- ¹⁵ Там же.—Ф.51, оп.1, спр.316, арк.195—198.
- ¹⁶ Там же.—Ф.51, оп.1, спр.158, ч.1, арк.1—2 зв.
- ¹⁷ *Крип'якевич І.* Назв.праця.—С.60.
- ¹⁸ ЦДІА України у м.Києві.—Ф.51, оп.1, спр.158, ч.1, арк.1—2 зв.
- ¹⁹ *Крип'якевич І.* Назв.праця.—С.60.
- ²⁰ ЦДІА України у м.Києві.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.89.
- ²¹ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.334.
- ²² Там же.—Ф.229, оп.1, спр.14, арк.15.
- ²³ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.330.
- ²⁴ Там же.—Ф.51, оп.1, спр.56, арк.6.
- ²⁵ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.419.
- ²⁶ Там же.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.89.
- ²⁷ *Крип'якевич І.* Назв.праця.—С.62.
- ²⁸ ЦДІА України у м.Києві.—Ф.229, оп.1, спр.16, арк.89.
- ²⁹ Там же.—Ф.51, оп.1, спр.43, арк.22.
- ³⁰ Там же.—Ф.51, оп.1, спр.158, ч.1, арк.1—2 зв.
- ³¹ Там же.

АРХЕОГРАФІЯ

Валентина Матях
**«ШВЕДСЬКА КАРТА»
У ПОЛІТИЧНИХ КОМБІНАЦІЯХ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**(З ПРИВОДУ НЕОПУБЛІКОВАНИХ
ПРАЦЬ І. П. КРИП'ЯКЕВИЧА
ТА М. Ф. ВЛАДИМИРСЬКОГО-БУДАНОВА)**

Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького (незважаючи на існуючий нині численний масив літератури з її проблематики) залишила по собі чимало невідомих або не до кінця прочитаних сторінок. Однією з них і по сьогодні вважається питання українсько-шведських відносин. Не вдаючись в подробиці, зазначимо: воно має свою власну історію і певну традицію дослідження. Першопочатки налагодження безпосередніх контактів між Швецією і козаками ховаються в ранішній добу українського козацтва. «Для Швеції, — зазначається в передмові до шостого тому третьої частини “Архива Юго-Западной России”, у якому зібрано акти з історії України 1649—1660 рр., що зберігалися в архівосховищах Швеції, — козацтво... було допоміжним знаряддям в її широких політичних планах...»¹, зокрема, у вирішенні багаторічних суперечностей шведської і польської ліній династії Вазів. Та особливої гостроти й значення не тільки для української історії, але й загалом політичної ситуації на Європейському континенті ці контакти набувають за Богдана Хмельницького. Апогей їх припадає на 1656—1657 рр., коли українсько-шведські переговори підносяться на міждержавний рівень.

В тій або іншій мірі питання українсько-шведських відносин торкалися (і продовжують торкатися) в своїх монографічних дослідженнях з окремих проблем історії України XVII ст. чи синтетичних курсах українські та російські вчені². Існує й цикл спеціальних студій в українській і польській історіографії³. Дослідниками більш-менш детально реконструйовано послідовність та хід зустрічей шведських посланців з вищими урядовими особами Української держави, з'ясовано загальноісторичну атмосферу, в умовах якої відбувалися переговори.

Однак це лише зовнішній бік проблеми (хоча не виключено, що і в цьому аспекті можливі певні уточнення та фактологічні пояснення). Важливе й інше — сутність та значення українсько-шведських взаємин в історичній долі України. Саме цей зріз проблеми і викликав найбільший різнобій в історіографічних оцінках. Зокрема, факт «деякої нестабільності поглядів, висловлених істориками про характер відносин козацтва до Швеції за Б. Хмельницького і Виговського» зафіксовано упорядниками шостого тому «Архиву ЮЗР»⁴. Вони вбачають найтісніший зв'язок цього аспекту проблеми з не до кінця з'ясованою, на їх погляд, такою важливою подією в українській історії як Переяславський акт 1654 р.⁵

Зауважимо, що подібний підхід (тобто, оцінка подій політичної історії України другої половини XVII—XVIII ст. через призму наслідків укладення українсько-російського договору) не позбавлений певного сенсу. Однак при цьому не варто забувати і про інший важливий фактор — тогочасну геополітичну ситуацію на Європейському континенті; у якій Українська держава за часів Б. Хмельницького починає відігравати одну з першорядних ролей. «Чигирин, — зауважував О. Терлецький, — ...був якийсь час осередком цілої східно-європейської політики. Це сталося наслідком геніальності Великого Гетьмана, що в своїх руках держав під шахом всіх східно-європейських політиків»⁶.

Привнесення подібного контексту в історіографію українсько-шведських відносин дозволило науковцям дещо інакше розставити акценти і в багатьох інших важливих аспектах зовнішньополітичної діяльності Б. Хмельницького у 1655—1657 рр. Зокрема, «шведська карта» в політичних комбінаціях гетьмана цього часу перестає розглядатися лише як другорядний чинник його «дворушницької» політики щодо Московської держави (як це витікає, наприклад, з праць І. Каманіна, П. Куліша, С. Соловйова), а переростає в один з найважливіших факторів міжнародного визнання державної незалежності Української козацької республіки, стає одним з надійних індикаторів вивіреності зовнішньополітичного курсу її уряду.

Цілком закономірно постає питання: чому саме в бік Шведського королівства звертає свої погляди Б. Хмельницький? Відразу зазначимо — історична література більш пізнього періоду (на відміну від студій середини XIX ст.) досить впевнено стверджує: не гетьман виступав пошукачем прихильності шведського короля. Ініціатива поглиблення українсько-шведських стосунків на зазначеному відрізку часу виходила саме від шведського уряду. Головна причина цього полягала насамперед у зростанні політичного значення України як суб'єкта міжнародного права. «Швеція, —

підкреслював І. Крип'якевич, — зрозуміла роль України... і намагалася приєднати Україну для своєї політики...»⁷ В. Липинський також наголошував на тому значенні, яке набувала для Швеції в її старій династичній війні з Польщею Українська держава як споконвічний ворого Речі Посполитої «та незадоволений царською протекцією вассал Москви»⁸. В цій ситуації цілком закономірною була спроба українського гетьмана використати сили і вплив Шведського королівства у боротьбі з Річчю Посполитою.

Ототожнення намагання Б. Хмельницького зміцнити стосунки із шведським королем з його державотворчою діяльністю досить відчутно простежується вже в третьому виданні монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький» (СПб., 1884). З особливою гостротою це питання постає в працях представників державницької школи в українській історіографії. Так, М. Грушевський, наголошуючи на самостійності зовнішньої політики українського гетьмана і її принциповій відмінності від курсу московського уряду, підкреслює ту особливу роль, яку набуває при цьому зміцнення українсько-шведських стосунків. «Нарешті відносини гетьмана з Швецією, — зазначає він, — нав'язані по довгих пробах 1653 р., стали прибирати важніше значіння з початком шведсько-польської війни. Таким чином Хмельницький потроху створив собі нову політичну систему. Але тут його політика пішла зовсім на переріз московській: між Москвою й Швецією виникла суперечка за польські землі, і в результаті Москва помирилася з Польщею та звернулася проти Швеції, тим часом, як Хмельницький при кінці 1656 р. уложив план коаліційної війни, разом з Ракочи і Швецією, проти Польщі»⁹. На думку вченого, цей крок українського гетьмана був продиктований його відданістю українській державній ідеї та «неприхильністю московського правительства до української автономії»¹⁰.

На подібних позиціях в оцінці антипольсько-московської коаліції східноєвропейських держав, створеної за ініціативи України і Швеції, перебував і інший відомий український дослідник-державник початку ХХ ст. В. Липинський. Ця коаліція, зазначав вчений, що виникла як результат грандіозної дипломатичної діяльності гетьмана, направленої на забезпечення життєдіяльності утвореного ним державного організму та захисту його від експансіоністських намагань Москви і Польщі, «поставила зразу нову Державу Українську на становище держави не тільки абсолютно суверенної, але й ведучої свою окрему виразну політику»¹¹. Таким чином, В. Липинський розцінював українсько-шведські відносини 1655—1657 рр. як козирину карту «в забезпеченні й уgruntуванні державної незалежності України» в умовах нових історичних реалій, коли Московська

держава виступила союзницею Польщі¹², що становило безпосередню загрозу планам Б.Хмельницького звільнити з-під шляхетського гніту всі західноукраїнські землі¹³.

На жаль, цим планам українського володаря не судилося збутися. На перешкоді укладення взаємовигідного українсько-шведського союзу, який намітився на початку 1657 р., стала невизначена позиція Карла X, що «брав на себе лише розпливчасті зобов'язання щодо України»¹⁴. Серед факторів, що спричинили такий поворот у стосунках двох держав, дослідники новітньої генерації називають вагання шведського уряду щодо визнання України незалежною державою; певні територіальні притязання шведів на українські землі; зволікання з включенням західноукраїнських земель до складу козацької держави, політичні прорахунки шведського короля та трансільванського володаря тощо¹⁵.

Безперечно, з позицій сьогоденішнього рівня розвитку історичних знань анахронізмом виглядає трактування І.Каманіним довірливих відносин Б.Хмельницького з Польщею, Московською державою і Швецією¹⁶. Втім занадто оптимістичними слід розцінювати і прогнози М.Грушевського щодо долі Української держави у разі прийняття нею шведського протекторату¹⁷. В умовах певної неусталеності поглядів на характер і історичну сутність українсько-шведських відносин особливої значущості набуває кожна нова фактична подробиця чи спроба своєрідного тлумачення вже відомих деталей і фактів. Виходячи з цього, вважаємо доцільним поповнити історіографічну скарбницю Хмельниччини двома рєзвідками, які свого часу з невідомих нині причин не знайшли шляху до читацького загалу й на тривалий час осіли в сховищах Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки Національної академії наук України. Обидві позначені карбом небуденної дослідницької майстерності двох відомих представників різних генерацій українських вчених — І.Крип'якевича і М.Владимирського-Буданова.

Навряд чи існує потреба детально знайомити читачів з науковим доробком цих істориків. Зазначимо лише, що звернення як одного, так і другого до історії відносин між українським гетьманом і королем Швеції не виглядає випадковим в сфері їх наукових інтересів. З добою Б.Хмельницького пов'язана значна частина наукової спадщини І.Крип'якевича. Його праці посідають особливе місце серед досліджень з історії української державності за часів великого гетьмана¹⁸. Першості серед них належить «Студія над державою Богдана Хмельницького»¹⁹, в яких історик дав узагальнюючий огляд «державно-організаційної праці» українського гетьмана та його соратників²⁰, зупинився на важливих питаннях формування державних кордонів України, функціонування окре-

мих владних інституцій, створення самостійного українського війська тощо. Особливу увагу дослідник звернув на зміни в адміністративному устрої України. «За вихідний пункт при оцінці Української держави XVII ст., — писав він, — треба брати факт, що це козацька держава», створена козацьким станом²¹. Саме в цьому, на думку І. Крип'якевича, приховувалася головна причина як її сили, так і слабості²². Багато уваги державному будівництву приділено в підручниках історика, його узагальнюючих курсах з історії України²³. У 1954 р. вийшла друком монументальна праця І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький». «Вихід монографії, — зазначає у передмові до її другого видання Я. Ісаєвич, — став помітною подією у науковому житті України. Напевне, вона залишиться найгрунтовнішою працею з давнішої історії України — з-посеред опублікованих за останні десятиріччя»²⁴. Після виходу цього твору науковий доробок вченого поповнився ще кількома студіями з доби Хмельниччини²⁵, а також підготовленою (разом з І. Бутичем) великою документальною збіркою «Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657» (К., 1961).

Дослідженням історії України другої половини XVII ст. займався й відомий український історик-правник кінця XIX — початку XX ст. М. Владимирський-Буданов. Загальновідома його праця «Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого» (К., 1888), в якій на ґрунтовній джерельній основі розглянуто міграційні процеси українців з заходу на схід в умовах Визвольної війни середини XVII ст.; з'ясовано етнічний склад населення козацької республіки. Значну увагу дослідник приділив розгляду питання про скасування в українських землях польського суспільнополітичного ладу і оформлення натомість своєрідного козацького устрою України.

Пропоновані увазі читача студії Івана Крип'якевича «Данило Олвеберг де Грекані дипломат часів Хмельниччини» (Ф. X, № 17590) та Михайла Владимирського-Буданова «О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655—1657 гг.» (Ф. 60, № 14) становлять класичний приклад того, як два дослідника, звертаючись до вивчення одного (причому, досить обмеженого хронологічно) питання і використовуючи при цьому практично один і той же комплекс джерел (а саме матеріали VI тому III частини «Архива ІОЗР»), зуміли віднайти і висвітлити різні його ракурси. Праці цілковито різняться як за своїм жанром, так і за авторськими підходами до опрацювання наявного у їх розпорядженні матеріалу.

* В рукописі статті авторська назва відсутня. Праця друкується під назвою, яку означено в архівній анотації.

Так, студія І. Крип'якевича підтверджує зауваження Я. Дашкевича про те, що історик «тримав одночасно в одній руці два пера — перо академічного вченого і перо популяризатора науки»²⁶. Безперечно, це дослідження біографічного жанру, за своїм стилем розраховане на масового читача. Увага автора сфокусована на яскравій, авантюристичній особі грецького монаха аббата Данила Олівеберга. Ця непересічна постать, на думку В. Липинського, давно заслуговує на «окрему біографічну розвідку, яка б могла може кинути світло на мало досі відомі зносини гетьмана з грецьким та царгородським православним духовенством»²⁷. Сам же І. Крип'якевич, очевидно, розглядав свою студію лише як окремих етюд до майбутньої біографії отця Даниїла, в якому окреслювалася діяльність аббата в українській дипломатичній службі, не ставлячи за мету перетворити його з часом в велике біографічне дослідження.

Натомість сюжетна лінія розвідки М. Владимирського-Буданова концентрується насамперед навколо внутрішньої підопліки дипломатичних заходів українського гетьмана і шведського короля. Відсутність заголовку та посилання на номери документів шостого тому «Архива Юго-Западной России» без вказівки на назву самого друкованого джерела, звідки їх взято, дозволяють висловити припущення, що ця стаття готувалася саме для названого видання. На користь цього говорить і той факт, що хронологічно і за стилем викладу вона продовжує пояснювальну статтю Н. Молчановського, в якій розповідь про дипломатичні відносини між Україною і Швецією уривається 1650 р. (власне, підтвердження того, що цей матеріал готувався саме для VI тому «Архива ЮЗР», ми знаходимо й в самому тексті рукопису М. Владимирського-Буданова). Студія демонструє вміле користування автора документальним юридичним джерелом. Весь виклад подій і дипломатичних заходів Української держави і Швеції подається в контексті їх тогочасної польської та московської політики.

Розвідки І. Крип'якевича і М. Владимирського-Буданова різняться й стилістично. Перша з них відбиває мовні особливості української друкованої продукції кінця 20-х — початку 30-х рр. нинішнього століття з орієнтацією автора на галицький діалект. У другій виразно відчувається академізм наукового викладу майстрів української історіографічної школи другої половини ХІХ ст.

Розглядаючи пропонувані праці як історіографічну спадщину української історичної думки, наголосимо на тому, що водночас ми розцінюємо їх і як своєрідні пам'ятки мовно-стилістичної культури свого часу. Тому вважаємо за необхідне при їх виданні по можливості якнайбільше зберігти всю своєрідність та специфіку

оригінального авторського тексту. Незначне редакційне втручання обмежується лише наближенням правопису окремих слів до правил сучасної орфографії, зокрема, написання титулів, назв місяців, народів тощо, уніфікація відмінкових закінчень, вживання апострофу і т. п. Виправлено окремі граматичні помилки. Уніфіковано вживання окремих слів (наприклад, «сей» — «цей», «се» — «це», «письмо» — «лист» та ін.). Відповідно збережено мову оригіналів. Так, текст І. Крип'якевича подається українською мовою. В той же час не вбачаємо необхідності в перекладі на українську мову російськомовного тексту М. Владимирського-Буданова саме з метою збереження його стилістичних особливостей. При його передруку з рукописного оригіналу обмежуємося лише заміною «ъ» на «є», зняттям кінцевого «ь», заміною закінчень «аго» на «ого», «его» та розшифровкою деяких авторських скорочень. В обох текстах зберігається авторське підкреслення окремих слів та фраз. До сучасних норм наближена пунктуація. При передруку матеріалів збережено авторські посилання, які лише оформлено відповідно до сучасних норм бібліографічного опису і винесено з підстрочників у кінець текстів за суцільною нумерацією.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К., 1908, ч. III, т. VI, с. 7.

² *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991; *Голобуцький В.* Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654. — К., 1962; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 1. — К., 1931; Ч. 2. — К., 1937; *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницький. — Изд. 4-е, испр. и доп. — Т. 1—3. — СПб., 1884; *Кулиш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши. — Т. 2—3. — М., 1888; *Липинський В.* Україна на переломі. 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Філадельфія, 1991; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993; *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — Т. У. — М., 1961; *Терлецький О.* Історія Української держави. — Т. II. Козацька доба. — Львів, 1924 та ін.

³ *Каманин И.* Договори Богдана Хмельницького с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — Вып. 2. — К., 1916. — С. 93—108; *Оляничин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 р. // ЗНТШ — Т. 154. — 1937. — С. 41—69; *Кордуба М.* Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — Львів, 1911; *Kubala L.* Wojna moskiewska 1654—1655 // Szkic historyczne. — Kr., 1910. — Ser. 3; *Kubala L.* Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. — Lwow, 1913.

⁴ Архив ЮЗР. — Ч. III, т. VI, с. 3.

- ⁵ Там же.—С.1—2.
- ⁶ Терлецький О. Історія Української держави.—Т. II.—С. 112.
- ⁷ Крип'якевич І. П. Історія України.—Львів, 1990.—С. 180.
- ⁸ Липинський В. Україна на переломі.—С. 41.
- ⁹ Грушевський М. З політичного життя старої України.—К, 1918.—С. 73.
- ¹⁰ Там же.—С. 117.
- ¹¹ Липинський В. Вказ. праця.—С. 40.
- ¹² Там же.—С. 35—40.
- ¹³ Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї.—С. 15; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.—Львів, 1990.—С. 321 та ін.
- ¹⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький.—С. 452.
- ¹⁵ Там же.—С. 453, 458, 471.
- ¹⁶ Каманин І. Договори Богдана Хмельницького з Польшею, Швецією і Росією.—С. 105—106.
- ¹⁷ Грушевський М. З політичного життя старої України.—С. 100—101.
- ¹⁸ Крип'якевич І. До історії українського державного архіва в XVII в. // ЗНТШ.—Т. 134—135; Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // ЗНТШ.—Т. 123—124; Крип'якевич І. З пограничної українсько-московської переписки, 1649—1651 р. // ЗНТШ.—Т. 156; Крип'якевич І. За західні границі української держави: Документи Хмельниччини // Діло.—1918.—№ 6; Крип'якевич І. «Скарби» Хмельницького // ЗНТШ.—Т. 16.—1910; Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького // ЗНТШ.—Т. 130 та ін.
- ¹⁹ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ.—Т. 138—140; 144—145; 147; 151.—1925—1930.
- ²⁰ Крип'якевич І. Вказ. праця.—Т. 151.—С. 135.
- ²¹ Там же.—С. 148.
- ²² Там же.
- ²³ Крип'якевич І. Коротка історія України для початкових шкіл та першої класи гімназії.—Київ; Львів; Відень, 1918; Крип'якевич І. Мала історія України.—Львів, 1929; 3-є вид.—Львів, 1990 та ін.
- ²⁴ Ісаєвич Я. Передмова // Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.—Вип. 2, випр. і доп.—Львів, 1990.
- ²⁵ Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (До 300-річчя з дня смерті) // Укр. іст. журн.—1957.—№ 1.—С. 94—104; Крип'якевич І. П. Підробки документів Богдана Хмельницького // Наук.-інформ. бюлетень Арх. упр. УРСР.—1960.—№ 3 (41).—С. 3—8; Крип'якевич І. До питання про авторство листів Богдана Хмельницького // Там же.—1964.—№ 3 (65).—С. 18—21 та ін.
- ²⁶ Дашкевич Я. Іван Крип'якевич—історик України // Крип'якевич І. П. Історія України.—Львів, 1990.—С. 5.
- ²⁷ Липинський В. Україна на переломі.—С. 256.

ДАНИЛО ОЛІВЕБЕРГ ДЕ ГРЕКАНІ ДИПЛОМАТ ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Данило, «грецький отець і аббат», виринає вперше 1654 р. на королівському дворі в Стокгольмі. Звідки він: приїхав до Швеції, в якому характері, з якою метою — про це поки що не знаємо нічого. Сам він підписувався зразу «Атенець Данило аббат», потім (1656 р.) прибрав собі світське імення — «Данило Олівеберг де Грскані». Прізвище «Атенець» треба розуміти так, що Данило був з атенського монастиря; але його рідна сторона була, мабуть, на Пелопонезії, — в однім меморіалі він з захопленням говорить, що це країна «родюча і богата ріжними родами оливи і вина», там він мав знайомства з греками і думав там підняти повстання проти турків. Може та «Оливна Гора», якою він прикрасив своє прізвище, була місцем його уродження. Зразу він говорив і писав тільки грецькою мовою, порозумовалися з ним тільки через перекладачів, пізніше стрічаємо його листи з латинським підписом, — може, він і привчився дещо мов, якими прийшлося йому користуватись у мандрівках по Швеції, Польщі, Україні, Молдавії.

На шведському дворі звернув на нього увагу бувший польський канцлер Єронім Радзейовський, що пішов на шведську службу, бажав зробити кар'єру у політичних перемінах, що потрясали Східною Європою, і піднімав усякі широкі, нараз фантастичні плани. До своїх «акцій» він шукав сміливих, підприємчивих людей — між ними і Данило. Десь з кінцем 1653 р. чи з початком 1654 р. Радзейовський був у Парижі. Тут вступив до нього на службу якийсь Манаріні, що знав чужі мови, приїхав з Польщі, ніби кинувши службу короля, — в дійсності, як пізніше показалося, був це польський шпиг, насланий для нагляду за Радзейовським. Радзейовський взяв його з собою із Гамбурга, посилав до Стокгольма, а потім в порозумінні з королівським двором рішив вислати його з своїми листами до гетьмана Богдана Хмельницького. Разом з цим Манаріні мав їхати на Україну й аббат Данило. Це було його перше посольство на Україну.

Посли поїхали через московські землі. В Москві Манаріні виявив свої задушевні плани. Вже по дорозі він почав з Данилом безнастанні спори і суперечки, з Москві зажадав для себе окремої квартири, повів такі інтриги проти Данила, що москвичі не хотіли пустити ігумена на Україну, — також до Хмельницького Манаріні

вислав листа, в якому остерігав гетьмана перед Данилом, — врешті виїхав з Москви і з нічим вернувся до Радзейовського¹.

По від'їзді Манаріні аббат Данило зумів привернути собі довіря московських бояр, і йому дозволено їхати до гетьмана.

Яке враження зробив шведський посол на Україні, це знаємо з листів Богдана Хмельницького і писаря Івана Зиговського до королеви Христини і Радзейовського (з Білої Церкви 28 червня 1654 р.). Гетьман і генеральний писар з радістю вітали посольство «ніби з неба», — вже перед тим послали до Швеції через Московську землю, але вони не могли перейти, — так само шведські послы не могли перебратися через Польщу; щойно тепер щаслива нагода дозволяє розпочати зносини. Гетьман і писар дістали листи від Радзейовського, вислухали теж всього, що усно реферував отець Данило від канцлера і самої королеви — і передають усно відповідь через того самого посла, а в товаристві з ним їде і гетьманський посланець Яній, тобто Іван Тафралі. Позатим Радзейовському передано слова співчуття, що він мусів залишити Польщу, — «що нізвідки не пішло, тільки від злого регіментаря польського королівства» (короля), — пише Виговський; повідомляє теж про похід козаків і царя на Польщу і Литву; обіцяє переслати листи Радзейовського до молдавського воєводи Василя Лупула².

Данило вернувся щасливо до Стокгольму, — якою дорогою, не знаємо, — і 10 вересня 1654 р. передав усну інструкцію, яку одержав від генерального писаря, на доручення гетьмана. Гетьман дякує королеві, що в часи війни козаків з Польщею він не давав підмоги полякам, — так само козаки відмовлялися вже воювати зі шведами. Гетьман виступає з пропозицією вічної приязні і взаємної помочі проти всіх ворогів; без відома короля не складе мира з Польщею; дораджує Швеції приязні з царем; коли б цар виповів війну королеві, гетьман стане по стороні короля; коли б король потребував колись військової підмоги, гетьман готов прислати, скільки буде потреба³. Як із змісту видно, посол передав вірно свою інструкцію; нічого в ній нема такого, що суперечило б тодішній політиці Хмельницького.

Король Карло Густав, наступник Христини, що абдикувала* в червні 1654 р., приготувався вже до війни з Польщею, не міг злегковажити козацьких оферт — він відповів гетьманові і генеральному писареві листами з 29 січня 1655 р. Листи писані згорда, але притому обережно, — видно, шведський уряд не був зорієнтований, чи можна щиро переговорювати з Хмельницьким. Інтересно, що Данило названий послом Хмельницького — шведи не хотіли

* Зреклася престолу.

признатися, що почин переписки вийшов від них. Лист мали везти знов аббат Данило і Іван Тафралі, — доручено їм усну інструкцію⁴.

Про друге посольство Данила на Україну знаємо небагато і тільки те, що він був у гетьмана, дістав відповідь і мав їхати назад до шведського короля⁵. Але при повороті не щастило йому: зразу мав їхати з полковником Бурляєм через Литву, але сюди не випустили їх москалі; потім пробував дороги разом з Іваном Тафралі через Молдову, Волощину і Туреччину (?), але й туди не могли переїхати. Хмельницький тим часом пішов походом на Галичину, а козацькі війська дійшли до Вісли і зустрілися з шведською армією, що зайняла Польщу, — була відкрита дорога до прямої комунікації⁶. Гетьман відіслав аббата Данила зі Львова в почоті 3000 козаків, і так Данило доїхав до Варшави в жовтні 1655 р. По дорозі козаки захопили в полон князя Чарторийського з жінкою і сестрами, але на прохання Радзейовського випустили їх на волю⁷. Для Данила була приготовлена квартира в місті, але Радзейовський взяв його до свого дому, щоб — як пізніше йому закидали — «від його волі залежав та щоби ніхто з ним не говорив без його догляду»⁸.

Листів Богдана Хмельницького з того посольства не знаємо, але Данило привіз інструкцію, де виложено пропозиції гетьманського уряду. У цій інструкції Хмельницький називає Данила «нашим послом» — так грецький аббат перейшов до української дипломатичної служби. Зміст інструкції такий: як гетьман дізнався про напрямок, в якому ішов Карло Густав на Польщу, рушив сам з козаками на війська Потоцького; не добував по дорозі твердинь, як Кам'янець і Львів, щоб скоріше наблизитися до шведів і не допустити московських залог до тих міст. Козаки готові прийняти протекторат короля, іти з королем проти всіх ворогів; коли б Москва без причини ударила на Швецію, козаки стануть на стороні короля. Але союз з Московщиною для козаків є корисний і коли б приступили до нього шведи, «багато народів буде подавлених і побіждених тими силами». На випадок війни в Німеччині, Семигороді або де інше гетьман вишле королеві підмогу, скільки буде потреба; зате просить від короля захисту й охорони проти ворогів. По війні з Польщею, король повинен виступити проти Туреччини і визволити християн з-під турецького ярма. Кам'янець на Поділлі король повинен віддати в управу Радзейовському, щоб був близько козаків і давав їм поради. Козаки радють, що Карло Густав буде королем Польщі і просить, якщо він буде перебувати в Швеції, щоб назначив у Польщі такого віцекороля, який був у всьому залежний від нього і додержував усіх умов...⁹

Ця інструкція здебільше збігається з інструкцією, яку Данило привіз 1654 р. від Виговського, — здається, і тут посол вірно передав те, що йому доручено. Серед реальних справ, які тут порушено, вражає тільки один несподіваний проект — війна з Туреччиною. «А що козаки не можуть оставитися без війни, після закінчення цієї війни з Польщею, просимо в. кор. величество виступити проти турків, щоби визволити багато християн з цієї неволі, — скласти пряму умову з москвитянами і з другими, що приєднаються, щоби кождий був забезпечений щодо своєї участі в цьому ділі. Коли це буде зроблено, ми підемо нашими човнами морем, в. кор. вел. сушею, і так буде коротка і легка, ще невидана війна. Вже з давнього часу бажали ми підняти цю війну, ще під впливом венеціян, але перешкодила війна з Польщею, тому що ми не довіряємо королеві Казимирові, що не раз порушив обіцяний мир». Цей план протитурецької війни видається нам не на місці в цій інструкції. Богдан Хмельницький був дуже тверезим і реальним політиком, — тяжко припустити, щоб він старався захопити шведського короля таким далеким і поки що фантастичним проектом. Правда, Хмельницький цікавився планами протитурецької ліги, ця справа ставала навіть актуальна від часу, як прийшло до розриву з татарами, але ще дуже далеко було до реалізації цих планів. Такий проект міг дістатися до інструкції хіба тільки за намовою самого Данила: грецький чернець гаряче бажав визволення своєї країни і зумів переконати гетьмана, що для цієї ідеї можна приєднати шведського короля.

Що план протитурецької ліги вийшов головно з ініціативи Данила, про це свідчить його меморіал від 12 листопада 1655 р.¹⁰, поданий Карлові Густаву в справі турецької війни.

«Нема речі більш солодкої і милої як свобода, ані більш важкої як неволя, — нема народа, що знаходився б у більшій неволі як греки, від багатьох літ зневажені і тиранізовані, — просять вони, щоби Бог їх висвободив, як просили євреї в Єгипті. Отже я, бажаючи не тільки свободи для греків, але також слави і честі для в. кор. вел., що буде причиною цієї свободи, — як знавець Туреччини і Греції, хочу вказати в. кор. вел., як треба почати війну і лігу при допомозі в. кор. вел. з москалями, козаками, венеціянами й англійцями». Козаки і москалі ударять на Чорне море, — так турки будуть в облозі з двох боків, не матимуть засобів до прожитку, тоді король разом з москалями і козаками перейде Дунай і добуде перемогу ще майже аж у Польщі, бо на одного турка є десять греків, і зі славою увійде до Константинополя. Особливе значення має Пелопонез, родюча й багата країна, що постачає оливу і вина. Лакедемонці все ведуть війну з турками, мають біля 40000 війська, чекають

тільки проводиря. Король повинен вислати Данила до них з обітницею, що їх визволить; Данило привезе від них 10 заложників для безпеки, потім з 10 кораблями і 2000 війська готов обсадити твердині Пелопонезу. До цієї турецької війни треба приєднати також наші держави, — обіцяти Московщині татарські землі, цесареві Буду, Венеції Кафалонію і Корфу, англійцям Хіус і Митілене. В союзі з козаками шведський король може заволодіти Волощиною і Молдавією. Також перси є ворогами турків і чекають тільки часу, щоб на них напасти; король може вислати Данила до Персії, він постарается, щоб звідтіля приїхав амбасадор до Швеції на більшу славу короля...

Цей меморіал відкриває перед нами, як не можна краще, психіку і світогляд грецького аббата. Його проекти фантастичні, мало реальні, — перемоги й успіхи, якими він хоче вщасливити шведського короля, по-дитячому наївні. Але вражає його темперамент, гаряча вдача й жадоба діла: він готовий іти між греків піднімати повстання, готовий їхати до Персії, в далеку, невідому дорогу... А під тим проектом підписується гордо — «Атенець Данило грецький абат, посол Запорозьського Гетьмана».

На свій проект Данило, розуміється, не дістав ніякої відповіді. Але рішено послати його знов до Богдана Хмельницького, «щоби не скучав отець Данило у Варшаві», як іронічно каже Радзейовський. Данило перебував у Варшаві, а щоб прислужитися королеві, вислав козаків із своєї сторожі на розвідку під Любена і Львів, — вони принесли шведам деякі вісті. В дорогу на Україну він виїхав з початком січня 1656 р.¹¹

Листів Карла Густава до гетьмана з цього часу не знаємо. З пізнішого оповідання Данила знаємо, що також Радзейовський передав свого листа до Хмельницького, в якому не радив гетьманові іти далі з військом: «Не відважусь наступати і нищити землю, іди радше до власної землі». Гетьман подер цей лист на малі кучники і сварив: «Що він собі уявляє, що так мені пише, якби я був його слугою? Я спричинив, що він дійшов до ласки у короля. Але Бог справедливий иншим способом його покарає». Пізніше, як Данило від'їздив з України, гетьман доручив йому сказати Радзейовському, «щоби до нас на будуче йшов відповідно до наших заслуг і достоїнсти, а не по своїй фантазії»¹².

З цього третього побуту Данила на Україні знаємо ще вістку, що він вів успішно пропаганду серед козаків в інтересі шведського короля¹³. Перед великоднем гетьман вислав його назад до короля, дорогою на Волощину і Семигород, — Данило перебув тут 6—7 тижнів, але не міг перебитись до шведів, бо поляки непокоїли шляхи; вислав тільки королеві вістку про себе (7 червня 1656 р)

через якогось євангелика Іствана, що за дорогу мав дістати 100 імперіалів¹⁴. Не дочекавшись безпечного переїзду, Данило вернувся до гетьмана, і пробував переїхати через Полісся, — але і тут дороги були зачинені¹⁵. Врешті таки якимсь шляхом перебрався до Густава Адольфа і зустрів короля в Закрочимі (під Вислою) 19 серпня 1656 р.

Залишився опис церемоніальної аудієнції Данила у короля¹⁶. По привітанні посол вручив листи і заявив, що гетьман і все Запорозьке Військо бажають бути у тісному союзі з королем, — найкраще можна це перевести через королівське посольство, що зробило б добре враження на козаків. Король відповів на привітання і сказав, що змагає до доброї приязні з гетьманом Хмельницьким, та через небезпеку доріг не можна було цього наміру здійснити. Потім прочитано лист Б. Хмельницького, а що він відкликувався на усну інструкцію послові, король просив ці доручення переказати. Данило говорив, що козаки бажають дружби зі Швецією і чекають посольства, та просив, щоб це посольство прислано якнайскоріше, бо козаки «народ схильний до підзорливости і уважають, що їм виказується легковаження, не бажаючи зносити з ними». Послові наказано запропонувати воєнну підмогу, на перший раз 20—30 тисяч, з весною 100 тисяч і більше. Данило має вернутися протягом 10 неділь. Король дякував за ці пропозиції і бажав дізнатися, якої нагороди жадають козаки за цю поміч, — але кінця розмови не дістає.

Ця аудієнція мала такий успіх, що Карло Густав рішився чим скорше вислати посольство до Богдана Хмельницького. Це завдання король доручив Якову Гернешельдові і Готардові Веллінгові; Веллінг був тоді у Семигороді і звідти мав їхати до гетьмана, Гернешельд їхав прямо в товаристві Данила Гикоцина (під Нарвою) і тут шукати місце, де міг би зустрітися з козацьким конвоєм.

В тому часі Данило перейшов важку перемену, якої причин ні ходу не знаємо: він скинув чернечу рясу і прийняв світське ім'я — Данило Олівеберг де Грекані. З цим іменем виступає він вже в інструкції посольства. Король бажав, щоб Данило «під іменем козацького посла» поїхав до господарів молдавського і волоського та наклонив їх до союзу зі Швецією. Характеристично, що шведським послам доручено мати з Данилом «довірочні, але обережні зносини»¹⁷.

До Данила в Швеції почали ставитися критичніше. В нашій листі короля до послів зазначено, що «тут нічого не трактовано з названим козацьким послом аббатом о. Данилом, але ціла справа має бути переведена на Україні, між нашими послами та козаками». Далі сказано дуже довірочно, що Данило жадав, щоб козакам віддано Краків, — «чи цей аббат жадає цього на основі інструкції, чи сам від себе таке пропонує, нам не є відомо»,

— пише король; послали мали цю справу обережно розглянути¹⁸. І справді пізніше виказалось, що Данило не мав повновластей домагатися яких-небудь земель для України¹⁹.

Але тим разом Данилові не повелось поїхати на Україну. Посол Гернешельд, що мав перебратись через Підляшшя, видно, не зміг того виконати, і з його поїздки зрезигновано, тим більше, що до Хмельницького доїхали тим часом через Семигород інші шведські послы Велінгтон і Стернбах. Так отже і Данило не зміг вернутися до гетьмана, дарма, що Хмельницький непокоївся тим, що з ним сталось²⁰.

Данило Олівеберг проживав тоді в Прусах без ніякої означеної роботи. Одинока інтересна справа, в якій він відігравав деяку роль, це був процес Єроніма Радзейовського, що попав тоді у неласку у короля Карла Густава. Данило був в тому процесі класичним свідком, бо здавна був у тісних зв'язках з Радзейовським, завдячував йому початок своєї кар'єри і все був під протекцією підканцлера. Але тепер він зле віддячився своєму добродієві. Закликаний до суду, він, «*Illustrissimi Domini Campiductoris et totius Zaporoviensium Exercitus Ablegatus; Illustrissimus atque Exsellrtissimus Dominus Daniel Oliveber de Grecani*», — зізнав, що Радзейовський вів на свою руку переписку з гетьманом Хмельницьким, що старався не допустити до висилки шведського посольства на Україну, намовляв Данила, щоб писав гетьманові, що положення шведського короля є непевне, врешті — щоб Данило кинув шведську службу і з ним, Радзейовським, перейшов до царя²¹. Про останню справу Данило навів таку характеристичну розмову: «Коли найясніший король був у Фраденбурзі в місяці жовтні і п. Єронім Радзейовський, віцеканцлер польського королівства був хворий у Бравнсберзі, відвідав я його і коли ввійшов до спальні і його поздоровив, перші слова були: “Поїдеш зі мною до Любеки”. Я відповів: “Що ж робитиму з тобою у Любеці?” Він відказав: “Як не хочеш зі мною їти, — іди до чорта!”, — потім додав: “Хотів я повести тебе до царя і справити, щоби ти дістав багато дарунків, а ти відкидаєш ці дарунки і ці почести, — іди до чорта!” — Я розпалений великим гнівом, вийшов з кімнати і відповів йому: “Я є християнин — хрещений, іди ти з твоїм родом до чорта”. — Вислав за мною єзуїтів, що мене покірно просили, щоби наново ввійшов до кімнати. Війшов я отже вдруге, — він обняв мене, перепросив, поцілував і сказав: “Я маю тебе за батька і брата, а ти не хочеш послухати моєї ради. Чи ж не бачиш, що шведи пропали від часу, як мене більше не кликали до ради; а передше, як я їм радив, добре з ними було. Тому треба мені вже самому спасатися і заховатися в якім безпечнім місці”. Я, щоби розслідувати ліпше його думку, сказав:

“Підемо до цесаря і будемо з ним трактувати про козаків” Він відповів: “Вже все я зробив, маю при собі листи від цесаря і щоденно кореспонденцію з його резидентом”. Як я це почув, відповів: “Пане, не маю приказу від гетьмана перемоворювати з цесарем, а з найяснійшим королем Швеції; не є се отже в моїй силі іти з тобою до Любеки” — і так я вийшов з його кімнати»²².

Ця розмова малює добре атмосферу, в якій приходилось працювати на чужині українському дипломатові. Україна під булавою Богдана Хмельницького добула собі вже ім'я в Європі, великі держави старалися приєднати собі козацьку приязнь, а різні політичні кар'єристи шукали на українській справі наживи для себе. І такий Раздсейовський, що зразу багато причинився до приязних відносин між Швецією і Запорозьким Військом, розсварившись з шведським королем, рад би з козаків зробити дарунок цесареві! І він манить до себе українського посла, рисує перед ним світлу кар'єру, обіцяє гроші і почести на цесарському дворі. На похвалу Данила треба сказати, що він оперся тим підтяйгам і сам — хоч нічим справді й незв'язаний з Україною — залишився вірний приказам гетьмана.

Але, що торкається самого Радзейовського, то Данило таки не був доляльний супроти свого протектора і друга, — своїми зізнаннями пошкодив йому немало. Може бути, що у цій справі і сам був у підозріннях у шведів і тим способом старався себе рятувати. Радзейовський міг і йому закинути не одне — як не з політичних правил, то щодо способу його життя. «В згаданій колегії (езуїтів у Брансберзі) раз він (Радзейовський) погнівався з отцем Данилом. — тоді п. Радзейовський сказав, що він напише до гетьмана Хмельницького і повідомить його про поведінку о. Данила, — а саме, як він у тих сторонах вів непристойне життя, через те навіть попав у французьку слабість, — що більше, він як духовної грецької віри (що їм не є дозволено) хотів тут женитися, на найбільшу ганьбу і сором запорозьким козакам, — як гетьман Хмельницький дізнається про це, він накаже о. Данила повісити...»²³

Данило вів тоді справді бездільне життя у Прусах, — був у езуїтів в Брансберзі, їздив до Ельбінга, довгий час прибував у Марієнбурзі під час слідства над Радзейовським. Він все шукав способу дістатися на Україну. В Ельбінзі він зустрівся з українськими купцями, що приїхали у сто возів з крамом до Кенігсберга; вони мали доручення від Хмельницького і Виговського звязатися з Данилом, — гетьман і генеральний писар тепер були зачудовані, що від посла нема ніякої звістки²⁴.

Данило перебував таким способом вісім місяців — від приїзду з України в серпні 1656 р. до квітня 1657 р. Тоді врешті король

Карло Густав рішився відпустити Данила від себе, але вже в іншому характері — як *шведського резидента в Молдавії*. А саме, читаємо у шведській інструкції, гетьман *Хмельницький дає відставку Данилові*, — коли і яким способом, про це не знаємо. Король доручає резидентові місію в Молдавії і Волощині, а саме впливати на господарів, щоб здержувати татарську орду в її границях і не дозволяли їм помагати полякам²⁵. Данило виїхав з шведським послом до Хмельницького, Густавом Лілієнкроною, мабуть з завістосте, після 10 квітня 1657 р. — їхав на Краків, Угорщину і Семигород і щасливо доїхав до Молдавії.

В Молдавії він був, здається, недовго — разом з Лілієнкроною поспішав на Україну. Дня 9 червня вони приїхали під Чигирин. Лілієнкрона спинився в Суботіві, Данило поїхав наперед, до гетьманської столиці і там перебував три дні, — тоді запрошено до Чигирини і Лілієнкрону. Данило передав від шведського короля якісь дари Хмельницькому і Виговському; гетьман і канцлер в листах від 21 червня дякували за це королеві²⁶. Але на Україні Данило не мав давнього впливу. Лілієнкрона у своїй реляції Карлові Густаву писав, що козаки невдоволені тим, що Данило *«обіцяв королеві більше, як йому було доручено і як вони могли виконати»*. «Та особа, — остерігав Лілієнкрона, — не користується тут особливим поважанням, — щодо віри часто закидають йому, що він кинув монаше звання. Я бажав би, щоби він був так вірний, вівся, як цього вимагає важність завдання, яке на нього вкладено. Оскільки можу думати з його поведіння, він веде подвійну гру і мало пам'ятає про велику ласку і добродійства, які в вел. йому виявив»²⁷.

З Чигирини Данило вернувся знову до Молдавії; по дорозі зустріли його татари, і він схоронився до Умані і там перечкав небезпеку. В Молдавії діяльність Данила не була дуже широка. Він старався приєднати господаря для Швеції, займався справою викупу чотирьох шведських полковників з татарського полону (татари хотіли за них 12000 імперіалів), посилав до короля вісти про події на сході, найбільше про Україну. Іван Вигівський, вибраний тоді гетьманом по смерті Хмельницького, доручив йому поїхати до Семигороду, пов'язати зносини з Ракоцієм, дуже напружені по невдалій кампанії князя на Поділлі. Данило їздив до князя і дістав відповідь, що Ракоцій лишається вірний союзові з Україною і Швецією²⁸.

Шведський уряд не дуже піддержував зносини з своїм резидентом, — Данило не діставав ні листів, ні грошей. Це була й причина, що він виїхав з Молдавії на Україну. Тут трапив саме на приготування до війни з Московщиною. Дня 9 жовтня 1658 р. з табору під Федорівкою він пише до короля прохання пам'ятати

про нього: «Тепер серед такої заверюхи залишивсь я без гроша» (nunc in tantis herens tempes tatibus nummis carto)²⁹.

Це останній лист Данила, який опубліковано. Потім звістки про нього перериваються. Але можна думати, що він лишився при Виговськiм, віддав гетьмановi якiсь прислуги — мабуть у переговорах з Польщею, i гетьман віддячився йому — польським шляхетством.

В конституціях польського сейму 1659 р. читаємо: «Уродженого Данила Олівемберка, на інстанцію гетьмана військ наших запорожських за шляхтича польського та індигенуза згодою всіх станів приймаємо, на що він і присягу вірності нам і Річпосполитій виконав. Привілей, виданий на це з нашої канцелярії, апробуємо»³⁰.

Може, нові публікації джерел того часу відкриють ще дальшу діяльність Данила. Цей монах-авантюрист, мандрівний дипломат, що у своїх подорожах переїхав всю Східну Європу (Швецію, Прусію, Польщу, Московщину, Молдавію, Семигород), всюди нав'язував політичні інтриги і врешті знайшовся в українській службі, — заслуговує на те, щоб скласти його біографію.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — К., 1908, ч. III, т. IV, с. 79—80.

² Там же. — С. 65—70.

³ Там же. — С. 73—75.

⁴ Там же. — С. 75—76.

⁵ Там же. — С. 77—78.

⁶ Там же. — С. 89.

⁷ Там же. — С. 85—86.

⁸ Там же. — С. 196—197.

⁹ Там же. — С. 86—89.

¹⁰ Там же. — С. 94—96.

¹¹ Акты ЮЗР. — Т. XIV. — СПб., 1889. — С. 892; 894; Архив ЮЗР. — Ч. III, т. VI, с. 72, 108, 110, 104.

¹² Архив ЮЗР. — Ч. III, т. VI, с. 215.

¹³ Там же. — С. 116.

¹⁴ Там же. — С. 119—120.

¹⁵ Там же. — С. 137.

¹⁶ Там же. — С. 133—137.

¹⁷ Там же. — С. 140—166, 167.

¹⁸ Там же. — С. 171—173; 180, 264.

¹⁹ Там же. — С. 194.

²⁰ Там же. — С. 178—179, 192.

²¹ Там же. — С. 183—185, 196—208, 214—216.

²² Там же. — С. 214—216.

²³ Там же. — С. 217—218.

²⁴ Там же. — С. 192.

²⁵ Там же. — С. 266.

²⁶ Архив ЮЗР. — Ч. III, т. VI, с. 330; Акты ЮЗР. — Т. XI. — СПб. — С. 726; Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — С. 465.

²⁷ Архив ЮЗР. — Ч. III, т. VI, с. 316—317.

²⁸ Там же. — С. 330—332, 339—343, 344—345.

²⁹ Там же. — С. 359—360.

³⁰ Volumina legum. — Т. IV. — 1859. — С. 304.

Михаил Владимировский-Буданов

О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО С ШВЕЦИЕЙ В 1655—1657 ГГ.

Хотя начало сношений с Швецией при Хмельницком относится к маю 1652 г.¹, но оживляются они с 1654 г., т. е. после Переяславской рады и присяги Москве (письмо Хмельницкого королеве 23 июня², Выговского — тоже³, Хмельницкого к Радзеевскому тогда же⁴; Ив. Выговского к Радзеевскому тогда же⁵). Однако частая переписка Хмельницкого и Выговского, веденная при посредстве Радзеевского, Золотаренка и [всесведущего] проходимца игумена Даниила, довольно долго не дает для истории положительных результатов, ибо в письмах обе стороны ограничиваются проявлением обычных любезностей, ссылаясь за этим на словесные доклады посла (Даниила). А что содержалось в этих словесных докладах — остается темным. Дело, по-видимому, уясняется, но лишь отчасти, в таких редких словесных инструкциях Хмельницкого, которые были записаны самим послом. Так, 10 сентября 1654 г. Даниил записал инструкцию Б. Хмельницкого, в семи пунктах которой содержится следующее: «Светлейший господин гетман заключил мир (расет їмї) с великим царем московским и желает, чтобы и ваше величество (король Карл X) находился в дружбе с этим последним. Но если когда-либо великий царь московский по какой-либо причине начал войну с вашим величеством, то светлейший

гетман Запорожский обещает быть на вашей стороне» (т. е. шведской)⁶. Так писали через семь месяцев после Переяславской рады.

Через год после этого, именно 8 октября 1655 г., тот же Даниил из Львова послал шведскому королю копию инструкции Б. Хмельницкого, как будто данную им Даниилу на письмо, однако она, как копия, отправлена за подписью не Хмельницкого, а самого Даниила и секретаря его Марка Тарси. В ней между прочим содержится: «Мы не имели времени для осады крепостей (польских) Каменца, Львова и других, которые мы разорили, а это сделано по двум причинам: первая — чтобы скорее приблизиться и соединиться с войском наияснейшего короля шведского; вторая — чтобы не допустить в крепости московских гарнизонов, к чему стремились москвитяне, ибо мы желаем, чтобы эта сторона и проход оставались свободными от москвитян, дабы иметь свободное сообщение с вашим королевским величеством во всех случаях... Обещаем вашему королевскому величеству быть во всякое время преданными слугами против всякого его врага. Еще обещаем, если москвитяне не вступят в справедливое соглашение и пожелают без причин двигаться против вашего королевского величества, — обещаем быть на стороне вашего королевского величества. Просим также ваше королевское величество не тревожить их без причины, ибо мы *получили от них большую помощь*, имея много врагов: поляков, татар, молдаван, волохов, трасильван и турок, почему *союз с ними оказался весьма полезным*». Поэтому козаки просят короля соблюдать условия, заключенные с ними. Однако прибавляют, чтобы король был их *покровителем и доброжелателем* и чтобы, заключая мир с нашими (козацкими врагами, не забыл и не покинул нас», как будто у них не было уже постоянного покровителя и доброжелателя. В заключение вновь повторяется: «на все, что доложит игумен (Даниил), мы согласились и утвердили... Если же москвитяне без справедливой причины не перестанут действовать против вашего величества, то мы обещаем быть на вашей королевской стороне»⁷.

Можно сделать несколько предположений: во-первых, можно допустить, что само московское правительство, не находя удобным начинать переговоры с шведами непосредственно, пользовалось удобствами сношений через подручную провинцию и таким образом давало знать, что мир возможен, если шведы будут соблюдать надлежащие условия. Само собою разумеется, что московское правительство не знало о таких выражениях, как дважды повторенное как будто бы Хмельницким уверение, что козаки готовы быть на стороне шведского короля. Во-вторых,

можно предположить, что такой интриган-левантинец, как отец Даниил, преувеличивал и даже выдумывал от себя выражения, каких вовсе не поручал ему Хмельницкий, будучи уверен, что обратный ответ от шведов привезет он же опять словесный, и таким образом ложь останется неоткрытою*. Наконец можно допустить, что сам Хмельницкий употреблял рискованные выражения и обещания неискренно, лишь бы заинтересовать шведов к дальнейшей упорной борьбе с исконным врагом козаков — поляками, отнюдь не собираясь на самом деле воевать с русским царем. Опубликованные документы не дают твердых и [неопровержимых] указаний, какое из этих предположений наиболее вероятно.

Во всяком случае, едва можно принять за твердо установленный факт, что Хмельницкий в 1654 и 1655 гг. считал Переяславский договор с Москвою за трактат международного союза, а не за акт вечной реальной унии, и полагал, что при изменившихся условиях он в праве разорвать этот договор и искать себе других союзников. Циркулировали тогда слухи, которые проникли в акты сношений лиц (Юр. Немирича, Януша Радзивила) с шведским королем, о том, что Хмельницкий подчинился то татарскому хану, то польскому королю Яну Казимиру⁹. Что касается до сношения Хмельницкого и Выговского с королем Яном Казимиром, то в марте 1656 г. Выговский обещает, что гетман и Запорожское Войско не пустят шведов дальше Вислы¹⁰; между тем тогда же (22 марта) Хмельницкий опять пишет к шведскому королю¹¹, а Выговский уверяет того же короля, что игумен Даниил с успехом действует среди козаков за шведские интересы¹², что подтверждает и сам Даниил¹³. Сам Хмельницкий в июле писал Карлу X о своей неперемнной преданности, вопреки якобы фальшивым противоположными сказкам¹⁴. Много приходилось Хмельницкому писать и говорить неискреннего и заведомо фальшивого, под давлением обстоятельств. При всех колебаниях в разные стороны самым устойчивым пунктом политики старого гетмана была древняя вражда

* В 1657 г. шведский посол Лиленекрона доносил королю Карлу, что козаки негодуют на Даниила, который *«обещал их именем королю более, нежели ему поручено и могло быть сделано с их стороны»*, что *«эта личность (Даниил) не пользуется здесь (у козаков) особым уважением и ради веры ему часто ставится в упрек, что он оставил монашеское звание»*. Посол прибавляет затем: *«Я желал бы, чтобы он был так верен вашему величеству, как того требует важность возложенного на него дела. Но, насколько могу судить по его действиям, он ведет двойную игру и мало помнит о великой милости и благодеяниях, оказанных ему вашим величеством»*⁸.

к шляхетской Польше, он заигрывает с шведами именно потому, что шведы продолжали борьбу с Польшею, а Москва склонилась к миру с нею. Со стороны же шведов союз с козаками являлся якорем спасения, когда им пришлось воевать на два фронта — с поляками и русскими. Весь конец 1656 г. поэтому наполнен усилиями по заключению союза с Хмельницким, и [попытками] совсем отторгнуть его от Москвы: 19 августа 1656 г. происходят переговоры в лагере у Закромы между королем Карлом и козацким послом (тем же пройдохой Даниилом), причем было условлено, что шведский король отправит своих послов к Хмельницкому для окончательного заключения союза; послам изготовлена заранее инструкция (в конце сентября). Инструкция ясно свидетельствует, что роль искателей и просителей вполне перешла к шведам. Будущий договор должен быть тайным. Высшею мерою их было желание отвлечь Хмельницкого от всех других государств и в том числе от Московского, при чем Малороссия образует самостоятельное государство, однако под протекторатом Швеции. Главный пункт договора — оборонительный и наступательный союз против всех врагов Швеции. В отношении к Польше предполагается две возможности: или козаки будут выделены из состава этого государства, причем им гарантируются территории трех воеводств: Киевского, Черниговского и Брацлавского, или они пожелают остаться членами этого государства, причем им гарантируется исполнение условий, предложенных козакам в 1655 г. поляками. Затруднительнейший пункт о панском землевладении на Украине король рекомендовал хитро обойти молчанием и в крайнем случае неопределенными фразами. На Украине владели землями, между прочим, такие верные друзья шведов, как Юр. Немирич и Б. Радзивил: король рекомендует сделать исключение хотя для них и прибегает даже к жалкому и нелепому предложению, чтобы козаки помогли им получить возмещение в других местах (?). Очевидно, с этой стороны дело стояло весьма неудовлетворительно. Для шведов легче разрешался вопрос об отношениях козаков к Москве: надо указать на неправоту русских к шведам, а главное, на невыгоды для самих козаков союза с Москвою: московский государь включил в свой титул Волынь, Подолию, Киев, Галич, Белую Русь и Малороссию, а по мнению короля шведского, это означает решение Москвы отнять свободу у козаков, которой они не терпят и у себя дома. Хмельницкий должен вспомнить, что он сам через Данила заявил в [Смоленске], что охотнее будет дружить с Швецией, чем с Москвой, а в Варшаве прямо предлагал шведскому королю военную помощь против Москвы. Хмельниц-

кому указывается перспектива завладеть всею Белоруссиею до Смоленска и таким образом сделаться соседом со шведским государством. Однако король предвидит, что собственные интересы козаков не позолят им разорвать с Москвою и в крайности соглашаться на то, чтобы козаки не оказывали Москве помощи против шведов, а продолжали воевать с поляками, наконец, в конце концов, соглашается удовольствоваться посредничеством Хмельницкого для заключения мира с Московским государством¹⁵. На началах этой инструкции составлен был и проект договора с Хмельницким, в четырех пунктах которого содержится следующее: «Светлейший гетман, видя всякие неправды, нанесенные москвитянами шведскому королю, обещает не только убеждать их письменно, чтобы они прекратили предположенные ими нападения и возместили весь вред, причиненный ими, но, если они этого не исполнят, то в соединении с войсками шведскими идти на них войною и принудить их к принятию справедливых условий мира¹⁶. О преднамеренном союзе с козаками [пишет] король своему государственному совету¹⁷. и трансильванскому князю¹⁸.

Во второй половине октября король Карл дал приказание одному из своих послов в Трансильвании — Веллингу — отправиться в Украину раньше другого назначенного туда уполномоченного, который должен был ехать по опасному пути через Подляхию и мог не успеть вовремя; Веллингу предписано начать и вести переговоры как можно поспешнее, не дожидаясь другого товарища¹⁹. Веллинг прибыл только в конце января 1657 г. к Хмельницкому, и миссия его оказалась крайне неудачною. Кто в этом виноват — Хмельницкий ли или сам Веллинг, сказать трудно. Посол доносил королю²⁰ так: в конце января приехал он в Чигирин; писарь Выговский приветствовал его и просил побеседовать вкратце с ним прежде, чем получить аудиенцию (sic!) у Хмельницкого; посол охотно согласился; но Выговский извинился недосугом. На другой день аудиенция дана; посол приглашен на обед. Но так как Хмельницкий живет весьма просто и в одних и тех же комнатах, где происходила аудиенция, он ест, спит и держит всю свою семью, то Веллинг не нашел случая поговорить с ним откровенно и подробно, и потому обе стороны ограничились дипломатическими любезностями, причем, однако, Хмельницкий успел крепко выругать поляков. На следующий день посол четыре раза просил Выговского начать переговоры, но каждый раз встречал отговорки и пришел к убеждению, что дело оттягивают нарочно, что он не мог ничего написать королю с отъезжавшим тогда

шотландским послом Томасом Гарковеном. Через два дня пригласили наконец посла к переговорам; Веллинг предложил два вопроса: 1) желают ли они вступить с королем в тесный союз и 2) желают ли, в силу такого союза, оказать королю военную помощь против обоих его неприятелей (Польши и Москвы)? Отвечали, что они могут помочь не только 1000 воинов, но и всеми своими силами; они послали трансильванскому князю 40 тыс. не в силу союза с ним, а потому только, что он стоит за шведского короля. Посол увидел в этом нежелание заключить союз и возразил, что они сами добивались этого союза. Выговский прервал посла вопросом: имеет ли он полномочие вести это дело в отсутствие другого шведского посла и когда таковые ему было предъявлено, он обещал перевести их на русский язык и уведомить Хмельницкого. Посол коснулся неправд великого князя московского по отношению к шведам; Выговский клялся, что казаки негодуют на войну Москвы со шведами и письменно просил великого князя прекратить ее; но царь прислал своего посла, через которого извинялся, что заключил перемирие с поляками, но что в угоду Хмельницкому готов прервать его снова, в ответ на что Хмельницкий уведомил московское правительство, что он, пока жив, останется другом короля шведского и что ничего враждебного королю сделать не желает. Так начались переговоры в этот день. На другой день явился к Веллингу один мещанин с вопросом, сколько нужно приготовить лошадей для его отъезда, как ему приказано гетьманом? Удивленный посол полагал, что его хотят немедленно выпроводить без церемонии, обратился с вопросом к Выговскому, и хотя этот инцидент кое-как загладили, но объявили послу, что по предмету его предложений было совещание и решено не заключать никакого трактата, пока шведы не гарантируют козакам (по миру с Польшей)... территории всей древней Украины или Роксолании (*jus fortius Ucrainar vel Roxolaniam*) до Вислы; во всех пределах господства греческого вероисповедания и их языка, что они сделались бы посмешищем, если бы не удержали теперь того, что приобретено их мечем, и не возвратили бы того, что было несправедливо отнято у их предков, что если бы посол имел королевскую ассекурацию на это требование, то союз было бы заключить легко. Посол попытался продолжить переговоры: был созван новый совет (рада), и на третий день послу дали знать, что, во-первых, нет на лицо главных вождей Запорожского Войска, с которыми надо советоваться; во-вторых, надо снестись с трансильванским князем и господарями, и, в-третьих, надо иметь определенное и твердое решение короля шведского на

счет вознаграждения козакам после польской войны. Последний вопрос они (козаки) хотят уяснить через свое посольство к королю, а пока остается прежнее соглашение, постановленное с королевою Кристиною и короною Шведскою; гетман обещает выступить против общих врагов и убедить великого князя московского, чтобы он прекратил войну со шведами и дал надлежащее вознаграждение за причиненный им вред, в противном случае он (гетман) будет действовать другим способом. Полковнику Антонию (который командовал козачьим отрядом, посланным на помощь трансильванскому князю против поляков) дан приказ, что если он встретит каких-либо москвитян в польской армии, то должен поступать с ними, как с врагами. Вот и все. Тщетно Веллинг пытался еще продолжать переговоры и должен был уехать ни с чем²¹. Между тем король, очевидно, не зная еще о конце переговоров, вновь писал Веллингу и повторял свое настояние на счет желанья втянуть козаков в войну с Москвою²².

Так отметил свою неудачу Веллинг; несколько иначе рассказывает о том его преемник — новый посол к козакам Густав Лилиенкрона²³. «При первой беседе, — говорит он, — с канцлером Выговским понял я, почему они восстановлены против Веллинга: именно он заявил, что ваше королевское величество желает оставить за собою такие города в Польше, как Каменец, Львов, вплоть до Бара и другие места. По этому поводу Веллинг держал будто бы такие речи, которые им отнюдь не понравились, спрашивал у них, для чего им так много земель, на которые оказывают притязания *loco satisfactiois* в Польше и как они могут их защищать; гетман принял это очень дурно и собирался высказать Веллингу гневные речи, которые, однако, умерил из уважения к вашему величеству... Все войско, на основании предложений Веллинга, пришло к заключению, что ваше королевское величество, имеете относительно козаков совершенно другие намерения, нежели они ожидали для себя от благосклонности вашего величества. Я просил показать мне в канцелярии, о каких именно статьях вел переговоры Веллинг от имени вашего величества; канцлер отвечал мне, что Веллинг в его присутствии разорвал свою инструкцию и в акты ничего не занесено».

В марте 1657 г. шведский король решил отправить к Хмельницкому новое специальное посольство, в лице Густава Лилиенкрона, будто бы по желанию и настоянию самого Хмельницкого²⁴. Кроме инструкции для посла была изготовлена заранее ассекурация (клятвенное обязательство). Карл X предоставит Запорожскому Войску те провинции, которые козаки

желают получить при заключении мира с Польшею²⁵. В инструкции говорится, что при Веллинге дело о союзе затормозилось тем, что гетману надо было посоветоваться с начальниками войска, отсутствовавшими в то время, и с союзниками. Теперь король надеется, что он уже успел посоветоваться. Затем Хмельницкий хотел тогда перенести место переговоров в резиденцию короля и отправить туда своих послов. Король усматривает в этом лишнюю проволочку. Первые пункты инструкции направлены к тому, чтобы поддержать в козаках неприязнь к полякам (указывается на нежелание их допустить козацких уполномоченных к участию в заключении мирного трактата и пр.); прежде в этом не настояло надобности, напротив, козаки стремились поддерживать в шведах вражду к полякам. Затем с девятого пункта речь переходит к москвитянам, причем, король прямо и с первых слов заявляет, что ему «в высшей степени важно, чтобы Хмельницкий и козаки вступили во вражду с москвитянами», для этого рекомендуется внушить им, что русские, сделавшись владыками Польши, усмирят козаков и обратят в рабство. Затем в остальном повторяется содержание инструкции 1656 года (с постепенным понижением [шкалы] условий до простого посредничества между Швецией и Россией).

9 июня 1657 г. Лилиенкрона прибыл в Чигирин, но три дня должен был дожидаться в Субботове позволения явиться к Хмельницкому; затем послу дали знать, что если он прислан с тем же, с чем приезжал Веллинг, то Хмельницкий не желает иметь с ним никаких сношений. Послу удалось убедить, что у него есть своя королевская инструкция, клонящаяся к выгоде козаков. Тогда Выговский с многими важными чинами выехал навстречу послу и приветствовал его. Выговский ознакомился с полномочием Лилиенкроны и затем его допустил к Хмельницкому. Аудиенция происходила в присутствии сына Хмельницкого, который был перед тем уже избран гетманом. Старого Хмельницкого не затрудняли длинными разговорами, так как он был уже очень болен; все дело вел Выговский, который объявил, что бывшего в то время в Чигирине московского посла нарочно задержали, чтобы показать Москве, в какой дружбе находятся козаки со шведами; но что козаки должны сохранить дружественные отношения к москвитянам в виду опасности от турок и татар. Причина для сохранения дружбы с Москвою весьма случайная и временная; но шведский посол понял, что это лишь отговорка, что «нет никаких средств склонить их к другим намерениям», т.е. к полному разрыву и войне с Москвою, и потому перешел к предложению посредничества. На это согласились и отправили своего гонца в Москву вместе с

московскими послами и для окончательного соглашения со шведами решили послать полковника Ковалевского к Карлу X с своей инструкцией (т. е. гарантией шведам на приобретение известных частей польской территории); сами же козаки продолжали настаивать на присоединении к Малороссии всего пространства от Вислы и до восточных пределов Украины. Лилиенкрона, по совету Хмельницкого, не поехал к крымскому хану, как было предусмотрено шведским королем, а остался выжидать в Чигирине. 12 июня, когда уже донесение Лилиенкроны королю было готово, Выговский пригласил его к себе, куда принесли и больного гетмана; при этом Богдан заявил послу, что к нему прибыл нарочный посол из Москвы, чтобы отвлечь Хмельницкого от союза со шведами и убедить его воевать с ними, на что гетман отвечал, что он верный друг шведского короля и, что если московский великий князь не прекратит войны с шведским королем и не вознаградит его, то он, гетман, не намерен долее поддерживать дружбу с великим князем, желая быть другом друзей и недругом врагов шведского короля. Затем Хмельницкий признавался, что он не может ни на что решиться, пока нет ответа от татар; готовое войско его стоит под ружьем и «одинаково быстро может напасть и на москвитян и на татар»²⁶. Такие донесения подтвердил и растрига Даниил (теперь носящий фамилию Оливебра), а именно: «si Maschus ab injusto bello (против шведов) non desistet, ipse campiduebor (гетман) cum suo exereitu ferrum ejus inva deret»²⁷. Но в письме к самому королю (от 21 июня)²⁸ Хмельницкий ограничился напыщенными любезностями, извиняясь в замедлении переговоров о союзе. Подобные же темные выражения содержатся и в записке Выговского от того же числа²⁹.

28 июня 1657 г. Лилиенкрона послал новое донесение Карлу X о начавшейся войне крымских татар против козаков. Больной гетман лежал на смертном одре; между козаками начались беспорядки; Выговский внушает опасное подозрение о намерении захватить власть; образовалось две партии и совершаются казни. Относительно шведского союза, хотя и гетман, и Выговский охотно соглашались на союз, но Выговский с другими уполномоченными заявил, что они не могут скоро исполнить того, чего сами очень желают, ибо больной гетман не может ни на что решиться; к тому же еще война с татарами, из-за которой нельзя снестись с союзниками и уяснить дело с Ракоцием (который, по мнению козаков, намеревался укрепить за собою земли, входящие в сферу притязаний малороссов). Что касается Москвы, то посол напомнил о том, что гетману и письменно, и через Даниила предлагал король, на что ему отвечали, что гетман и все войско готовы поддержать короля, «но что они не обязывались и не могут поврать дружбу с

теми, кому присягнули как друзья; добрые отношения с ними они должны сохранить, особенно в это время, когда находятся под угрозой разных соседей и врагов. Они были недовольны, что Даниил Оливеберг обещал их именем вашему вел-ству (королю) более, нежели ему было поручено и могло быть сделано с их стороны». Посол, которого они отправили в Москву, должен дружески советовать и убеждать великого князя жить в доброй приязни со шведами и возместить за ущерб и неправые действия в отношении к ним, а затем просить у великого князя помощи против татар. Но и только. «В общем, — говорит Лилиенкрона, — насколько я мог понять по их речам и другим признакам, вижу, что они вовсе не склонны в этом случае к такому решению, какое угодно вашему величеству и что они не желают указать мне других (подлинных) причин этого... Выговский умышленно задерживает решение дела, ожидая смерти гетмана, которая должна наступить с минуты на минуту, дабы затем легче удовлетворить свое честолюбие. Правда, Выговский сказал, что они решили отправить со мною к вашему королевскому величеству посла, который должен уговориться обо всем, что еще осталось нерешенным; но когда я настаивал, чтобы это было сделано поскорее, то мне указали на те же препятствия... Я не знаю, чего они думают достичь этими проволочками...»³⁰

Ровно через месяц после этого шведскому послу пришлось донести своему королю о смерти старого гетмана (27 июля 1657 г.)³¹. Как известно, после Богдана дела (хотя и не тотчас) сильно изменились, и дошло до открытой войны козаков с русским правительством. Из этого, как и из всего приведенного содержания новоиздаваемых документов, можно бы заключить, что при жизни Богдана Хмельницкого отношения козаков к Москве не дошли бы до такого оборота; что гениальный гетман, как бы не расширялись и не росли его политические планы и стремления, всегда помнил Переяславскую присягу и знал великую разницу между шведами и русскими по отношению к Малороссии; что с последними соединял его не «союзный» трактат, а национальность, религия и история*. Преем-

* В доказательство этой мысли можно привести свидетельство одного из издаваемых нами актов (№ СХХVII), именно такого, в котором, по-видимому, и отгадать нельзя подобных указаний, т.е. универсала Войска Запорожского 1658 г. о причинах разрыва с Москвою: «мы надеемся, — говорят козаки, — что великий князь, соединенный с нами узам религии и свободным и добродушным нашим подчинением (subjectionom), будет в отношении к нам справедливым, благосклонным и милостивым...» Это было писано уже после Богдана, но под влиянием принципов, господствовавших при нем. Вскоре потом Выговский et tutti quarte склонявший к Польше, совсем забыли о национальной и религиозной связи с русскими.

ники Богдана усвоили из его политики только худшие черты — хитрость и привычку давать не всегда искренние объяснения своих поступков. Это были уже другие люди, люди мелочного и личного честолюбия и корысти. Однако все-таки остаются неразъясненными некоторые отдельные факты, или, лучше сказать, выходки Богдана, подающие повод к противоположным выводам, именно, срывавшиеся у него угрозы по отношению к Москве (приведенные выше). Можно думать, что это были только вспышки необузданного гневливого характера, иногда вызванные нетрезвым состоянием.

Что интриган поп Даниил многое в донесении шведскому королю причинил от себя — это удостоверено самим шведским послом, (как указано выше).

Можно ставить разные гадательные вопросы: были ли у Хмельницкого обширные планы основания государства от берегов Вислы и Сана до берегов Ворсклы и от Смоленска до Черного моря, планы, с которыми не мирилось бы уже «подданство» Москве? Или он со своим глубоким практическим умом знал, что такие мечты неосуществимы, особенно в то время, когда Польша еще существовала, и Крым опирался на могущественного турецкого султана? Имел ли он в самом деле в виду установление династии в своем потомстве и раздачу областей своим сподвижникам в вассальное владение? Или он ясно видел, что зачатки государственности в форме военной организации — козаччины были крайне недостаточны для государственного строя, а самая козаччина с ее демократическим равенством не подавала никакой надежды на прочное установление социального порядка? Словом, рассматривал ли он подданство Москве, как временную необходимость. (в виду борьбы с поляками и Крымом) или признавал вечное соединение Малороссии с Великою Россию?

Все эти вопросы, конечно, многоважные, но для решения их нет реальных фактов. История не вправе и не призвана внедряться в мечты и желания деятелей, ничем в действиях не обнаруженные; она должна судить каждого по делам его. Судьба ли, пославшая смерть Богдану в критический момент, или собственная его воля была причиною, но только он ничего не сделал в опороченье своего собственного дела 1654 года.

* * *

Дальнейший ход событий в остальные три года десятилетия также, по-видимому, подтверждает наш общий вывод: при Богдане Хмельницком дело о союзе со шведами постоянно затягивалось намеренно искусственными проволочками. После

смерти Хмельницкого оно быстро двинулось вперед: уже через три месяца после этого события союзный (Корсунский) договор был заключен (в октябре); однако и в нем стоит еще следующая существенная оговорка: союз должен иметь оборонительное и наступательное значение против всех врагов каждой из договаривающихся сторон «*excepto sarenissimo eb polertissimo Marpo Duce Moschoviae, cum gno miliria Zaporoviana strieto foedere junetc est fidem gue mojestet; sune sewabit intactan et inviolatum*».

Однако самое заключение союза не совсем мирилось с этою «непреложною и ненарушаемою верностию» московскому царю; на тайной Корсунской раде московский посол поставил ребром вопрос: «признают ли козаки царя только своим союзником или государем (гегем)»? Козаки сослались на договор с Хмельницким, но мир пока не нарушался, и московские войска помогали козакам в борьбе с Крымом³². Но союз со шведами неизменно вел к дальнейшему отклонению от Москвы: козаки обещали выслать 40000 на помощь шведам (с которыми московское правительство было в войне) против Польши (с которою Москва заключила перемирие)³³, а шведы между тем старались заключить мир в тайне от козаков³⁴ и просили козаков примирить их с Москвой³⁵. Едва прошел год со смерти Хмельницкого и заключения союза со шведами, как Выговский вступил в открытую войну с царем Алексеем Михайловичем и потребовал шведской помощи, якобы согласно Корсунскому договору (III), в котором именно Москва исключалась из всех врагов козаков и Швеции³⁶.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Архив Юго-Западной России. — К., 1908, ч. III, т. VI, с. 62.

² Там же. — С. 65—66.

³ Там же. — С. 66—67.

⁴ Там же. — С. 67—68.

⁵ Там же. — С. 69—70.

⁶ Там же. — С. 70—71.

⁷ Там же. — С. 86—92.

⁸ Там же. — С. 306—317.

⁹ Там же. — С. 104—106; 107—108.

¹⁰ Там же. — С. 113—114.

¹¹ Там же. — С. 114—115.

¹² Там же. — С. 116.

¹³ Там же. — С. 119—120.

¹⁴ Там же. — С. 124—125.

- ¹⁵ Там же. — С. 140—166.
¹⁶ Там же. — С. 167—171.
¹⁷ Там же. — С. 174—176.
¹⁸ Там же. — С. 177—178.
¹⁹ Там же. — С. 171—173.
²⁰ Там же. — С. 201—207.
²¹ Там же.
²² Там же. — С. 207—209.
²³ Там же. — С. 287—300.
²⁴ Там же. — С. 219—220.
²⁵ Там же. — С. 221—223.
²⁶ Там же. — С. 287—300.
²⁷ Там же. — С. 300—302.
²⁸ Там же. — С. 303—304.
²⁹ Там же. — 304—306.
³⁰ Там же. — С. 306—317.
³¹ Там же. — С. 318—322.
³² Там же. — С. 339—343.
³³ Там же. — С. 347—348.
³⁴ Там же. — С. 349—351.
³⁵ Там же. — С. 351—354.
³⁶ Там же. — С. 361—362.

Юрій Мицик

ТРИ ЛИСТИ ДО ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ З АРХІВОСХОВИЩ ПОЛЬЩІ

Під час роботи у Державному архіві у Кракові над документальними джерелами, що стосуються політичної історії України XVII—XVIII ст., нами було виявлено копії трьох листів з фамільних зібрань Русецьких і Піночі, зроблені з оригіналів у середині XVII ст. Матеріали листування добре ілюструють політичну діяльність гетьмана Б. Хмельницького на першому етапі народного повстання в Україні, доводять її державотворчий характер. Саме тому вважаємо за доцільне ознайомити з ними широкий науковий загал. Листи добіркч подаються мовою оригіналу з паралельним перекладом на сучасну українську мову.

1648, початок липня

Лист невідомого до невідомого

«Panu staroście kamienieckiemu kozaka przywiedli z tych, co Tulczyn zburzyli. Który czuda powiada nazbyt bezpiecznie, iż się państwo od was, lachów, do nas, kozaków, przeniesiono; iż król nie umarł, aże żywy, z Litwy do naszego Wojska uszedł i trzy tylko namioty są w Wojsku naszym: jest jeden dla Boha a dla Wojska, drugi dla korola jeho myłosty, do którego nikt nie chodzi, tylko p. Chmielnicki, hetman nasz koronny. Trzeci namiot dla samego pana hetmana. Twierdzi i to, że między nimi takie było snadź consilium: trzy lata z tatarami wojować, nas i Podole opanować, pod Orininem stanąć i dopiero o dawnych restitutia tractować. Przydaje i to, że wszystkie z Niemirowa i z Tulczyna lupy do Chmielnickiego odesłali, iż tamże w Tulczyńskim zamku starszego swego o to, że Czetwertińskiego odesłali, iż tamże w Tulczyńskim zamku starszego swego o to, że Czetwertińskiego i inszej szlachty bronił i zabijać nie dopuszczał, rozsiekali.

Han odudwu ich mm. panów hetmanów z dziesiątkiem co najprzedniejszych z wojska pogromionego wieźniów i z kilkemet prostych na galery niewolników do Porty odesłał, gwoli temu, aby turków za te bez pozwolenia jego inkursią przejednał i zedy dalszych prolibite (?), jako sie pozwolenie otrzymali.

Soitan-gałga przebrawszy między temi, co już byli z temi, co świeżo z Krymu i z Dobrudża przyszli we czterdzieści tysięcy, umysłił na tych dniach wpaść do państw Rptej, tylko nie wiedzą, którym szlakiem. Ta przestroga jest od parkułaba chocimskiego do jeo mc. pana starosty kamienieckiego i do sedziego kamienieckiego przyslana».

Держархів у Кракові.—Ф. «Зібрання Русецьких», № 41, арк. 217. Тогочасна копія.

Переклад

«До пана кам'янецького старости привели козака з тих, які спустошили Тульчин. Цей надто безпечно оповідає чуда, що держава від вас, ляхів, до нас, козаків, перейшла; що король не помер, а живий, утік з Литви до нашого Війська. У Війську нашому є тільки три намети: один—для Бога та для Війська, другий—для короля його милости, до якого ніхто не ходить, тільки п. Хмельницький, гетьман нащ коронний. Третій намет

— для самого пана гетьмана. Твердить (козак) і те, що між ними була, очевидно, така домовленість: три роки воювати разом з татарами, оволодіти нами й Поділлям, стати під Оринином і тоді трактувати про реставрацію. Додає і те, що вся здобич з Немирова й Тульчина була ними відслана до Хмельницького, що там же, у Тульчинському замку, вони порубали свого старшого за те, що він боронив і не давав убивати (князя) Четвертинського та іншу шляхту.

Хан відіслав до Порти на галери обох їх, мм. панів гетьманів (М. Потоцького та М. Калиновського. — Ю. М.) з десятком найважливіших в'язнів з розгромленого (під Корсунем. — Ю. М.) війська та з кількомастами пррстих (в'язнів). Це він зробив для того, щоб турки пробачили йому його виступ у похід без дозволу, щоб отримати дозвіл на подальші походи.

Олтан-Калга, відібравши з-поміж тих, що вже були з ним, і (разом) з тими сорока тисячами, що недавно прийшли з Криму й Добруджі, задумав вдарити на держави Речі Посполитої, тільки не знають (інформатори. — Ю. М.), яким підуть шляхом. Ця пересторога прислана від хотинського пиркалаба до його м. пана кам'янецького старости і до кам'янецького судді».

№ 2

1649, січня 31 — лютого 1. — Новоселки

Лист В. М'ясківського
до високопоставленого представника
уряду Речі Посполитої

«Starszy nasz cоłęga graecae fidei alta spirat et conspirat podobno twierdzi, że mu offertur xiestwo Ruskie, або państwo Podolskie; mowi, kiedy nie miała Rzepta za zę, przyjąęym jedno z tego dwoiga, bo mi to offertur. Byli tu u niego metropolit z archimandritą, in conclavi exclusis nobis, potym zaraz miał secretum consilium z panem kijowskim, z bratem i Czetwertnińskim. Byli potym z Kijowa popi od bractwa i rozni cernci, którzy biegali do Wołoch i z Wołoch i do Thohaj-beja. My tam dwaj z panem podczaszym cyframi u niego, ani chciał dotąd instructiej ukazać nam. Czetwertyńskiego młodego wczora wyprawił do Chmiela inscys nodis pana Śmiarowskiego w niczym zażywać nie chciał, lubo wiernego i cnotliwego, zbył go ztąd umyślnie, na jego miejsce nazaczył brata do secretów, do oddania choragwi i duławy przydzielili do tego, Caetera referet Śmiarowski.

Do tych czas połkownika czerkaskiego nie słyhać, przy którym responsa bydź maja i ustna łęgattia, zatrzymali go wegerscy i wołoscy

poslowie. Duszna nam tu bez siana, owsa, jaczmenia, słomy, nawet sami kozacy pędzą konie w pola, w śniegi; po kilu, po kilkunastu kopach turecki konie sprzedają, jako i konaków, rzędów i sukien kosztownych co niemiara w Kijowie. Radzi byśmy tę commissią zaczęli, co daj Panie Boże, nulla jednak spes. Czerń dla łupu pokoju nie chce, zabili by Chmiela, którzy się na wszystkie niecnoty rozparał, tańcuje, zabija, Russiae et Moldaviae ducatum spirat, tractuje, targując się z Łupem o nasze skore. Zapuściło sie tu było z nami szlachty niemało kijowskiej z kasztelanem swoim, ale żadnego z nich chłopi własni do własnych domów albo raczej popiołów nie puścili, ani chleba, słomy podali, drew nawet i samemu panu wojewodzie.

Dat w Nowosiolkach ultimi january.

Juz jutro do Kijowa iedziemy, Panie Boże badź z nami i z commissią agemus agenda, ałe Chmielnicki z nami collusie czyni. Cybulski nic nie przywiózł i obiecanego połkownika czerkaskiego nie masz i nie słyhać. Kozacy z tatarami gotowi, suchary z pzonm na konie biorą. Jeśli do Dunaja albo do Moskwy nie obrocą, mogli by bydź w Krakowie za niedziel dwie.

W Nowosiolkach pięć mil od Kijowa 1 february 1649».

Держархів у Кракові.—Ф. «Зібрання Піночи», № 363, с.247. Тогочасна копія. Скорочений варіант даного листа (від 31 січня 1649 р.) знаходиться тут же (с.245—246) і був видрукований О.Гельцелем (МКР, № 100).

Переклад

«Наш старший колега по грецькій вірі (А.Кисіль.—Ю.М.) й інші явно і секретно (говорять), подібно твердять, що йому (Б.Хмельницькому.—Ю.М.) пропонують князівство Руське або державу Подільську; каже (Хмельницький), що коли Річ Посполита не буде мати це за зле, то прийняв би одну (державу) з цих двох, бо мені це обіцяють. Були тут у нього митрополит (С.Косів.—Ю.М.) з архимандритом (Тризною.—Ю.М.) виключно із своїм конклавом. Потім зразу ж він (Хмельницький) мав секретну раду з паном київським (А.Киселем.—Ю.М.) з братом (М.Киселем.—Ю.М.) і Четвертинським. Були потім у нього з Києва попи від братства і різні ченці, котрі ходили до Молдавії і з Молдавії, і до Тугай-бея. Ми там удвох з паном підчашим (Якубом Зелінським, брацлавським підчашим.—Ю.М.) цифрами (?) у нього, але він не хотів показати нам інструкції. Вчора (А.Кисіль.—Ю.М.) відправив молодого Четвертинського до Хмеля. Пана Смяровського не хотів залучати до жодних справ, хоч той є вірним і чесним, з умислом відіслав його звідси, а на

його місце призначив до секретних справ (свого) брата (Миколу Киселя. — Ю. М.), а також і до передачі хоругви та булави. Далі розповідає Смяровський.

І досі не чути про черкаського полковника, у котрого має бути відповідь й усне посольство, його затримали угорські та молдавські послы. Погано нам тут без сіна, вівса, ячменю, соломи, навіть самі козаки виганяють коней у поля, у сніги, продають по кільканасте коп турецьких коней, так само, як і безліч будинків, речей (?) та коштовне сукно у Києві. Ми раді цю комісію почати, дай Господи Боже, однак нема жодної надії. Чернь через (жадобу) здобичі не хоче миру і вбили б Хмеля (якби він був проти). Хміль розперезався на всякі безчесні справи, танцює, п'є, вбиває, величається князем Русі та Молдавії, трактує, торгується з Лупулом за наші шкури. Рушило з нами було немало київської шляхти із своїм каштеляном, але жодного з них власні хлопи до власних (шляхетських) домів або, швидше, до згарищ не пропустили, не дають навіть самому пану Київському воеводі ані хліба, ані соломи, ані дров.

Дано у Новоселках 31 січня.

Вже завтра їдемо до Києва. Господи Боже, будь з нами і з комісією. Але Хмельницький чинить змову проти нас.

Цибульський не привіз нічого, немає й обіцяного черкаського полковника і не чути про нього. Козаки з татарами готові, в'ючать на коні сухарі з пшоном. Якщо до Дунаю чи до Москви не підуть, то за два тижні могли б бути у Кракові.

У Новоселках, у п'яти милях від Києва, 1 лютого 1649».

№ 3

1649, березня 8 — Гуща

Лист комісарів Речі Посполитої
до короля Яна Казимира

«Z niesmacznej i niebezpiecznej perejaślawskiej powrociliśmy gościny Wysyłamy spośródka siebie do majestatu w. k. mci, pana n. m., jeo mc. pana Kisiela, chorążego nowogródzkiego z relacją, nie kommissitj skończonej, o coś my się starali i uprzejmie zyczyli, aże załedwie otrzymanego do zielonych świątek armistitium; co ile rozum mógł podać sposobów, ku ojczyźnie pietas, a ku majestatowi w. k. m., p. n. m., poddaństwa fides tych wszystkich zażywalіśmy, życząc, aby exruente et voto patriae służyć się, mógł; aże zastawszy Chmielnickiego i od pogranicznych spraktikowanego i samego przez się tak daleko odmienionego, że już nie o kozactwie, tylko de domino

et ducatu provincie ruskich mówić z sobą, lubo to skrycie, kazał. Orde tatarską, i wojska swoje chciał znowu nagłe obroczyć in viscera państwa w. k. m., p. m. młticio, powiadając się, być lacertitum. Dostyc tedy opatrności Bożej, żeśmy w taki wjachawszy ogień, i sami z niego wyszli, i zatrzymawszy na sobie impet niespodziewany in Remp., otrzymali czas do recollectie, Pisaliśmy do w. k. m., p. n. m., i ostrzegali ojczyznę naszą wcześniej, że wojska gotowe zaraz przy Słuczy rozkzone, że ziemia zawarta, że praktyki cudzoziemskie zachodzą, że nulla spes być mogła gruntownego traktatu, to się potym wszystko wyjawilo, zwłokszy czas za otrzymywaniem posłańców. Zaprowadził nas tandem aż do Perejasławia spem bonam zawsze czyniąc, lubośmy widzieli już, że co inszego pisze, a co inszego czyni. W Perejasławie zaś pokazało się, to, że już nas eum omni praejudicato czekał czekał i nie była insza impreza, tylko arrepta et imputata occasione, że około Baru, Turowa i Mozyra zaczęli się jakies hańasy nastąpić, zaraz wszystka potentia jako naglembiej, a nas zatrzymać. Cokołwiek lepiej stała się, to samego potym conversayia i cijnfedentią Chmielnickiego pojawiło się, dopiero orde, zatrzymać posłano, pułkom do domu rozchodząc się, kazano i na jakiekolwiek puncta pozwolono. To wszystko na pismie posłana od nas relatia i vox vina collegi naszego w. k. m., p. n. m., representować bede. My tym samym to pisanie nasze zawieramy, że fata superowali consilium et nocem multitudine armatae plebis, ani sam Chmielnicki choć by chciał reprimować może i ktorey godziny chciałby się, z tym odkryć, teje godziny zginie. Alterum est, puncta choc dosyc nieważnie podać, a musieli tempori seruendo wziąć do odnoszenia w. k. m., p. n. m., chocby i tym stało się dosyc, jeszcze nie może Resp. sobie obieco wać pokoju. Uczynił on sohie reservatiwe jaką i albo praktyki nadhaza, się, z postronnemi, albo tu obaczy potęgę i sposob przywiedzenia do rejestru i zmniejszenia wojska. Tertium est, iż pełem odmiany w jednej godzinie jest ten człowiek Chmielnicki, a wszystka dependentia i rada od ordy. Pan Bóg coś wrychle uczyni albo się sami między sobą zamieszają, albo coś dziwnego uroście. Podawaliśmy na ostatku sposob exonerande multitudinis in hostium i tego nie acceptowali. Ate to wszystko opowie ustnie nasz collega, a my z wiernym poddaństwem naszym upadamy do nóg majestatu w. k. m., pana naszego miłościwego.

W Hustczy 8 maja 1649.

Adam Kisiel, wda bractawski, czerkaski, bohustawski, nosowski
star (usta) Wojciech Miaskowski, podkom (orzy) lwowski

Mikołaj Kisiel, chorazy nowogrodzki

Jakub Zeliński, podczaszy bractawski»

Держархів у Кракові.—Ф. «Зібрання Півночі», № 363, с.262—264.
—Тогочасна копія. Тексту передусє заголовок, зроблений копіїстом:
«Copia listu do krola jeo mci od panow commlssarzow z Huszczy 8 Marty
Anno 1649»; (тобто: «Копія листа до короля його mosti від панів комісарів
з гуці 8 березня 1649 року»).

Переклад

«Ми повернулися з несмачної та небезпечної переяславської гостини. Посилаємо з-поміж себе до маєстату в.к.м., пана нашого милостивого, його м.пана Киселя, новгородського хорунжого із звітом не про завершену комісію, про яку ми старалися й зичили досягти її, а тільки про перемир'я, що має тривати ледве до зелених свят. Ми використали всі способи, яких тільки могли придумати заради честі вітчизни, маєстату в.к.м., п.н.м. та підданства вірі, щоб вони (ці способи) могли послужити в ім'я батьківщини. Але ми застали Хмельницького, який так значно перемінився і через дії іноземних (правителів), і через самого себе, що йому вже не про козацтво (їдеться), тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скрито. Він хотів татарську орду і свої війська знову раптово повернути вглиб держави в.к.м., п.н.милостивого, вважаючи себе могутнім. Ми завдячуємо провидінню Божому, що в'їхали у такий вогонь і вийшли з нього, а, затримавши несподіваний наступ на Річ Посполиту, дістали час для (її) відродження. Ми писали до в.к.м., п.н.м. і застерігали завчасно нашу вітчизну про те, що (ворожі) війська готові, стоять зразу ж при Случі, що земля (козаків) укріплена, що чиняться дії іноземними (правителями), що неможливо було досягнути ґрунтового мирного договору і це все потім виявилось, поки ми зволікали час у чеканні посланців. (Хмельницький) завів нас аж у Переяслав, подаючи добрі сподівання, але ми вже бачили, що він одне пише, а інше робить. У Переяславі виявилось те, що вже на нас він чекав з усією своєю упередженістю, а то не для чого іншого, тільки для вичікування слушного моменту, щоб нас затримавши, зразу з усією потугою якнайглибше (вдарити в Річ Посполиту), бо вже поблизу Бару, Турова й Мозиря почалися якісь галаси. Все, що сталося — до ліпшого, то поправилось внаслідок переміни й конфіденції самого Хмельницького, бо було послано затримати орду, наказано полкам розійтися по домам і була дана згода на будь-які пункти. Все це реляцією на письмі послано від нас і через усну (реляцію)

нашого колеги до в. к. м., п. н. м. буде представлено. Ми закінчуємо цей свій лист тим, що пройшла (?) неминуча рада, що злість численного озброєного плебсу не може стримати й сам Хмельницький, хоч би й захотів (цього), а якби захотів відкрити цей намір, то загинув би в ту ж мить.

Друга річ. Хоч і досить неуважно (Хмельницький) подав пункти, але ми мусили, щоб виграти час, взяти їх до передачі в. к. м. Хоч би вони й тим задовольнилися, однак не може Річ Посполита покладатися на (цей) мир. Він вчинив собі перепочинок (?) і або (пожвавить) контакти з іноземними (державами), або знайде сили та спосіб укладення реестру й зменшення війська.

Третя річ, що цей чоловік, Хмельницький, завжди змінний, а вся справа й рада (походять) від орди. Господь Бог щось невдовзі вчинить: або вони самі між собою почнуть усобиці, або щось дивовижного виросте. Ми давали, врешті, спосіб зменшення (ролі) черні у (цій) ворожій країні й того не сприйняли. Але про все це розповість наш колега, а ми з нашим вірним підданством падаємо до ніг маєстату в. к. м., пана нашого милостивого.

В Гуші 8 березня 1649.

Адам Кисіль — воєвода брацлавський, черкаський, богуславський, носівський староста.

Войцех М'ясківський — львівський підсудок.

Микола Кисіль — новгородський хорунжий.

Якуб Зелінський — брацлавський підчаший».

АРХЕОЛОГІЯ

Павло Горішній

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У СУБОТОВІ

Село Суботів розташоване на правому березі річки Тясмин на відстані 8 км від м. Чигирин. Про час його заснування ніяких відомостей немає. Відомо тільки, що вже на початку XVII ст. Суботів як хутір входить до складу чигиринського староства і стає власністю козацького сотника Михайла Хмельницького — батька майбутнього гетьмана.

За часів Богдана Хмельницького Суботів, ставши любимою резиденцією гетьмана, починає розростатися. Тут було збудовано вітряки й водний млин, на річці Субочі створено кілька ставків. Богдан Хмельницький мав велику пасіку, конюшні, які часто відвідував. У центрі села стояла дерев'яна церква — Михайлівська.

Укріплений двір Богдана Хмельницького знаходився на підвищеному місці, захищеному з півночі заплавами Тясмина та болотами, а зі сходу і заходу крутими схилами пагорба.

Як свідчить Павло Алеппський, двір був обнесений двома рядами валів і ровом. Залишки валів у північно-західній частині замчища збереглися до наших днів і були досліджені нами в 1970—1971 рр., а також у 1992 році.

Замок Хмельницького в Суботові був обнесений дерев'яними стінами й вежами. Посеред двору стояв кам'яний палац гетьмана, руїни якого залишалися до 1830 р., коли їх розібрали для будівництва Медведівського монастиря¹. Ці руїни замалював Т. Г. Шевченко, а в 1826 р. їх замалював художник Сплетсер.

Поруч з палацем Богдана Хмельницького розташувалися будинки козацької старшини, житла прислуги та різні господарські споруди.

В 1653 р. у Суботові Богдан Хмельницький збудував другу церкву — Іллінську, яка стала його усипальницею та, згідно з деякими історичними джерелами, й усипальницею його сина Тимоша.

Церква прекрасно збереглася до наших днів. Історичне значення цієї пам'ятки доповнюється її мистецькою цінністю.

Вона є класичним взірцем національної української архітектури середини XVII ст. Тут добре збереглися всі основні риси у плануванні, пропорціях та вбранстві, характерні для стилю так званого українського барокко. Але ззовні та всередині пам'ятка зазнала деяких доробок і руйнівних дій часу. Тут також були проведені архітектурно-археологічні дослідження, а одержані під час розкопок матеріали допомогли реставрувати первісний вигляд церкви.

Археологічні дослідження в Суботіві розпочато Слов'янською експедицією у 1970 р. Її очолював к. і. н. Р. О. Юра. До складу експедиції входили к. і. н. М. п. Кучера, консультант, д. і. н. В. Й. Довженок, архітектор С. К. Кілессо, антрополог С. І. Круц. У наступні роки до неї входили к. і. н. П. А. Горішній, молодші наукові співробітники В. К. Гончаров та С. О. Беляєва.

Археологічні дослідження здійснювались у зв'язку з рішенням уряду Української РСР створити в Суботіві й Чигирині історико-меморіальний комплекс, пов'язаний з Визвольною війною українського народу середини XVII ст. та життям і діяльністю видатного державного діяча і полководця, гетьмана Богдана Хмельницького. Перший етап досліджень був здійснений у 1970—1973 рр. Після тривалої перерви археологічні дослідження в Суботіві були продовжені в 1989—1992 рр. у зв'язку з рішенням Ради Міністрів Української РСР про створення Чигиринського історико-культурного заповідника на честь 400-річчя з дня народження гетьмана Богдана Хмельницького.

Завданням експедиції 1970—1973 рр. та 1989—1992 рр. було виявлення решток палацу Богдана Хмельницького та житлово-господарських комплексів, розташованих на замковому подвір'ї, вивчення оборонних споруд Суботівського замчища, дослідження підземної частини Іллінської церкви, а також пошуки резиденції Богдана Хмельницького в м. Чигирині та дослідження там залишків оборонних споруд. З цією метою була створена Чигиринська археологічна експедиція — керівник к. і. н. П. А. Горішній та Суботівський загін цієї експедиції, який очолює д. і. н. М. П. Кучера.

В 1970 р. Слов'янська експедиція досліджувала територію замчища. З цією метою було закладено 12 траншей і один шурф. У культурному шарі було виявлено уламки посуду XVII ст., кістки тварин. На глибині 0,8 м поряд з пізньосередньовічною керамікою траплялись уламки давньоруського посуду (XI ст.) та фрагменти ліпного посуду доби бронзи. В траншеях 1—2 знайдені уламки жолобкової цегли та фрагменти поливної черепиці XVII ст. із зеленою поливою.

В траншеї 3 виявлено яму, в заповненні якої знайдено велику кількість фрагментів посуду XVII ст., уламок керамічного світильника, фрагмент черепиці із зеленою поливою та залізну підківку від чобота. В усіх траншеях траплялися фрагменти посуду доби бронзи та кістки домашніх і диких тварин. У траншеї 4 знайдено виключно пізньосередньовічний матеріал — уламки посуду XVII ст., залізну пряжку, ніж, точильний брусок, фрагменти скляних посудин гутного виробництва. Часто траплялись пічні керамічні кахлі з рельєфним геометричним та рослинним орнаментом. У різних траншеях відкрито кілька ям, заповнених матеріалом XVII ст. та доби бронзи. В деяких ямах просліджено залишки будівельних матеріалів та кам'яних кладок, розібраних місцевими жителями для власних потреб. Так, на городі місцевого жителя Свирида Коваленка під час спорудження погребя господарем садиби було вибрано кладку дерев'яного фундаменту, що мав форму квадратного стовпа (2 м × 2 м). Можливо, що це була підземна частина або фундамент оборонної вежі. В східній частині цієї траншеї було виявлено верхній зріз ще одної кладки кам'яного фундаменту шириною 1 м, який ішов у північно-східному напрямку, виходячи за межі траншеї. Як з'ясувалося пізніше, фундамент мав довжину 1,75 м, ширину 1 м і висоту 1,1 м. Він був викладений з невеликих брил каменю-пісковіку на глиняному розчині. Північний торець фундаменту мав вертикальний зріз. Це свідчить про те, що далі він не продовжувався. Східна стінка фундаменту вертикальна, західна дещо розширюється донизу. Поблизу південного торця фундаменту на рівні його верхнього зрізу лежало п'ять цеглин XVII ст. жолобками донизу. Під час розчистки фундаменту виявлено уламки пізньосередньовічного посуду. Отже, фундамент можна датувати XVII ст.

З метою визначення первісних форм і розмірів ровів замчища, які зараз повністю запливли, в північній його частині на терасовидній площадці між залишками валів було закладено дві траншеї. На глибині понад 1 м у заповненні рову залягав матеріал виключно XVII ст. Це фрагменти посуду, пічних кахлів, черепиці і цегли XVII ст. Дно рову виявлено на глибині 3,3 м. Зовнішній схил рову був пологий, внутрішній — східчастий, ширина рову становить 7 м.

Вдалося також простежити будову зовнішнього валу. В його насипу виявлені зотлілі дубові деревини, що лежали вздовж і поперек насипу валу. В насипу траплялись уламки посуду XVII ст.

Отже, встановлено, що всередині зовнішнього валу знаходилися дерев'яні конструкції — зруби.

Експедиція провела дослідження і всередині Іллінської церкви. Під сучасною дерев'яною підлогою траплялись невеликі камені пісковика, уламки сучасної й жолобкової цегли, фрагменти керамічного посуду XVII ст., кістки тварин. Фундамент біля північної стіни церкви залягає на глибину 1,3 м.

На відстані 0,5 м від північної стіни церкви, на глибині 1,45 м відкрито поховання дорослої людини в дерев'яній труні. Могильна яма, яка чітко простежувалася на східній стінці розкопу, не перерізала шару будівельного сміття, що свідчить про відносно давнє походження поховання. Від труни залишилася лише дерев'яна труха по її контурах. Скелет належав людині похилого віку (65—70 років). Покійник орієнтований головою на Захід. Ліва рука зігнута в лікті, кисть лежить на грудях. Права рука також зігнута в лікті, але кисть лежить на правому плечі. Череп лежить трохи боком. На животі покійника збереглися шматочки шовкової матерії, можливо, рештки пояса. Будь-якого іншого інвентарю при покійнику не виявлено².

На відстані 1 м на південь від першого поховання, на глибині 1,6 м було виявлено друге поховання. Воно належало дорослій людині середнього віку (45—50 років). Дерево, з якого зроблена труна, також зотліло, але не так сильно як у першому похованні. Розміри труни становлять 0,5 × 1,7 × 0,35 м. Покійник орієнтований головою на Захід. Кисті обох рук лежать на грудях, череп лежить на боці, на ньому збереглися залишки волосся. Під лівим стегном покійника на дні труни лежав невеличкий шматочок зотлілої тканини. Це все що, уціліло від одягу покійника.

В 1971 р. під час розкопок в Іллінській церкві біля північної абсиди на глибині 1,9 м було виявлено ще одне поховання в зотлілій дерев'яній домовині. Поховання орієнтоване на Схід. Належить чоловікові 40—45 років, збереглося погано. Біля нього знайдено хрестик із шкіри. Більше ніякого супроводжуючого матеріалу не виявлено.

В церкві було закладено ще один розкоп між вівтарем та напівколоною під південною стінкою, на глибині 0,8 м при зачистці виявлені контури ями. При поглибленні її на глибині 1,7 м знайдено частину обгорілої дубової дошки розміром 0,5 × 0,12 м. Дошка походить, можливо, від домовини. Тут же знайдено шматок майже зотлілої шовкової матерії, а в проломі фундаменту — кістку з людського ребра. Зачисткою встановлено, що це поховальна яма, розміри якої 2,3 × 0,7 × 0,50 м, і що тут знаходилося поховання, яке пізніше було пограбовано і викинуто.

В фундаменті є два проломи, через які сюди проникли грабіжники і, ймовірно, через них домовину було витягнуто

наверх. Про це свідчать знахідки на дні ями та в проломі (кістка з людського скелета, фрагмент матерії, а також дошка з труни).

За всіма ознаками відкриті в північно-західній частині церкви поховання не є останками похованого тут Богдана Хмельницького. Найімовірніше вони належать представникам козацької старшини. Отже, Іллінська церква була усипальницею не лише гетьмана і його родини, а, можливо, й інших військових та державних українських діячів XVII ст. Не виключено також, що в церкві могли бути поховані й представники православного духовенства.

Слід підкреслити, що про існування в Іллінській церкві поховань, крім Богдана Хмельницького, до розкопок не було відомо.

Лишається не з'ясованим, кому належало поховання, яке було пограбоване й викинуте з поховальної ями, розчищеної між вітарем та напівколонною біля південної стіни церкви.

У «Чернігівському літописі» XVIII ст. було вміщено відомості, що в 1664 р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин, за наказом Стефана Чернецького, тіло Богдана і тіло його сина Тимоша були видобуті і викинуті з домовини³. Можливо, ця тепер порожня поховальна яма має пряме відношення до тих трагічних подій. Проте для ствердження цього не вистачає додаткових матеріалів.

Під час досліджень всередині церкви було відкрито залишки надземного житла XI ст., заглибленого в материк на 0,35 м. У заповненні знайдемо уламки жорна з червоного пісковика, уламки давньоруського посуду XI ст. та кістки тварин. Тут знайдено також шиферне пряслице, а в господарській ямі житла стояв великий горщик XI ст.

Отже, вдалося встановити, що під Іллінською церквою знаходяться залишки наземного житла XI ст., яке загинуло, очевидно, в результаті пожежі. Давньоруська кераміка була також знайдена і на замчищі. Це уточнює наші уявлення про поширеність давньоруських поселень на південь від річки Росі, яка вважалася рубежем давньоруської людності в X—XIII ст. Давньоруські матеріали і поселення були виявлені археологами і на півдні, поблизу гирла Дніпра.

При дослідженні вітаря Іллінської церкви трапились уламки поливних черепиць та два фрагменти круглого віконного скла. В східній частині вітаря знайдено ще два уламки поливних черепиць, чотири фрагменти круглого віконного скла.

Одержані під час розкопок церкви матеріали (жолобкова цегла, полив'яна черепиця, різнокольорове скло, окремі архітектурні деталі тощо) були використані при реставрації церкви і дали можливість відтворити її первісний вигляд. За зразками

знахідок XVII ст. були замовлені й виготовлені аналогічні матеріали, які використано при реставрації Іллінської церкви в 1975—1980 рр.

В наступних польових сезонах на замчищі було відкрито залишки ще кількох споруд XVII ст. Так, у центрі замку виявлено яму, з якої місцеві жителі вибрали кам'яну кладку якоїсь споруди. Вона була заглиблена в землю на глибину 2,5 м від сучасної поверхні. Частина кладки збереглася. Для неї було використано сірий та коричнево-зелений піщаник. Змурована кладка на глиняно-вапняному розчині, який добре зберігся до наших днів. У плані кладка має прямокутну форму розміром 2,5 × 2,5 м. Характер кладки, матеріалу та розчину ідентичний кладці фундаментів і стін Іллінської церкви, що дозволяє її датувати XVII ст. Можливо припустити, що вона споруджена водночас із церквою.

При проведенні подальших розкопок виявлено ще дві аналогічні кладки на глибині 50 см від сучасної поверхні. Вони розташовані одна від одної на відстані 2,2 метра. Поруч знайдено яму, з якої, за словами місцевих старожилів, також було вибрано камінь для господарських потреб.

Виявлені рештки кам'яних кладок належали якійсь великій споруді. Можливо припустити, що це була оборонна або в'їзна вежа на Суботівське подвір'я гетьмана Богдана Хмельницького.

За висновками архітекторів, ця кладка служила фундаментом великої кам'яної споруди на садибі Богдана Хмельницького, може, частини галереї чи дзвіниці.

Поруч із цими кладками вдалося розчистити землянку чи якесь господарське приміщення. Його розміри 6,5 × 5,5 метра. У землянку вів похилий вхід під кутом 45 град. Розміри входу 2,85 × 3,0 м. При розчистці в заповненні траплялась кераміка XVII ст., бита цегла, фрагменти пічних кахлів. Рівня підлоги досягнуто на глибині 2 м 40 см. На долівці виявлено велику кількість горілого дерева, скупчення каменів. У невеличкому заглибленні на підлозі знайдено фрагмент глиняної миски світложовтого кольору з розписом по верхньому краю коричневою фарбою. Ця посудина теж датується XVII ст. Остаточна глибина підлоги в землянці зафіксована на рівні 2,8 м від сучасної поверхні.

На замчищі було знайдено рештки печі, а саме її черинь. При розчистці виявилось, що в черинь були покладені і вмазані глиною фрагменти древньоруської кераміки. При реставрації цієї кераміки було відтворено два горщика X—XI ст. Очевидно,

на цьому місці стояло давньоруське житло, яке було знищено, а частина його печі збереглася під поверхнею до наших днів.

Влітку 1990 р. у південно-західній частині замчища було закладено розкоп на місці залишків палацу Богдана Хмельницького, руїни якого існували ще в середині XIX ст. і відомі нам з малюнків Т. Г. Шевченка.

Головний обсяг робіт тут пов'язаний з вибіркою землі та розчисткою фундаменту. На кінець липня фундамент було відкрито повністю. Він становить собою майже чотирикутну в плані споруду з боками, орієнтованими по сторонам світу. Викладений з оброблених плит піщаника, природних кам'яних глин та цегли. Найпотужніша північна стіна товщиною до 2,9 м, а також південна— до 2,3 м; західна та східна—1,3—1,4 м. Довжина стін: північної—11,1 м; південної—11,2 м; західної—9,7 м; східної—10,1 м. Внутрішня частина становить прямокутник розмірами 8,3 м (північна стіна) x 5 м (західна стіна).

У південній стіні збереглися чотири ніші глибиною 1,4—1,5 м, шириною 0,4 м, посередині розчищена виїмка шириною 1,5 м, в якій кладка викладена під кутом.

Залишки двох заглиблень простежуються і на західній стіні (1,2 x 0,8 м).

Північна стінка має дві перерви—у східній частині та посередині, де виділяється прибудова до стіни, очевидно, залишки входу. Додаткові дослідження, які були проведені вже у серпні, показали, що ця прибудова завширшки 1,5 м відходить від стіни на 0,9—1,1 м, від західної стіни вона знаходиться на відстані 5 м. Найгірше збереглася східна стіна.

У серпні було закладено ще два розкопи. Перший—перпендикулярно до північного муру башти з метою простежити прибудову до цієї стінки. Але у бровку вона заглиблювалась лише на 0,5 м. На всякий випадок розкоп продовжували у північному напрямку і далі—у довжину на 5 м, завширшки 2,5 м і на глибину до материкового льосу. Залишків будівельних споруд тут виявлено не було. Тому продовжувати розкоп у цьому напрямку далі було недоцільно, оскільки через кілька метрів вже починається обрив. У землі знаходилося каміння та будівельне сміття, невеликі уламки кераміки тощо.

Другий розкоп прирізався перпендикулярно до того розкопу, який у червні 1990 р. вів В. І. Клочко—там, де було виявлено слов'янське житло, на північ від нього. Розкоп мав у довжину—10 м, завширшки—4 м, глибина—до льосу. Залишків будівельних споруд знайдено не було.

Отже, відкриті нами залишки фундаментів, найімовірніше, є залишками палацу Богдана Хмельницького в Суботові. Це одна з найбільших споруд, відкритих археологами на замчищі.

При вивченні матеріалів з історії резиденції Б. Хмельницького в Суботові, в Інституті ЦНБ НАН України вдалося знайти досі невідомі обміри планів фундаменту, а точніше — льоху під будинком гетьмана, зроблені в 1854 р. відомим етнографом та істориком, доктором медицини Де ля Флізом⁴. Аналіз обмірів показав, що будинок Богдана Хмельницького багато чим нагадував добре відомі кам'яниці — тогочасні житла козацької старшини. Згідно обмірів, будинок мав розміри в плані 13,4 × 10,1 м (чільний фасад мав у довжину 6 1/3 сажнів) і являв собою відомий тип української хати «на дві половини». Майже навпіл її ділили сіни, з яких можна було потрапити по один бік до двох покоїв, що використовувались як житло, а по другий — до великої світлиці для офіційних прийомів та сімейних свят. Один вхід вів до підвалу, де зберігалися припаси. Він розміщувався в торці будинку, а другий — під ганком.

Слід зазначити, що обміри відкритих археологічною експедицією залишків фундаментів майже співпадають з обмірами Де ля Фліза. Виявлено також і один вхід, що зафіксований в торці будинку, в північно-західній частині.

Серед інших джерел, де є описи будинку Богдана Хмельницького, заслуговує на увагу праця Пантелеймона Куліша «Михайло Чернишенко или Малороссия восемьдесят лет назад» (1842 р.) Тут він змальовує будинок сотника Черниша, споруджений у його Воронезькій фортеці на зразок суботівської будівлі Богдана Хмельницького.

П. Куліш у своїй праці спирався на певні історичні документи. Тому ці описи вражають окремими деталями й подробицями. Очевидно, автор, побувавши на руїнах в Суботові, збагатив свою працю новими матеріалами⁵. Детально про це пише С. К. Кілессо у вищезгаданій праці⁶.

В описах будинку, зокрема, говориться, що будинок Б. Хмельницького було вкрито зеленою полив'яною, або, як тоді її називали, «муровленою» черепицею типу «бобровий хвіст», а в приміщеннях стояли кахляні печі. В світлиці стояла піч, прикрашена кахлями із зображенням козака на коні. Під час розкопок вдалося знайти уламки черепиці типу «бобровий хвіст» із зеленою поливою, а також пічні кахлі без поливи з рельєфним зображенням козака на коні, що так пасувало до войовничої вдачі господаря, а також кахлі з вигаданим рослинним та геометричним орнаментом.

Отже, цілком вірогідно, що знайдені на замчищі археологічні матеріали походять із суботівського будинку Богдана Хмельницького.

Серед іншого археологічного матеріалу у великій кількості траплялася пізньосередньовічна кераміка. Кераміка XVII ст. різноманітна. Вона включає кухонно-столовий посуд та архітектурно-декоративну кераміку.

Асортимент посуду досить широкий: горщики, кришки, макітри, сковороди, кухлі, глечики, миски, блюда, сільнички, тарілки тощо — такий неповний перелік глиняного посуду із Суботова⁷.

Архітектурно-декоративна кераміка представлена насамперед кахлями. Суботівські кахлі, знайдені під час розкопок, збереглися лише в уламках. Всі вони коробчасті, виготовлені з червоної глини з домішкою піску, зрідка з додатком сухої глини і залізистих включень. Для їх виробництва використовувалися дерев'яні або глиняні форми. Орнамент рельєфний, геометричний чи рослинно-геометричний. Траплялись кахлі, вкриті зеленою поливою.

Суботівські кахлі досить різноманітні, вони включають всі види, необхідні для архітектурно-декоративного оформлення печі XVII ст.: лицьові, кутові, карнизні, поясні та коронки. Орнамент кахлів виконаний за допомогою різних штампів. Окрема група кахлів відрізняється орнаментом, виконаним у народних традиціях різблення по дереву. На цих кахлях орнамент являє собою геометричний мотив з прямих ліній або таких, що перетинаються. Деякі кахлі прикрашені розетками у колі, ромбами, трикутниками, стилізованим зображенням соняшників, квіток, хрестів та ін.

Заслуговує на увагу фрагмент кахлі з дуже цікавою і рідкісною на Україні композицією геральдичного характеру. Про це йшлося вище. Тут зображено вершника з шаблею в руці, який сидить на коні. Цей сюжет набув поширення як гербовий у XIV—XV ст. у Литві й Білорусії. На Україні подібний зразок виявлено в Кам'янці-Подільському.

На суботівській кахлі цей мотив набув місцевої манери виконання. По кутах зображено завіси — прийом, характерний для парадного портретного живопису. Можливо, цим майстер хотів підкреслити відтворення на кахлі портрета певної особи, можливо, навіть власника замку — Богдана Хмельницького.

Серед керамічних виробів у Суботіві траплялися фрагменти світильників, уламки козацьких люльок. Знайдено уламки круглого віконного скла, скляного посуду гутного виробництва.

Вироби з металу представлені підківками до чобіт, фрагментами ножів, кресалами, замками та іншими побутовими речами. Знайдено також польську монету XVII ст.

Крім об'єктів XVII ст., у межах садиби виявлено культурні залишки більш давнього часу: напівземлянкові житла з численною слов'янською керамікою IX—X ст., речі ранньозалізного віку та доби бронзи. У зв'язку з цим виникає припущення про те, що батько Богдана Хмельницького під садибу обрав городище раннього залізного віку, на якому ще зберігалися вал і рів з напільного боку і в західній частині замчища. Поперечним розрізом сучасної вулиці, що проходить під валом по південному краю замчища, було відкрито внутрішню частину оборонного рову, який захищав садибу з напільного боку. На ескарпованому схилі замчища знайдено рештки насипу валу, скріпленого дерев'яними конструкціями.

Заселення мису слов'янами в IX—X ст. також свідчить на користь наявності на ньому укріплень.

У польовому сезоні 1991 р. було проведено розкопки біля північно-західного кута замчища за 7 м від північно-східного кута розкопу 1990 р., де були відкриті фундаменти палацової споруди XVII ст. Тут на різній глибині зустрічались уламки пічних кахлів і посудин пізнього середньовіччя, поодинокі знахідки раннього залізного часу, а також окремі уламки посудин багатоваликової кераміки доби бронзи. При поглибленні розкопу чітко визначилися контури великої заглибленої в землю споруди овальної форми. Вона була орієнтована з південного заходу на північний схід. У цьому напрямку її відкрито на довжину 15 м, а по ширині вона займала 8 м.

У розкритій частині в північно-західному краю споруди виявлено чотири входи на відстані 1,5—2,0 м один від одного. Котлован споруди заглиблений у світло-жовтому плесі. Стінки котловану не вертикальні, а дещо нахилені назовні. Долівка відкритої споруди нерівна, заглиблена на 1,0—1,7 м від сучасної поверхні, перекрита перемішаним сірим ґрунтом з вкрапленнями гумусу та жовтого суглинистого лесу.

Споруда до кінця не досліджена і для визначення її призначення ми не маємо достатніх підстав. Тим більше, що аналогів до неї невідомо, яких-небудь ознак опалювальних пристроїв у споруді не знайдено. Знахідок, які належать безпосередньо до споруди, тобто, які залишилися на долівці приміщення під час його функціонування, не виявлено. У ямах на долівці також не знайдено будь-яких речей, які могли знаходитись тут напередодні руйнування споруди.

Отже, відсутність матеріалу не дає змоги встановити призначення даної споруди.

Судячи з овальної форми, наявності кількох входів та незвичного внутрішнього планування, це була споруда типу куреня. Вона могла призначатись для перебування тут осіб, які несли вартову службу чи виконували інші обов'язки, пов'язані з існуванням гетьманської садиби⁸.

Отже, в результаті багаторічних досліджень на замчищі Богдана Хмельницького в Суботіві відкрито залишки житлових, господарських та оборонних споруд. Одержано важливі матеріали, які будуть використанні для створення музейної експозиції на замчищі до 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького.

Зараз на замчищі ведеться підготовка до консервації й реставрації відкритих споруд. Передбачається впорядкування всієї території, музеєфікація розкопаних залишків споруд XVII ст.

Ведеться робота по створенню пам'ятника Богдану Хмельницькому, який буде встановлено на його садибі в Суботіві.

Дослідження на замчищі будуть продовжені, адже зараз розкопками відкрито приблизно лише третину всієї площі, яку займала садиба гетьмана.

Сподіваємося на нові відкриття й знахідки, які допоможуть повніше розкрити світ, в якому відбувались історичні події, пов'язані з життям і діяльністю великого сина українського народу.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864. — С. 681.

² *Юра Р.О.* Звіт про роботу слов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР у с. Суботіві Чигиринського району Черкаської області в 1970 р. — С. 12.

³ Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — С. 30.

⁴ *Кілессо С.К.* Будинок Богдана Хмельницького в Суботіві // Укр. іст. журн. — 1972. — № 7. — С. 106.

⁵ *Куліш П.А.* Сочинения и письма / Под редакцией И. Каманина. — К., 1910. — С. 118—126.

⁶ *Кілессо С.К.* Будинок Богдана Хмельницького.

⁶ *Віноградська Л.І., Горішній П.А., Юра Р.О.* Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області // Археологія. — № 50. — К., 1985. — С. 65.

⁷ *Кучера М.П.* Звіт про розкопки в Суботіві в 1991 р. // Науковий архів Інституту археології АН України. — С. 9.

Підписано до друку 27.02.95 Формат 60х84 1/16
Ум.друк. арк.16,74 Обл. вид.арк.17,12
Тираж 200 Зам. 374 1995 р Ціна договірна

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

